

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Dovilė Keršienė

EPISTOLOGRAFIJA LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE
XIV–XVI AMŽIUJE: NUO *ARS DICTAMINIS* IKI LITERATŪRINIO
LAIŠKO

Daktaro disertacija

Humanitariniai mokslai, filologija 04H, lietuvių literatūra H5903

Vilnius, 2010

Disertacija parengta Lietuvių literatūros ir tautosakos institute

Mokslinė vadovė:

prof. habil. dr. Eugenija Ulčinaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04H, lietuvių literatūra – H5903)

TURINYS

IVADAS.....	4
I. Epistolografijos ištakos. Laiškų rašymo teorija ir praktika Antikoje.....	29
II. Viduramžių epistolografija.....	38
1. Viduramžių epistolografijos tradicija Europoje.....	38
1.1. <i>Ars dictaminis</i> genezė ir raida.....	43
1.2. Viduramžių epistolografijos terminai.....	51
1.3. Vadovėlių rūšys.....	53
1.4. Vadovėlių struktūra ir turinys.....	57
1.4.1. Prologas, dedikacinis laiškas.....	58
1.4.2. Diktamino samprata.....	62
1.4.3. Laiško samprata: definicijos, funkcijos, ypatybės.....	64
1.4.4. Laiško struktūra.....	69
1.4.5. Laiškų privalumai ir ydos, stilius, retorinės puošmenos.....	93
2. Laiškų rašymo tradicija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.....	96
2.1. Lotyniškosios epistolografijos pradžia LDK.....	96
2.2. Lotyniškosios epistolografijos kanonų recepcija valdovo kanceliarijoje.....	100
2.3. <i>Ars dictaminis</i> realizacija Ldk Vytauto laiškuose.....	107
III. Renesanso epistolografija.....	125
1. Renesanso humanistinės epistolografijos tradicija Europoje.....	125
1.1. Cicerono laišakai – pavyzdys imitacijai.....	125
1.2. <i>Ars epistolandi</i> : nauja laiškų rašymo koncepcija.....	133
1.3. Vadovėlių rūšys.....	135
1.4. Vadovėlių turinys.....	138
1.4.1. Įžanginiai, dedikaciniai vadovėlių laišakai.....	138
1.4.2. Laiško samprata: definicija, funkcijos, ypatybės.....	140
1.4.3. Laiškų rūšys.....	146
1.4.4. Laiško struktūra.....	156
1.4.5. Laiškų privalumai, stilius, retorinės puošmenos.....	169
1.5. Erazmo Roterdamiečio <i>Opus de conscribendis epistolis</i>	175
2. Humanistinės epistolografijos modelių recepcija LDK.....	180
2.1. Epistolografija LDK mokymo programose.....	180
2.2. Laiškų rinkiniai ir epistolografijos vadovėliai LDK bibliotekose.....	184
IV. Saliamonas Risinskis: humanistinio laiško raiškos ypatumai.....	191
IŠVADOS.....	223
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	226

ĮVADAS

Laiškas – svarbus kultūros reiškiny, žmogiškojo bendravimo ir saviraiškos forma. Tai šaltinis, padedantis pažinti epochą, jos kultūrą, etines ir moralines nuostatas, įvairių sluoksnių žmonių bendravimo modelius. Tiriant įvairių epochų laiškus, reikia mokėti juos perskaityti, išlukštenti autentikos grūdą, išsiaiškinti adresanto ir adresato ryšius, jų santykių pobūdį, nuo kurių priklausė laiško forma, stilius ir turinys, sugebėti atskirti laiško autoriaus subjektyvumą, kūrybinę raišką nuo atitinkamos epochos nustatytų ir privalomų etiketo formulių, laiškų rašymo taisyklių ir dar daugelio dalykų. Šiuos formalumus ir taisykles Europoje suformavo tūkstantmetė laiškų rašymo tradicija, įvairių autorių kurta epistolografijos teorija, visą gyvavimo laiką turėjusi glaudžių ryšių su retorikos menu ir įvairiais literatūros žanrais (kalba, dedikacija, novele, romanu, moksliniu traktatu). Laiškų rašymo teorija ir praktika Antikoje, Viduramžiais ir Naujaisiais laikais praėjo sudėtingą raidos kelią, patyrė daug modifikacijų, buvo veikiamą konkrečios epochos visuomeninių, politinių, kultūrinių realijų ir mokymo nuostatų. Skirtingais amžiais laiškų struktūrą, stilių, kalbinę raišką formavo specialūs laiškų rašymo vadovėliai, turėję nemažos reikšmės švietimo sistemoje, kultūriniame gyvenime.

Epistolografijos (gr. *epistolē* – laiškas, *graphō* – rašau) terminas, susiformavęs senovės Graikijoje ir Romoje, mokslinėje literatūroje dažniausiai apibrėžiamas kaip normatyvinė laiškų rašymo teorija; laiškų rašymo mokslas ir menas; tradicija pagrįstas arba normatyvinis laiškų komponavimo būdas; raštijos sritis, apimanti laiškų kūrimą; kaip laiško stilistika ir epistolinė (laiškų formos) literatūra¹. Vis dėlto būtų tikslinga aiškiau atskirti terminus, susijusius

¹ „Epistolography“, in: *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer, Alfred Druckenmüller, t. 2, Verlag in Stuttgart, 1967, p. 324; *Słownik kultury antycznej: Grecja*. Rzym, pod redakcją Lidii Winniczuk, Warszawa: Wiedza powszechna, 1988 (5 leidimas), p. 139; „Epistolographie“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, hrsg. von Hubert Cancik, Helmuth Schneider, t. 3, Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1997, p. 1166; „Laiškas“, in: *Antikos žodynas*, Vilnius: Alma littera, 1998, p. 281–282; „Epistolografia“, in: *Słownik terminów literackich*, pod redakcją Janusza Sławińskiego, Wrocław [i inn.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich,

su laiškų rašymo teorija ir praktika: disertacijoje terminas *epistolografija* vartojamas, turint omenyje laiško teoriją, laiškų rašymo mokslą ir meną; *epistolika*, *epistoliarija* (lot. *epistolaris* – laiškų, laiškinių, epistolinis) ir *korespondencija* vartojamos sinonimiškai, turint omenyje dalykinį ar privatų bendravimą laiškais; *epistolinė literatūra* ar *kūryba* suprantamos kaip laiškai, kurie pranoksta savo kaip privataus bendravimo ir informavimo priemonės paskirtį, kurie skirti platesniam skaitytojų ratui, publikavimui, kuriuos galima įvardyti ir kaip literatūros kūrinių.

Epistolografija turėjo didelės reikšmės Europos raštijai ir kultūrai. LDK epistoliarija ir epistolografija – tai sudėtinė ir reikšminga europinės epistoliarijos ir epistolografijos dalis. Pastarosios kanonų perėmimas per politinius ir kultūrinius ryšius, per naujovių ir idėjų sklaidą praturtino ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) raštiją, kurios pirmieji žingsniai – būtent epistoliniai tekstai, prisidėjo formuojant europinius komunikacijos modelius, humanistinės kultūros raišką.

Darbo tema ir problema

Įvairūs epistolografijos teorijos aspektai, jos raidos ypatumai, atskirų teorinių vadovėlių ir pavyzdinių rinkinių turinys yra sulaukę nemažo užsienio mokslininkų dėmesio. Bet Lietuvoje iki šiol nebuvo atlikta ir paskelbta nė vieno išsamesnio sisteminio tyrimo, skirto šioms problemoms. Netirta, kokia epistolografijos tradicija perimama LDK XIV–XVI a.; kokiais epistolografijos vadovėliais ir laiškų rinkiniais čia buvo naudojama; kaip laiškų rašymo teorija veikė praktiką; kokios tuo metu buvo epistolografijos raidos tendencijos ir kas jas lėmė; koku Antikos ir Viduramžių paveldu buvo remiamasi šiuose procesuose; kaip vyko laiško sampratos, tipologijos, struktūros, raiškos kaita. Šie klausimai sudaro disertacijos problematiką.

2000, p. 136; Udo Kühne, *Brieftheoretisches in mittelalterlichen Briefen*, in: *Romanische Forschungen*, t. 109, 1997, p. 17–36.

Siekama parodyti, kada ir koku būdu europinė lotyniškosios epistolografijos tradicija buvo perimta LDK, kaip ji funkcionavo lotyniškoje LDK epistolikoje, mokymo programose, kultūriniame gyvenime. Bus tiriama, kaip keičiasi LDK epistolikos įvairovė, laiško funkcijos: aiškinamasi, kaip ir kada iš gana formalizuoto dalykinio ir asmeninio bendravimo priemonės jis virsta saviraiškos forma, literatūros kūrinium. Visa tai padės suvokti kai kuriuos LDK XIV–XVI a. raštijos ir kultūros aspektus, epistolinio bendravimo formų įvairovę.

Disertacijos problematika yra neatsiejama nuo europinėje lotyniškojoje epistolografijoje vykusių procesų, tad šiame darbe iliustratyviai aptariama, kaip susikuria ir kaip kinta europinė laiškų rašymo tradicija, teorinio vadovėlio struktūra, turinys, laiško samprata ir modelis; kokie egzistavo panašumai ir skirtumai tarp Viduramžių ir Renesanso laiškų rašymo vadovėlių; kokią bendravimo modelį jie formavo; kokią reikšmę turėjo bendroje švietimo sistemoje, kultūros raidoje.

Tyrimo objektas ir šaltiniai

Disertacijos tyrimo objektas – europinė epistolografijos tradicija, jos perėmimas ir plėtra LDK XIV–XVI a., išryškinant žanrinius ir tipologinius aspektus, raidos tendencijas.

Viena pagrindinių atlikto tyrimo šaltinių grupė – Viduramžių (XI–XIII a.) laiškų rašymo vadovėliai (*artes dictandi*) ir renesansiniai XV–XVI a. epistolografijos teoriniai veikalai (*modi epistolandi*), sukurti Vakarų ir Vidurio Europoje. Dalį Viduramžių *ars dictaminis* vadovėlių, tirtų šiame darbe, radome internete² arba naudojomes publikuotais XIX–XX a. Disertacijoje analizuojami šių autorių darbai: Alberiko iš Monte Kasino (Albericus de Monte Cassino, Casinensis, *Breviarium de dictamine*, apie 1087; *Flores rhetorici*, apie 1080), Adalberto Samariečio (Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, apie

² Daugelio Viduramžių epistolografijos veikalų tekstus galima rasti internetinėje duomenų bazėje *Archivio della latinità italiana del Medioevo* [toliau – ALIM], kurios prieiga: <http://www.uan.it/alim/index.html>; taip pat: <http://scrineum.unipv.it/wight/index.htm>

1111–1118), Hugono iš Bolonijos (Hugo Bononiensis, *Rationes dictandi prosaice*, apie 1119–1124), Bonkompanjo iš Sinjos (Boncompagnus de Signa, *Palma*, 1198), Mokytojo Gaufredo (Magister Gaufrerus, *Summa de arte dictandi*, XII a.), Pauliaus Kamalduliečio (Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, XII a. pabaiga), Tomo iš Kapujos (Thomas de Capua, Capuanus, *Ars dictaminis*, 1220), Gvido Fabos (Guido Faba, *Summa dictaminis*, apie 1229), Bene iš Florencijos (Bene, Bonus de Florence, *Candelabrum*, apie 1238); taip pat anoniminis veikalas, parašytas Bolonijoje tarp 1135 ir 1143 m., – *Rationes dictandi*, ir ankstyviausias išlikęs Prancūzijoje anoniminis *ars dictaminis* veikalas, rašytas Ture, – *Aurea Gemma „Gallica“* (apie 1154).

Aptariant Renesanso laiškų rašymo vadovėlius, rašytus žymiausių to meto Vakarų ir Vidurio Europos humanistų, daugiausia naudotasi saugomais Lietuvos mokslinėse bibliotekose. Gausiausiai jų esama Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje, ankstyviausias iš jų išleistas 1485 m., o didžioji dauguma – XVI amžiaus. Vadovėlių būklė įvairi: vieni defektuoti, kiti išsilaikę gerai, o dar kiti – jau restauruoti ar šiuo metu restauruojami, nemažai jų įrišta ir su kitų autorių epistolografijos vadovėliais, laiškų rinkiniais ar kitokio pobūdžio veikalais. Naudojomės geriausiai išlikusiu to paties autoriaus leidimu.

Tyrime naudojomės šių humanistų epistolografijos veikalais: Jokūbo Publicijaus (Giacomo Publico, Jacobus Publicius, *Artes orandi epistolandi memorandi*, 1485); Augustino Dacho (Augustinus Dachus Senensis, *De uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus*, 1501; 1504); Raceko Dubravský (Rodericus Dubravus, *Libellus de componendis epistolis*, 1511); Pilypo Beroaldo (Philippus Beroaldus Bononiensis, *Epistolandi modus*, 1512); Francesco Negro (Franciscus Niger, *Ars epistolandi*, 1506; *De conficiendis epistolis, et elegantiarum regulis opus*, 1521); Jeronimo Cingularijaus (Hieronymus Cingularius Aurimontanus, Gürtel von Wildenberg, *De componendis epistolis opellum*, 1515); Jono Somerfeldo (Johannes Sommerfeld, Ioannis Aesticampianus, Rhagius, Rak, *Modus*

epistolandi, 1522); Konrado Celčio (Conradus Celtis, *Methodus conficiendarum epistolarum*, 1563), Jono Liudviko Viveso (Ioannes Ludovicus Vives, *De conscribendis epistolis*, 1545; 1563, 1581); Kristupo Hegendorfino (Christophorus Hegendorphinus, *Methodus conscribendi epistolas*, 1563); Simono Verepėjaus (Simon Verepaeus, *De epistolis Latine conscribendis*, 1586); Jokūbo Vimfelingo (Jacobus Vimphelingus, *Excerpta quedam ex elegantiss Jacobi Uimphelingi viri doctissimi non nihil ad conficiendas epistolas facientia*, [s.l., s.a.]); Erazmo Roterdamiečio (Erasmus Roterodamus Desiderius, *Opus de conscribendis epistolis*, 1522; 1545; 1563; 1581), vienas – nežinomo autoriaus: *Elegantiarum uiginti precepta ad perpulcras conficiendas epistolas: multum utilia necnon necessaria* (1506). Taip pat rėmėmės pirmuoju Lenkijoje parašytu humanistinio pobūdžio vadovėliu *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis* (išleistas apie 1495–1496 ir 1522; naudojomės 1957 m. publikacija³), kuri parengė lenkų humanistas Janas Ursinas (Johannes Ursinus de Cracovia, Jan Ursyn z Krakowa), turėjęs ryšių ir su Lietuva. Taip pat XV a. pabaigoje rašytu Lorenzo (Laurentius) Vallos vadovėliu, publikuotu XX a.⁴, ir prieinamu internetu Niccolò Perotti (Nicolaus Perottus) gramatikos veikalu, kurio viena dalis skirta mokymui rašyti laiškus⁵. Šie veikalai Lietuvos mokslininkų LDK kultūriniam istoriniam kontekste detaliau iki šiol nebuvo tyrinėti ir į jį integruoti.

Minėtų vadovėlių ir įvairių autorių laiškų rinkinių radome ir XVI a. Lietuvos didžiojo kunigaikščio, žymių LDK veikėjų, didikų, humanistų (Žygimanto Augusto, Abraomo Kulviečio, Saliamono Risinskio ir kt.) asmeninių ir institucinių bibliotekų sąrašuose, rekonstruotuose ir aptartuose mokslininkų (Marcelino Ročkos⁶, Ingės Lukšaitės⁷, Alodijos Kaweckos-

³ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, przelożyła, wstępem i objaśnieniami opatrzyła Lidia Winniczuk, (*Biblioteka pisarzy polskich*, Seria B, Nr. 7), Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957.

⁴ Lorenzo Valla, *De conficiendis epistolis libellus*, (Nachdruck der Ausgabe Florenz 1486), in: Idem, *Opera omnia*, con una premissa di E. Garin, vol. 2, Torino, 1962.

⁵ Nicolaus Perottus, *Grammaticae Institutiones*, Colonia, 1515 (pirmas leidimas 1473), prieiga: http://www.digital-collections.de/index.html?c=autoren_index&l=en&ab=Perottus%2C+Nicolaus

⁶ Marcelinas Ročka, „Abraomo Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos“ ir „Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis“, in: Idem, *Rinkiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekuskas, (*Senoji*

Gryczowos⁸ ir kt.). Tai dalis iš informacijos šaltinių, liudijančių apie europinės epistolografijos plitimą LDK.

XVI a. epistolografija buvo itin glaudžiai susijusi su mokymo ir mokymosi procesais. Todėl šioje disertacijoje aptariamos išlikusios XVI a. antros pusės – XVII a. pr. LDK naudotos mokymo programos, paskaitų tvarkaraščiai, kuriuose sviri vieta buvo numatyta ir epistolografijai, ypač įvairių Cicerono laiškų skaitymui, analizei, imitavimui, mokymuisi mintinai. Tyrime naudotasi publikuotomis mokymo programomis, paskaitų tvarkaraščiais, atspindinčiais, kokia pagrindinė akademinio jaunimo lektūra buvo skaitoma ir analizuojama per užsiėmimus⁹.

Didžiulį poveikį Viduramžių ir Renesanso epistolografijai darė Cicerono retoriniai veikalai ir laiškai, todėl darbe išryškinama šio romėnų autoriaus įtaka mūsų tiriamam objektui. Aptardami Cicerono laiškus naudojamos Oksforde ir Kembridže parengtais kritiniais jo laiškų leidimais¹⁰ ir vertimais į rusų kalbą¹¹, taip pat laiškais, prieinamais internete: <http://www.thelatinlibrary.com/cic.html>

Lietuvos literatūra; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 71–84; 85–94; taip pat žr. „Abraomo Kulviečio bibliotekos knygų sąrašas“, in: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 479–480.

⁷ Ingė Lukšaitė, „Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas“, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: Teminis mokslo darbų rinkinys*, sud. Juozas Tumelis, Vilnius, 1985, p. 17–41; Idem, „Biblioteka Salomona Rysińskiego“, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 30, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985, p. 191–206.

⁸ „Katalog“ [Žygimanto Augusto bibliotekos katalogas], in: Alodia Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988, p. 117–308.

⁹ „Index lectionum et exertitationum scholasticarum, quae in novo collegio Vilnensi Societatis Jesu ad proximum s. Stanislai festum instituentur anno MDLXX [1570]“, „Index lectionum et exercitationum, quae in singulis gymnasiis catholicae Academiae Vilnensis cal. Octobris anni 1583“, in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej*, 1570–1599, Rzym, 1984, p. 206–207; 212–215; „Program nauczania na studium humanistycznym w Akademii Wileńskiej w l. 1614–1622“, in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983, p. 269–280; „Paskaitų ir mokyklinių pratybų, kurios naujojoje Vilniaus jėzuitų kolegijoje bus pradėtos skaityti 1570 metais nuo artimiausios Šv. Stanislovo šventės, tvarkaraštis“, „Tvarkaraštis paskaitų ir pratybų, kurios vyks atskirose Vilniaus katalikiškosios akademijos [t. y. universiteto] mokyklose nuo 1583 m. spalio 1 d.“; „1629 m. Kėdainių aukštesniosios mokyklos pamokų tvarkaraštis ir nuostatai“, „1685 m. Kėdainių gimnazijos pamokų tvarkaraštis ir nuostatai“, in: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 132–135; 137–140; 218–222; 277–281; *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Turnoni: Apud Claudium Michaelem typographum Universitatis, 1603; „Apie humanitarinių mokslų studijas“ [1569], in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49 (3), p. 99–107 (vertė E. Ulčinaitė).

¹⁰ *M. Tvllii Ciceronis epistvlae*, t. 2: *Epistvlae ad Atticvm*, Pars prior: *Libri I–VIII*, recognovit brevique adnotatione critica instrvxit W. S. Watt, Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1965; *Cicero: Select*

Antrą didelę šaltinių grupę sudaro XIV–XVI a. LDK korespondencijos ir XVI a. epistolinės kūrybos pavyzdžiai, geriausiai atskleidžiantys svarbiausias lotyniškosios epistolografijos raidos tendencijas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Dvi skirtingas epistolografijos tradicijas šiame darbe iliustruoja du vieni gausiausių savo meto laiškų korpusai, kurių „ autoriai“ – skirtingų epochų ir skirtingo socialinio statuso žmonės. Tai Lietuvos didžiojo kunigaikščio (Ldk) Vytauto (1392–1430) laiškai, kaip vėlyvųjų Viduramžių dalykinės ir asmeninės, valdovo kanceliarijoje pagal *ars dictaminis* kanonus rengtės, korespondencijos pavyzdys, ir Saliamono Risinskio (Solomon Rysinius, Pantherus, Rysiński, Sarmata, ? – 1625), LDK bajoro, literato, profesionalaus pedagogo, reformacijos veikėjo, laiškų rinkinys *Epistolarum Solomonis Pantheri, libri duo* (Altdorpii: In officina typographica Nicolai Talaei, 1587), kurtas ir publikuotas paties autoriaus, geriausiai iliustruojantis humanistinio literatūrinio laiško sampratą LDK XVI a. epistolikoje.

Analizuodami Vytauto epistoliką, naudojomės ir laiškais originalo kalba, ir vertimais¹². Minėtas Saliamono Risinskio laiškų rinkinys – reta knyga: Vokietijoje yra trys šio veikalo egzemplioriai. Naudojomės Lietuvių literatūros

letters with historical introductions, notes and appendices, a new edition based upon that of Watson revised and annotated by W. W. How, t. 1: *Text*, Oxford: Oxford University Press, 1974; *Cicero: Letters to friends*, edited and translated by D. R. Shackelton Bailey, t. 1–3, Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 2001.

¹¹ *Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту*, перевод и комментарии В. О. Горенштейна, Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР: t. 1, 1949; t. 2, 1950; t. 3, 1951.

¹² Friedrich Georg von Bunge (Hrsg.), *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, t. 4 (1394–1413), Reval: in Commission bei Kluge und Ström, Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat, 1859; t. 6 (Nachträge zu den fünf ersten Bänden), Riga: im Verlage von Nikolai Kymmell, Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat, 1873 [toliau – LUB]; *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (XV)*, wyd. August Sokolowski, Joseph Szujski, (*Monumenta medii aevi historica. Res gestas Poloniae illustrantia*, t. 2), Kraków: Nakładem Akademii umiejętności krakowskiej: w drukarni „Czasu“, 1876 [toliau – CESDQ]; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, Collectus opera Antoni Prohaska, (*Monumenta medii aevi historica. Res gestas Poloniae illustrantia*, t. 6), Cracoviae: Sumptibus Academiae literarum Crac., 1882, [toliau – CEV]; *Liber cancellariae Stanislai Ciołek. Ein Formelbuch der polnischen Königskanzlei aus der Zeit der hussitischen Bewegung. (Archiv für österreichische Geschichte)*, ed. Jacob Caro, Wien, t. 45, sās. 1: 1871; t. 52, sās. 2: 1875; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, sudarė ir parengė A. Baliulis ir E. Meilus, Vilnius, 2001, p. 13–21; „Priedai“, in: Jonas Beblavý, *Lietuvių čekų santykiai Vytauto Didžiojo laikais*, Kaunas, 1930, p. 56–97; „Vytauto laiškai“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai, Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 205–221.

ir tautosakos instituto mokslinėje bibliotekoje esančia, iš Vokietijos gauta, šio leidinio kopija (šifras 8304).

Disertacijoje remtasi publikuotais ir kitų LDK didžiųjų kunigaikščių ir jų korespondentų laiškais¹³. Kaip lyginamoji medžiaga pasitelkti Vakarų ir Vidurio Europoje Viduramžiais rengti laiškų ir dokumentų rinkiniai¹⁴. Taip pat XV–XVI a. rašyta, daugiausia leista XX–XXI a., Vakarų Europos ir LDK įvairių asmenų – valdovų, didikų, bajorų, inteligentų – epistolika: Erazmo Roterdamiečio, Francesco Filelfo, Žygimanto Augusto, Barboros Radvilaitės, Radvilų, Abraomo Kulviečio, Stanislovo Rapolionio, Andriaus Volano, Martyno Mažvydo, Jono Bretkūno, Augustino Rotundo, Danieliaus Naborovskio ir jų korespondentų laiškais, siekiant palyginti europines ir LDK XIV–XVI a. išryškėjusias epistolografijos teorijos ir praktikos tendencijas.

Temos naujumas ir aktualumas

Disertacijai pasirinkta tema Lietuvos literatūrologijos, istorijos ir kultūros istorijos moksle yra visai nauja. Lietuvos ir kitų šalių istoriografijoje, skirtoje LDK politikos ir kultūros istorijos problemoms, epistolinis LDK palikimas (XIV–XVI a. Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, didikų, kultūros veikėjų korespondencija) daugiau ar mažiau yra tyrinėtas įvairiais aspektais (kaip istorijos šaltinis, kaip diplomatikos objektas, kaip įvairiausių dalykinių reikalų tvarkymo ir kaip asmeninio bendravimo priemonė). Tačiau iki šiol nebuvo atkreiptas dėmesys į lotyniškosios epistolografijos teorijos ir praktikos

¹³ *Gedimino laišakai*, parengė V. Pašuta, I. Štal, Vilnius: Mintis, 1966; *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans: Gedimino laišakai*, tekstus, vertimus bei komentarus parengė Stephen C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003 [toliau – *Chartularium Lithuaniae*]; „Nuo lietuvių karaliaus Algirdo pasveikinimas patriarchui“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 203–204; „Priedai“, in: Beblavų Jonas, *Lietuvių čekų santykiai Vytauto Didžiojo laikais*, Kaunas, 1930, p. 56–97.

¹⁴ Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1938; Konrad Burdach, *Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts (Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung)*, unter Mitwirkung Gustav Bebermeyers, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1926, [t. 5] [toliau – *Schlesisch-böhmische Briefmuster*], laiškų pavyzdžiai pateikti skyriuje „Texte“; „Formularz ciechanowski“, in: Grażyna Klimecka, *Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich: Formularz ciechanowski*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997, p. 53–110.

adaptaciją, funkcionavimą ir raidą XIV–XVI a. LDK politiniame, kultūriniame, visuomeniniame gyvenime.

Aptarta istoriografijos būklė suponavo, kad darbe aptariami ar išsamiau nagrinėjami keli skirtingos aprėpties dalykai. Suvokiant LDK funkcionavusią lotynišką epistolografiją kaip neatsiejamą universalios lotyniško epistolografijos kanono dalį, pateikiama išsami Viduramžių ir Renesanso epistolografijos vadovėlių analizė, kuri padės lengviau perprasti epistolografijos teoriją, jos įtakos LDK korespondencijai ir epistolinei kūrybai pobūdį; aiškiau atskirti epistolines formalistikos ir autoriaus individualumo raiškos santyki. Darbe aptariama šio žanro specifika, Viduramžių ir Renesanso laiškų rašymo vadovėlių naudojimas ir reikšmė LDK epistolikoje, mokymo programose, kultūriniame gyvenime, laiškų rašymo teorijos ir praktikos santykis padės geriau pažinti sudėtingą ir įvairialypį LDK raštijos paveldą, tiriant lotyniškosios kultūros funkcionavimo pobūdį ir mastą LDK vėlyvaisiais Viduramžiais ir Naujaisiais laikais. Ši disertacija yra pirmas tokio pobūdžio tyrimas Lietuvoje.

Tyrimų apžvalga

Teorinių darbų, skirtų epistolografijos žanrui, aprėpiančių metodologinius, teorinius jo aspektus, raidą, tipologiją ir pan., nėra gausu. Informatyvus tokio pobūdžio darbas yra Stefanijos Skwarczyńskiej monografija *Teoria listu*, publikuota 1937 metais, atsižvelgiant į temos aktualumą perleista 2006 metais¹⁵, vis dar cituojama šiuolaikiniuose mokslo darbuose. Vis dėlto kai kurie faktai, pateikiami šioje knygoje, dėl atsiradusių naujų tyrimų yra koreguotini. Keliuose kituose lenkų mokslininkų (Małgorzata Czermińska¹⁶, Kazimierz Cysewski¹⁷) straipsniuose taip pat aptariamos bendro pobūdžio teorinės ir metodologinės epistolografijos tyrimų, tekstologinės

¹⁵ Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, na podstawie lwowskiego pierwodruku opracowali Elżbieta Feliksiak i Mariusz Leś, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006.

¹⁶ Małgorzata Czermińska, „Pomiędzy listem a powieścią“, in: *Teksty*, 1975, nr. 4 (22), p. 28–49.

¹⁷ Kazimierz Cysewski, „Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad epistolografia“, in: *Pamiętnik Literacki*, 1997, t. 88, sąs. 1, p. 95–110.

problemos, diskutuojama apie šio žanro specifiką, įvairialypumą, jo santykį su literatūra, dokumentu, apie siuntėjo ir adresato ryšius; konstatuojama, kad trūksta teorinių darbų apie šį žanrą, kad laišakai buvo dažniau tiriami kaip istoriniai dokumentai, o ne literatūriniai kūriniai.

Daugiau mokslinių darbų skirta konkrečios epochos epistolografijos teorijai ir praktikai, o ne apskritai epistolografijos žanrui. Rengiant skyrių apie Antikos laiškų rašymo teorijas, tradicijas ir bendravimo kultūrą daugiausia naudojoms užsienio mokslininkų darbais, nes Lietuvoje Antikos epistolografijai iki šiol dėmesio buvo skiriama itin nedaug¹⁸. Paminėtinas rusų mokslininkų straipsnių rinkinys *Античная эпистолография*¹⁹, kuriame pateikiama klasikinės ir vėlyvosios Antikos epistolografijos ir epistolikos retrospektyva, įvairiais aspektais (istoriniu, biografiniu, literatūrologiniu ir kt.) tiriami atskirų autorių laišakai, jų tipologija; taip pat naudojoms panašią problematiką aptariančiais Lidios Winniczuk²⁰, Sergejaus Averincevo²¹, Jerzy Schnayderio²², T. Popovos²³, Margaret Mullet²⁴ darbais. Vis dėlto kai kurios jų pateikiamos žinios dėl naujų epistolografijos teorijos ir praktikos duomenų taip pat yra tikslingos.

Iš naujesnių mokslinių darbų, pateikiančių naujos informacijos apie Antikos epistolografiją, svarbūs yra Roy K. Gibsono ir A. D. Morrisono²⁵,

¹⁸ Anna Maciūnienė, „Plinijaus Jaunesniojo laišakai: žanro tradicija ir savitumas“, in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49(3), p. 58–65; Kristupas Sabolius, „Įvadas“, in: Platonas, *Antrasis ir septintasis laišakai*, vertimas, komentaras ir įvadas Kristupo Saboliaus, Vilnius: Aidai, 2005, p. 7–60.

¹⁹ *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967.

²⁰ Lidia Winniczuk, „Elegie Owidiusza a teoria epistolograficzna“, „Formuły końcowe w Listach Pliniusza. Przyczynek do epistolografii“ ir „Urbanitas w listach Pliniusza Młodszeogo“, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, p. 79–100; 176–184; 167–175.

²¹ Сергей Аверинцев, „Жанр как абстракция и жанры как реальность“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, p. 191–219.

²² Jerzy Schnayder, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, opracował Jerzy Schnayder, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, p. III–CVII.

²³ Т. Попова, „Фиктивное письмо как литературный жанр“, in: *Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика*, Москва: Наука, 1991, p. 181–215.

²⁴ Margaret Mullet, „The Classical Tradition in the Byzantine Letter“, in: *Byzantine and the Classical Tradition (Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies)*, Birmingham, 1979, p. 75–93.

²⁵ Roy K. Gibson, A. D. Morrison, „Introduction: What is a Letter?“, in: *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, ed. by Ruth Morello and A. D. Morrison, Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 1–16.

Patricios A. Rosenmeyer²⁶, Maggi Creese²⁷, Andrew W. Pittso²⁸ darbai. Juose aptariama antikinių laiško definicijų istorija, kultūrinis laiškų rašymo kontekstas, atskirų Antikos autorių laišakai ir kt. Antikos epistolografijos teorija ir praktika, jos genezė ir raida informatyviai pateikta enciklopedinio pobūdžio leidiniuose²⁹.

Aptariant Cicerono laiškus ir retorinius veikalus, siekiant parodyti, kokią įtaką jie darė Viduramžių ir Renesanso epistolografijai, disertacijoje naudotasi užsienio mokslininkų darbais, kuriuose aptariamas Cicerono laiškų skaičius, turinys, parašymo aplinkybės, jo santykiai su adresatais, jo laiškų atradimo ir paplitimo Renesanso epochoje reikšmė ir įtaka humanistinei epistolografijai bei epistolikai³⁰. Lietuvos tyrėjai iki šiol didesnę dėmesį telkė į Cicerono retorinius, filosofinius veikalus, o jo korespondencijos, kuri yra vienas didžiausių ir svarbiausių išlikusių asmeninės autentiškos romėnų epistolografijos pavyzdžių, išsamesnių tyrimų Lietuvoje nėra paskelbta.

Viduramžių *ars dictaminis* mokslo teorija ir praktika ilgą laiką nebuvo labai domimasi. XIX a. jis vertintas daugiau kaip teisės istorijos šaltinis.

²⁶ Patricia A. Rosenmeyer, *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*, Cambridge University Press, 2001.

²⁷ Maggi Creese, *Letters to the Emperor: Epistolarity and Power Relations from Cicero to Symmachus*, A thesis submitted to The University of St Andrews for the degree of Doctor of Philosophy, School of Classics, The University of St Andrews, October 2006, prieiga per internetą: http://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/10023/316/1/mcrease_thesis.pdf

²⁸ Andrew W. Pitts, *Hellenistic Moral Philosophy and the Greek Epistolary Tradition: Implications for the Study of Pauline Paraenesis*, prieiga per internetą: <http://www.macdiv.ca/coned/documents/Pitts--MoralPhilosophyandGreekLetters.pdf>

²⁹ „Brief“, in: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wissowa, t. 3, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1899, p. 836–843; „Epistolography“, in: *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer, Alfred Druckenmüller, Verlag in Stuttgart, t. 2, 1967, p. 324–327; „Brief“, in: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969, p. 261–266; „Byzantinische Literatur (und ihre Rezeption bei den Slaven)“, in: *Lexikon des Mittelalters*, München, Zürich: Artemis Verlag, t. 2, 1983, p. 1182–1190; „Brief“, in: *Lexikon der Alten Welt*, t. 1, Augsburg: Weltbild Verlag GmbH, 1995, p. 496–501; „Brief“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, hrsg. von Hubert Cancik, Helmuth Schneider, t. 2, Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1997, p. 771–775; „Epistel“ ir „Epistolographie“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, hrsg. von Hubert Cancik, Helmuth Schneider, t. 3, Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1997, p. 1161–1166 ir p. 1166–1169.

³⁰ Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977; Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 59–80; Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Aufl. 2, Leipzig, 1912 (Aufl. 1, Leipzig; Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1908); G. O. Hutchinson, *Cicero's Correspondance: A Literary Study*, Oxford, 1998 ir kt.

Vienas pirmųjų XIX a. pradėjęs tirti *ars dictaminis* ir pirmą kartą parengęs leidybai, komentavęs ne vieną šios rūšies teorinį veikalą, buvo Ludwigas Rockingeris³¹. XX a. Viduramžių epistolografijos tyrimai suaktyvėjo, kito ir *ars dictaminis* vertinimas: vis labiau imta pripažinti jo vertė plačiau tyrinėjant įvairias Viduramžių gyvenimo sritis. *Ars dictaminis* veikaluose esantys laiškų ir dokumentų pavyzdžiai ar atskiri jų rinkiniai XX–XXI a. tyrėjų pasitelkiami kaip informatyvūs šaltiniai politikos istorijai, kaip svarbi medžiaga mokyklų ir švietimo, socialinei, taip pat bažnytinių ir pasaulietinių raštinių istorijai ir funkcionavimui tirti; analizuojamas Viduramžių epistolografijos teorijos ir praktikos santykis, antikinių tradicijų perimamumas ir modifikacijos, šio mokslo sąsajos su kitais žanrais (James J. Murphy³², William D. Patt³³, Ernst Robert Curtius³⁴, Malcolm Richardson³⁵). Les Perelman straipsnis³⁶ analizuoja Viduramžių epistolografijos genezę, to meto institucijų įtaką jos raidai, teorinių darbų specifikai. Tyrėja atkreipė dėmesį į klasikinės retorikos tradicijos perėmimo pobūdį ir modifikacijas Viduramžių laiškų rašymo moksle. *Ars dictaminis* mokslo specifika analizuota lenkų ir čekų mokslininkų – Dušano Třeštiko³⁷, Gražynos Klimeckos³⁸, Mieczysława Markowskio³⁹, Teresos

³¹ Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elfften [sic] bis vierzehnten Jahrhunderts*, (*Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte*, t. 9), München: bei Georg Franz, 1863 (New York: B. Franklin, 1961). Naudojomės elektroniniu šios knygos variantu per prieigą internete: <http://www.archive.org/stream/quellenunderrte00rudhgoog#page/n9/mode/1up>

³² James J. Murphy, „Introduction: The Medieval Background“, in: *Three medieval rhetorical arts*, ed. by James J. Murphy, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971 (antras leidimas 1985), p. vii–xxiii; Idem, *Rhetoric in the Middle Ages: A history of rhetorical theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974.

³³ William D. Patt, „The Early *Ars Dictaminis* as Response to a Changing Society“, in: *Viator*, 1978, nr. 9, Brepols Publishers, p. 133–155.

³⁴ Ernst Robert Curtius, *Literatura europejska i lacińskie średniowiecze* (orig. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Zweite Auflage 1954), Kraków: Universitas, 1997.

³⁵ Malcolm Richardson, „The *Ars dictaminis*, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice“, in: *Letter writing manuals and instruction from antiquity to the present: historical and bibliographic studies*, ed. by Carol Poster and Linda C. Mitchell, University of South Carolina, 2007, p. 52–66.

³⁶ Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, in: *Textual dynamics of the professions: Historical and contemporary studies of writing in professional communities*, eds. Charles Bazerman and James Paradis, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1991, p. 97–119.

³⁷ Dušan Třeštík, „Formularze czeskie XIII wieku. Rękopisy i filiacje“, in: *Studia Źródłoznawcze*, 1962, t. 7, p. 43–56.

³⁸ Grażyna Klimecka, „Księgi formularzowe w polskiej praktyce kancelaryjnej i dydaktyce“, in: *Formularz ciechanowski*, p. 9–51.

³⁹ Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, in: *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 1987, nr. 37, p. 5–71.

Michalowskos⁴⁰ – darbuose, kuriuose aptariama ne tik Lenkijos, Čekijos, bet ir Vakarų Europos Viduramžių epistolografijos tradicija ir šaltiniai, laiškų ir dokumentų rinkinių rengimo būdai, istorija, raida. Viduramžių Lenkijos kanceliarijos plėtrą, pobūdį ir čia kurtus formularus, jos įtaką Lietuvos valdovų kanceliarijos veiklai aptaria Maria Bielińska, Karolis Maleczyński, Marcelis Kosmanas, Jadwiga Krzyżaniakowa⁴¹ ir kt. Vokiečių mokslininkas K. Burdachas aukščiau minėtoje kapitalinėje monografijoje (*Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts*, 1926) be XIV a. pabaigos epistolinių šaltinių publikacijos pateikia ir platų Viduramžių kultūrinį, visuomeninį kontekstą, išskiria daug epistolografijos ir epistolikos židinių, turėjusių įtakos šio mokslo ir meno formavimuisi. Taip pat minėto C. Erdmanno monografijoje (*Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, 1938) pateikiami ir aptariami Vokietijoje ir Prancūzijoje XI a. sudaryti laiškų rinkiniai – Meinhardo iš Bambergo, Hildesheimo, investitūros ginčo laikotarpio laiškų rinkiniai, kurie lyginami ir autoriaus traktuojami literatūriniu-istoriniu požiūriu – vadinami tam tikra prasme literatūros kūriniais; analizuojama, kaip ir kur daugiausia buvo sudarinėjami tokie rinkiniai. Viduramžių literatūra, kultūra, gyvenimo būdas, komunikavimo ir etiketo kanonai, estetikos normos aptiriamos Władysława Tatarkiewicziaus⁴², Jacqueso Le Goffo⁴³, Eckarto Conrado Lutzo⁴⁴, Johano Huizingos⁴⁵, Arono

⁴⁰ Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, in: *Pamiętnik literacki*, Warszawa: Instytut Badań Literackich, PAN wydawnictwo, nr. 97, s. 3, 2006, p. 29–54; Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, in: *Literatura, historia, dziedzictwo*, pod redakcją Tomasza Chachulskiego i Anny Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa: IBL, 2006, p. 29–39.

⁴¹ Maria Bielińska, „W kwestii początków kancelarii polskiej“, in: *Studia Źródłoznawcze*, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968, t. 13, p. 63–71; Karol Maleczyński, „O formularzach w Polsce w XIII wieku“, in: *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław [i inn.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1971, p. 189–221; Marcelli Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, in: „Studia Źródłoznawcze“, t. 14, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969, p. 91–120; Jadwiga Krzyżaniakowa, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, d. 1: 1972; d. 2: 1979.

⁴² Władysław Tatarkiewicz, *Estetyka średniowieczna*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960.

⁴³ Jacques Le Goff, *Inteligencja w wiekach średnich*, przełożyła Eligia Bąkowska, Warszawa: Czytelnik, 1966; Idem, *Viduramžių vaizduotė*, iš prancūzų kalbos vertė Diana Bučiūtė, Vilnius: Alma littera, 2003.

⁴⁴ Eckart Conrad Lutz, *Rhetorica divina – mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin, New York: de Gruyter, 1984.

Gurevičiaus⁴⁶, Teresos Michałowskos⁴⁷, Christinos Kakridi⁴⁸, Horsto Wenzelio⁴⁹ ir kt. darbuose.

XVI a. Europos kultūrinę situaciją, humanistų korespondavimo, lotyniškosios epistolografijos pobūdį, humanistinių laiškų rašymo vadovėlių rūšis ir turinį, jų autorių išsilavinimą ir interesus, epistolinės kultūros reikšmę to meto švietimo sistemai, literatūrinei kūrybai nagrinėjo Thadeusz Zieliński⁵⁰, Lidia Winniczuk⁵¹, Maria Cytowska⁵², Tadeusz Brzostowski⁵³, Alois Gerlo, Peter L. Schmidt, Helene Harth⁵⁴, Peter Burke⁵⁵, Mieczysław Mejer, Jerzy Axer⁵⁶, Teresa Lanchole⁵⁷, Johan Huizinga⁵⁸, Jerzy Ziomek⁵⁹, Gideon Burton⁶⁰ ir kt.

⁴⁵ Johan Huizinga, *Viduramžių ruduo: Studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenseną ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, iš nyderlandų kalbos vertė Antanas Gailius, Vilnius: Amžius, 1996.

⁴⁶ Aronas Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, iš rusų kalbos vertė Vanda Nekrašienė, Vilnius: Mintis, 1989; Aaron Gurevič, *Individas Viduramžių Europoje*, iš rusų kalbos vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, 1999.

⁴⁷ Teresa Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2000.

⁴⁸ Christina Kakridi, *Cassiodors Variae: Literatur und Politik im ostgotischen Italien*, München, Leipzig: K.G. Saur Verlag, 2005.

⁴⁹ Horst Wenzel, *Hören und Sehen – Schrift und Bild. Kultur und Gedächtnis im Mittelalter*, München: Verlag C. H. Beck, 1995.

⁵⁰ Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig, 1912.

⁵¹ Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, in: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, przełożyła, wstępem i objaśnieniami opatrzyła Lidia Winniczuk, (*Biblioteka pisarzy polskich*, Seria B, Nr 7), Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957, p. VII–XXX.

⁵² Maria Cytowska, „Od tłumacza“, in: *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, przełożyła i opracowała Maria Cytowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969, p. 5–17.

⁵³ Tadeusz Brzostowski, „Listy ciemnych mężów, przyczyna powstania, literacy poprzednicy i autorzy“, in: *Listy ciemnych mężów*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Tadeusz Brzostowski, wyd. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, p. 5–32.

⁵⁴ Alois Gerlo, „Erasmus von Rotterdam: sein Selbstporträt in seinen Briefen“, Peter L. Schmidt, „Die Rezeption des römischen Freundschaftsbriefes (Cicero–Plinius) im frühen Humanismus (Petrarca–Coluccio Salutati)“, Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefes“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, herausgegeben von Franz Jozef Worstbrock, (*Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung*), Weinheim: Acta humaniora, 1983, p. 7–23; 25–59; 81–99.

⁵⁵ Peter Burke, *Renesansas*, iš anglų kalbos vertė Laurynas Katkus, Vilnius: Pradai, 1992.

⁵⁶ Mieczysław Mejer, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, Jerzy Axer, „List renesansowy jako źródło historyczne i tekst literacki“, in: *Listowne Polaków rozmowy: List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, praca zbiorowa pod red. Jerzego Axera i Jerzego Mańkowskiego, Warszawa: Fundacja Aletheia, 1992, p. 5–12; 13–21.

⁵⁷ Teresa Lanchole, „Ars epistolandi“, in: *Słownik literatury staropolskiej: Średniowiecze, Renesans, Barok*, pod redakcją Teresy Michałowskiej, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998 (2 pataisytas ir papildytas leidimas), p. 61–65.

⁵⁸ Johan Huizinga, *Erazmas*, iš nyderlandų kalbos vertė Antanas Gailius, Vilnius: Aidai, 2000.

⁵⁹ Jerzy Ziomek, *Renesans*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001.

Reikia pabrėžti, kad Lietuvos istoriografijoje, literatūrologijoje beveik visai nėra tyrinėtas Viduramžių ir Renesanso laiškų rašymo mokslas ir menas, nei jo funkcionavimas LDK. Daugiau Lietuvos mokslininkų yra tirta Lietuvos didžiųjų kunigaikščių XV–XVI a. kanceliarija, jos darbuotojai, jų veiklos pobūdis (Edvardas Gudavičius⁶¹; Artūras Dubonis⁶²; Arvydas Pacevičius⁶³), labiau nesigilinant į epistolografijos kanonų funkcionavimą šioje aplinkoje. Kiek išsamiau Viduramžių laiškų rašymo mokslą, XIV a. pabaigos – XV a. pradžios europinius laiškų pavyzdžių rinkinius, plačiau neanalizuodama teorinių *ars dictaminis* veikalų, aptarė Rūta Čapaitė, tyrinėdama Ldk Vytauto korespondenciją⁶⁴.

Lietuvos mokslininkai daugiau dėmesio skyrė didžiųjų kunigaikščių laiškam – seniausiems žinomiems Lietuvos raštijos paminklams. Vieni pirmųjų XX a. pirmoje pusėje pradėję tirti Vytauto epistoliką buvo Kazimieras Alminauskis⁶⁵ ir A. Vasiliauskas⁶⁶. Jie daugiau dėmesio skyrė šio valdovo laiškų kaip diplomatikos istorijos šaltinių tyrimui, neatsižvelgdami į tai, kad jo laišakai vertintini kitokiais kriterijais ir tyrimo būdais negu diplomatikos dokumentai. Vytauto laišakai šių autorių apibūdinami nesiejant jų su to meto epistolografijos ir epistolikos kontekstu. Epistolikos problematikai buvo skirtas minėtas leidinys *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai* (1996), kuriame įvairiais aspektais plačiausiai buvo analizuoti išlikę Ldk Gedimino (~1315–~1342) laišakai: aptarti ekonominiai ir politiniai jo laiškų parašymo motyvai,

⁶⁰ Gideon Burton, „From *Ars dictaminis* to *Ars conscribendi epistolis*: Renaissance Letter-Writing Manuals in the Context of Humanism“, in: *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, eds. Carol Poster, Linda C. Mitchell, Columbia: The University of South Carolina Press, 2007, p. 88–101.

⁶¹ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija : Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, t. 1, 1999, p. 441–447.

⁶² Artūras Dubonis, „Raštininkas“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 574–587.

⁶³ Arvydas Pacevičius, „Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 25–49.

⁶⁴ Rūta Čapaitė, „Vytauto laišakai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai, (Senoji Lietuvos literatūra, t. 4)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 47–95.

⁶⁵ Kazimieras Alminauskis, „Vytauto skundas“, in: *Archivum Philologicum*, Kaunas, 1939, kn. 8 (atspaudas iš akcinės „Spindulio“ bendrovės spaustuvės).

⁶⁶ A. Vasiliauskas, „Vytauto Didžiojo diplomatika. Įvadas. Terminologija: diplomatika, dokumentai, aktai, laišakai“, in: *Senovė*, 1939, Nr. 2, p. 179–186.

diplomatikos, istoriniai aspektai, tekstologiniai klausimai, svarstytas santykio tarp pagonio adresanto ir kataliko raštininko aspektas, pateikta semiotinė šio valdovo laiškų analizė (Egidijaus Banionio⁶⁷, Edvardo Gudavičiaus⁶⁸, Sigito Narbuto⁶⁹, Alvydo Nikžentaičio⁷⁰, Stepheno Rowello⁷¹, Rasos Mažeikaitės⁷², Albino Jovaišo⁷³, Sauliaus Žuko⁷⁴ straipsniuose). Leidinyje taip pat aptartas vienas graikiškai rašytas Ldk Algirdo (1345–1377) laiškas⁷⁵ ir Ldk Vytauto korespondencija (aukščiau minėtas Rūtos Čapaitės straipsnis). Informatyvūs pastarosios mokslininkės tyrimai⁷⁶ buvo pasitelkti disertacijoje analizuojant Vytauto laiškus. Ji pirmoji Lietuvoje įvertino Vytauto laiškus kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdžius, pateikė jų grupavimo kriterijus, rūšis, išanalizavo jų struktūrą, stilių, kalbą, emocinius niansus; pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją aptarė Vytauto kasdienio gyvenimo veiklos sritis; jo dalyvavimo tarptautinėje korespondencijos sistemoje techninę pusę. Šios mokslininkės atlikti tyrimai leidžia kalbėti apie Vytauto epistolinį palikimą kaip Viduramžių kultūrinį, meninį tekstą.

⁶⁷ Egidijus Banionis, „Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laiškuose“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 22–40.

⁶⁸ Edvardas Gudavičius, „Gedimino miestų politika jo laiškų fone“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 41–46.

⁶⁹ Sigitas Narbutas, „Trijų Gedimino laiškų leidimo klausimu“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 118–123.

⁷⁰ Alvydas Nikžentaitis, „1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laišakai Vokietijos miestams ir dominikonų bei pranciškonų ordinų vienuoliams: ekonominiai ir politiniai laiškų parašymo motyvai“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 124–133.

⁷¹ Stephen Rowell, „Gedimino laišakai miestams: diplomatikos aspektas“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 134–146.

⁷² Rasa Mažeikaitė, „Tekstas ir potekstė Gedimino laiškuose Vokietijos miestams bei vienuoliams“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 147–162.

⁷³ Albinas Jovaišas, „Gedimino laiškų teksto dvilypumas: senameldis adresantas ir katalikas raštininkas“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 163–174.

⁷⁴ Saulius Žukas, „Gedimino laiškų semiotinė analizė“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 175–183.

⁷⁵ Marcelinas Ročka, „Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 193–204; tas pats straipsnis perspausdintas in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekuskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 11–18.

⁷⁶ Rūta Čapaitė, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, in: *Alytaus miesto istorijos fragmentai*, Alytus, (Alytaus kraštotyros muziejus, Dzūkų kultūros draugė), 2001, p. 10–27; Idem, „The Everyday Life of Grand Duke Vytautas of Lithuania According to Contemporary Correspondence“, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2003, t. 8, p. 1–27; Idem, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, Vilnius: Versus aureus, 2007. Nuoširdžiai dėkoju dr. Rūtai Čapaitei už vertingus patarimus, nuorodas, pastabas, rengiant disertaciją.

Antonis Prochaska, nagrinėdamas Ldk Vytauto politinę veiklą, atskleidamas įvairialypis jo politinių, asmeninių santykių diapazoną su pusbroliu Lenkijos karaliumi Jogaila, Vokiečių ordino pareigūnais ir kt., atkreipė dėmesį į didžiojo kunigaikščio bei jo korespondentų laiškų stilių⁷⁷. Fr. A. Doubeko straipsnyje⁷⁸ Vytauto laiškai analizuojami kaip meninis raštinės tekstas, didesnę dėmesį telkiant į pasveikinimo formulės (*salutatio*) ritmiką. Marcelis Kosmanas⁷⁹ pastebėjo emocinę siuntėjo nuostatą, išreiškiamą laiškų adrese ir kreipinyje, epitetų kaitą priklausomai nuo susirašinėjusių politinių santykių, bet to nesusiejo su to meto laiškų teorijos kanonais, su hierarchinio etiketo apibrėžta epistoline kultūra, labiau neišplėtojo klausimo, ar Vytauto raštinėje naudotasi formuliais; dalis jo laiškų, autoriaus nuomone, priskirtini teisiniams aktams.

Didžiųjų kunigaikščių, valdžiusių po Vytauto, taip pat XV–XVI a. LDK didikų korespondencija nėra išsamiau tirta epistolografijos požiūriu. Dažniausiai ši epistolika naudojama kaip politinės istorijos, diplomatijos, biografinis šaltinis (Jono Beblavý⁸⁰; Egidijaus Banionio⁸¹, Rimvydo Petrausko⁸² ir kt. darbuose). Plačiau rašyta apie Žygimanto Augusto (1520–1572) korespondenciją, jo laikų kanceliariją, jos darbuotojus ir jų kultūrinę veiklą – tai aptariama lenkų tyrėjų (Miroslaw Korolko⁸³, Irena Kaniewska⁸⁴) darbuose. Įvadiniame I. Kaniewskos straipsnyje, kuris publikuotas Žygimanto

⁷⁷ Antoni Prochaska, *Szkice historyczne z XV wieku*, Kraków i Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1884.

⁷⁸ Fr. A. Doubek, „Formuła pozdrowienia (*Salutatio*) w *Codex epistolaris Vitoldi*“, in: *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, p. 505–529.

⁷⁹ Marcell Kosman, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, in: „*Studia Źródłoznawcze*“, t. 16, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971, p. 139–169.

⁸⁰ Jonas Beblavý, *Lietuvių čekų santykiai Vytauto Didžiojo laikais*, Kaunas, 1930.

⁸¹ Egidijus Banionis, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų tarybos narių susirašinėjimas su Maskvos bajorais Aleksandriui valdant (1492–1506 m.)“, in: *Jaunųjų istorikų darbai*, nr. 1, 1976, p. 19–28; Idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998.

⁸² Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis. Struktūra. Valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003; Idem, „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai“, in: *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 206–222; Idem, „Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2003, nr. 1–2 (145–146), p. 39–44 ir kt.

⁸³ Miroslaw Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego: Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991.

⁸⁴ Irena Kaniewska, „Wstęp“, in: *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwillów*, opracowanie, wstęp, komentarze Irena Kaniewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999, p. 5–36.

Augusto laiškų Radviloms leidime, aptariami valdovo korespondentai, laiškų skaičius, kalba, struktūrinės dalys, salitacijos formulės, turinys, funkcijos, tikslai, publikavimo klausimai. Mirosławas Korolko savo monografijoje dėmesį telkia į Žygimanto Augusto laikų kanceliarijos pobūdį, aptaria joje dirbusių humanistų kultūrinę veiklą, jų išsilavinimo, interesų įtaką kuriamai valdovo kanceliarijoje korespondencijai, to meto kultūriniam, visuomeniniam gyvenimui.

Tyrimų apie XVI a. LDK moterų korespondenciją, Barbaros Radvilaitės ir Žygimanto Augusto susirašinėjimą, taip pat apie pastarojo korespondavimą su Mikalojumi Radvila Ruduoju yra paskelbę Raimonda Ragauskienė ir Aivas Ragauskas⁸⁵. Jų darbuose į laiškus žvelgiama istoriniu, biografiniu požiūriu, aptariami to meto moterų raštingumo, autorystės klausimai, laiškų struktūra, kalba, kreipiniai, turinys, rūšys, korespondavimo intensyvumas, komunikacijos technika. Barbaros Radvilaitės laišakai analizuojami platesniame XVI a. Vakarų Europos ir LDK moteriškosios korespondencijos kontekste. Pateikiamas valdovo (Žygimanto Augusto) ir didiko (Mikalojaus Radvilos Rudujo) komunikacijos modelis jų tarpusavio korespondencijoje. Šiuose darbuose nebuvo plačiau analizuoti Renesanso laiškų rašymo (*ars epistolandi*) kanonai ar teoriniai veikalai, to meto epistolografijos kontekstas.

Šiek tiek plačiau Lietuvos literatūrologijoje tirti LDK ir Mažosios Lietuvos XVI–XVII a. žymių humanistų, reformacijos veikėjų (Abraomo Kulviečio, Andriaus Volano, Stanislovo Rapolionio, Jono Bretkūno, Martyno Mažvydo, Augustino Rotundo), didikų (Mikalojaus Radvilos Juodojo, Jono Kiškos, Kristupo Zigmanto Paco ir kt.) politinei, tikybinei problematikai skirti laišakai arba asmeninio pobūdžio korespondencija, komentuojant jų laiškus, pateikiamas to meto kultūrinis, istorinis, socialinis, titybinis kontekstas, biografijos faktai (Juozas Jurginis⁸⁶, Jurgis Lebedys⁸⁷, Albinas Jovaišas⁸⁸,

⁸⁵ Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, *Barbaros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems: Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius: Vaga, 2001; Raimonda Ragauskienė, „The ruler and his noble subject: the communication model of the correspondence between Sigismund Augustus and Mikalojus Radvila The Red, 1546–1572“, in: *Lithuanian historical studies*, 1998, nr. 3, Vilnius: Lithuanian institute of history, p. 5–26.

⁸⁶ Juozas Jurginis, *Istorija ir poezija: Kultūros istorijos etiudai*, Vilnius: Vaga, 1969.

Eugenija Ulčinaitė⁸⁹, Ingė Lukšaitė⁹⁰; Marcelinas Ročka⁹¹; Vaida Kamuntavičienė⁹², Nelė Asadauskienė⁹³, Dainora Pociūtė⁹⁴).

Ryšiausiu Renesanso epistolinės kūrybos pavyzdžiu LDK laikome Saliamono Risinskio laiškus. Dalis tyrėjų gilinosi į šio humanisto biografiją ir veikalus⁹⁵, kita dalis tyrė atskirus kūrinius ar tam tikrus kūrybos aspektus⁹⁶, dar kiti – jo bibliotekos turinį ir kultūrinę veiklą⁹⁷, ryšius su užsienio

⁸⁷ Jurgis Lebedys, „M. Mažvydo laiškai“, in: *Lituanistikos baruose*, t. 1: *Studijos ir straipsniai*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 59–65.

⁸⁸ Albinas Jovaišas, „Augustino Rotundo Lietuvos valstybės vizija“, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarytojai Algis Samulionis, Rasa Jurgelėnaitė, Darius Kuolys, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 75–114.

⁸⁹ Eugenija Ulčinaitė, „Lietuvos XVI a. humanistų laiškai: Europos tradicija ir savitumas“, in: *Naujasis židinys-Aidai*, 1998, Nr. 11–12, p. 483–489; Idem, „Antikos poveikis lotyniškai S. Rapolionio kūrybai“, in: *Stanislovas Rapolionis*, sudarė Eugenija Ulčinaitė ir Juozas Tumelis, Vilnius: Mokslas, 1986, p. 96–120.

⁹⁰ Ingė Lukšaitė, „Andrius Volanas XVI–XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse“, in: Andrius Volanas, *Rinkiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 27–48.

⁹¹ Marcelinas Ročka, „Martyno Mažvydo lotyniškieji raštai“, „Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka“, „Andrius Volanas. Gyvenimas ir raštai“, in: Idem, *Rinkiniai raštai*, p. 112–130; 191–204; 205–218.

⁹² Vaida Kamuntavičienė, „Lietuvos samprata Kristupo Zigmanto Paco laiškuose: 1646–1660 metai“, in: *Darbai ir dienos*, 2005, Nr. 44, p. 167–174.

⁹³ Nelė Asadauskienė, *Kišių giminė LDK XV–XVII a.: Genealoginis tyrimas*, Vilnius: Vaga, 2003, p. 47–52, 182–211.

⁹⁴ Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 121–143, 362–389 ir kt.

⁹⁵ W. Korotyński, *Salomon Rysiński*, Wilno: W drukarni A. H. Kirkora, 1863; *Bibliografia literatury polskiej: Nowy Korbut*, t. 3, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1965, p. 195–196; Яков Порецкий, *Соломон Рысинский=Solomo Pantherus Leucorussus: Конец XVI – начало XVII века*, Минск: Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1983; Henryk Lulewicz, „Rysiński (Rysinius Sarmata, Pantherus) Salomon h. Ostoja“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIII (4), s. 139, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992, p. 553–557; Sigitas Narbutas, „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, in: Saliamonas Risinskis, *Trumpas pasakojimas apie garsiausiojo šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 9–57; Eugenija Ulčinaitė, „Saliamono Risinskio paminklai“, in: *Metai*, 2001, Nr. 5–6, p. 124–129; Eugenija Ulčinaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, p. 230–234; Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, p. 306–309; Алєг Латышонак, *Навуковыя крыніцы самаакрэслення Саломона Рысінскага як беларуса*, prieiga per internetą: www.belreform.org/latyszonak_rysin.php

⁹⁶ Maria Cytowska, „Koniektury Salomona Rysińskiego do listów Seneki: Kartka z dziejów filologii klasycznej w Polsce“, in: *Eos*, t. 50: 1959/1960, s. 2, [1960], p. 179–186; Henryk Barycz, *Barok*, in: *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. 2, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970, p. 192; Krystyna Nizio, „Autorstwo poematu *Stanu wdowiego tęskliwego pobożne zabawy i pociechy*“, in: *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, s. 19, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982, p. 203–212; Czesław Hernas, *Barok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, p. 388, 401.

⁹⁷ Ingė Lukšaitė, „Saliamono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas“, p. 17–41; Idem, „Biblioteka Salomona Rysińskiego“, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 30, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985, p. 191–206; Idem, „S. Risinskis – Lietuvos reformacijos veikėjas ir humanistinė kultūra“, in: *Lietuvos istorijos metraštis: 1984 metai*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 5–19.

mokslininkais, literatais⁹⁸ bei tarnystę Radvilų dvare⁹⁹. Mūsų tyrimo objektu pasirinktas minėtas Saliamono Risinskio veikalas (*Epistolarum Solomonis Pantheri, libri duo*) kiek idėmiau buvo tyrinėtas ir verstas dalimis kelių mokslininkų – J. Poreckio ir S. Narbuto. Pastarasis pateikė keletą laiškų ištraukų su komentarais, aptardamas Risinskio biografijos faktus, veiklą, kūrybą, pasaulėžiūrą. J. Poreckis pateikė nemažai šio humanisto laiškų vertimų į rusų kalbą ištraukų, bet neišvengė tam tikrų netikslumų vertimuose ir nurodydamas laiškų numeraciją. Be to, šis darbas pasižymi tam tikru ideologiniu tendencingumu, mažai ką bendra turinčiu su Risinskiu ir jo epocha. Disertacijoje plačiau parodoma europinės epistolografijos tradicijos perėmimas ir raiška Risinskio laiškuose, autoriaus savitumas.

Apibendrinant tyrimų apžvalgą, reikia pasakyti, kad įvairių LDK visuomenės sluoksnių (didžiųjų kunigaikščių, didikų, bajorų, inteligentų ir t.t.) epistolika daugiausia buvo aptariama gana siaurais ir specifiniais aspektais: istoriniu, biografiniu, paleografiniu, diplomatikos, tikybinio ir kt. Tačiau nebuvo plačiau aiškinamasi, ar ir koks epistolografijos kanonas perimamas jų korespondencijoje, iš kokių vadovėlių ar autorių buvo mokytasi laiškų rašymo meno LDK skirtingose epochose; kaip kinta laiško paskirties suvokimas, kokias jis dar įgauna funkcijas be reikalų tvarkymo priemonės. Visi šie klausimai siejasi su lotyniškosios epistolografijos raidos Lietuvoje tyrimų problemomis, o išsamesnių tokio pobūdžio tyrimų mūsų istoriografijoje kol kas nėra. Viduramžių ir Renesanso LDK epistolografija dar netapo specialių studijų objektu, nėra suformuluota tokių tyrimų metodika ir problematika, vertinimo kriterijai; nėra parengta visuminių šio žanro apžvalgų; nedaug tėra

⁹⁸ Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norimberski uniwersytet w Altdorfie“, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 20, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975, p. 141–153; Waclaw Urban, „Parę uwag geograficznych i biograficznych dotyczących korespondencji S. Rysińskiego (na marginesie artykułu H. Kunstmanna w t. XX „Odrodzenia i Reformacji w Polsce“)“, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 21, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976, p. 227–228.

⁹⁹ Alojzy Sajkowski, „W kręgu poetów radziwiłłowskich (Rymsza–Rysiński). (Les poètes du cercle de Radziwiłł /Rymsza–Rysiński/), in: *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, Nr. 1 (71), za I i II kwartał 1964 r., [1964], p. 33–35; Idem, *Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1965, p. 40–46; Jan Dürr-Durski, *Daniel Naborowski: Monografia z dziejów manieryzmu i baroku w Polsce*, Łódź, 1966, p. 89 (Risinskio laiškas K. Radvilai 1620 m.); 96–97.

parengta šios srities vertimų, tik nedidelė epistolikos paveldo dalis yra įtraukta į akademinio pobūdžio Lietuvos literatūros istorijas.

Darbo tikslas ir uždaviniai

Darbo tikslas – ištirti lotyniškosios epistolografijos raidą, plėtrą ir pobūdį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI a..

Disertacijoje keliami uždaviniai:

- Išanalizuoti lotyniškosios epistolografijos kanonų perėmimo pobūdį ir sklaidą LDK XIV–XVI a. epistolinėje praktikoje ir kūryboje, tai siejant su lotyniškosios europinės epistolografijos raida Antikoje, Viduramžiais ir Renesanse.
- Nustatyti svarbiausias epistolografijos raidos tendencijas LDK XIV–XVI a., parodyti, kaip keičiasi epistolikos įvairovė.
- Išsiaiškinti, kokiais epistolografijos vadovėliais ar taisyklėmis buvo naudojamosi LDK vėlyvaisiais Viduramžiais ir Renesanse, atlikti jų analizę, nustatant skirtumus ir panašumus, aptariant jų turinį ir struktūrą; įvertinti šių vadovėlių reikšmę LDK praktiniam laiškų rašymui, savarankiškai epistolinei kūrybai.
- Aptarti ir įvertinti, kaip kinta epistolografijos vadovėliuose (*ars dictaminis* ir *modi epistolandi*) laiško samprata, tipai ir struktūra, kaip tai atsispindi to laiko laiškuose, parodant epistolinės kultūros svarbą LDK Viduramžių ir Renesanso kultūrai, literatūrai, pedagogikai, žmogaus išsilavinimui ir saviraiškai.

Metodai

Disertacijoje taikomi ir derinami šie metodai: istorinis aprašomasis (deskriptyvinis), empirinis, analizės ir sintezės, interpretacinis ir komparatyvistinis.

Deskriptyvinis metodas naudotas aptariant epistolografijos genezę, raidą ir sklaidą Europoje ir Lietuvoje.

Empirinis metodas taikytas atrenkant ir klasifikuojant surinktą medžiagą, kurios pagrindas – Viduramžių ir Renesanso laiškų rašymo vadovėliai, taip pat atskiri laišakai ir jų rinkiniai.

Analize ir sinteze, interpretaciniu metodu remtasi aptariant, analizuojant, vertinant laiškų rašymo vadovėlius, pasirinktus laiškų korpusus, mokymo programas, bibliotekų turinį; epistolografijos taisyklių panaudojimą, literatūrinės raiškos priemonių taikymą, teksto sąrangą korespondencijoje ir epistolinėje kūryboje.

Komparatyvistinis metodas buvo taikytas siekiant aptarti Antikos, Viduramžių ir Renesanso epistolografijos veikalų ir skirtingų autorių laiškų panašumus ir skirtumus, priklausomybę nuo konkrečios epochos istorinių ir kultūrinių realių.

Apsiribojimai

Epistolografijos teorijos taikymo praktikoje iliustravimui buvo pasirinkti skirtingų epochų ir skirtingo visuomeninio statuso asmenų laišakai. Viena jų grupė – gausi dalykinė ir asmeninio pobūdžio valdovo, t.y. Ldk Vytauto, ir jo amžininkų korespondencija. Kitas pavyzdžių blokas – XVI a. bajoro, humanistinio išsilavinimo inteligento, pedagogo Saliamono Risinskio epistolinės kūrybos rinkinys. Šie pavyzdžiai aiškiai rodo epistolografijos raidos tendencijas, jų kaitą, europinių epistolografijos tradicijų perėmimą LDK. Plačiau neanalizuojama gausi XV a. antros pusės–XVI a. LDK valdovų ir didikų, dvasininkų, kultūros ir visuomenės veikėjų, humanistų ir kt. dalykinė korespondencija; taip pat sunkiai viename tyrime aprėpiama asmeninė įvairiakalbė epistolika. Neaptariama bizantiškosios ir slaviškosios epistolografijos tradicija ir jos įtaka LDK epistoliarijai. Tai paliekama ateities darbams. Pagrindinį dėmesį skyrėme lotyniškosios epistolografijos teorijos ir

praktikos raidos tendencijų bei jas geriausiai reprezentuojančių epistolikos tekstų analizei.

Darbo struktūra

Darbą sudaro įvadas, keturios dėstymo dalys, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas.

Pirmoje dalyje glaustai aptariama epistolografijos genezė, jos ryšys su retorika Antikoje, ryškinamos pagrindinės epistolografijos taisyklės.

Antra dalis skirta Viduramžių Europos ir LDK epistolografijos teorijai ir praktikai, daug dėmesio skiriant europiniam laiškų rašymo teorijos kontekstui, epistolografijos vadovėlio (*ars dictaminis*) susiformavimui, jo struktūros ir turinio analizei. Šioje dalyje aptariama, kaip europinė epistolografijos tradicija buvo adaptuota LDK XIV–XV a. epistolikoje.

Trečioje dalyje apžvelgiama humanistinė epistolografijos teorijos specifika, analizuojami renesansiniai laiškų rašymo vadovėliai (*modi epistolandi*), lyginant juos su viduramžiniais, daug dėmesio skiriant Cicerono suformuluotai laiškų rašymo teorijai, kuri ryški ir LDK mokymo programose. Aptariama, kokiais būdais į LDK galėjo patekti europiniai epistolografijos veikalai ir čia formuoti humanistinio pobūdžio laiškų rašymo tradicijas; taip pat LDK didikų, kultūros veikėjų, humanistų bibliotekos, kuriose nemažą dalį užėmė minėti vadovėliai ir įvairaus pobūdžio laiškų rinkiniai.

Ketvirta dalis skirta pirmojo LDK humanistinio, literatūrinio pobūdžio laiškų rinkinio analizei, kurio autorius – Saliamonas Risinskis. Analizuojant rinkinio sudėtį, turinį, stilistinę raišką, aptariama autoriaus pasaulėžiūra, kūrybiškumas, erudicija, to meto epistolografijos kanonų įvaldymas. Lyginant su kitais Vakarų Europos ir LDK Renesanso epistoliniais tekstais, siekiama parodyti šio veikalo savitumą, originalumą, o kartu išryškinti idėjas, apmąstymus, nuostatas, kūrybinės raiškos formas ir epistolografijos tradicijos apraiškas, būdingas renesansinės Europos humanistinei, intelektinei ir kultūrinei erdvei.

Pritaikomumas

Ši disertacija papildo ligšiolinius vėlyvųjų Viduramžių ir Renesanso Lietuvos kultūros tyrimus, integruodama iki šiol menkai tyrinėtą kultūros sandą, t. y. lotyniškąją europinę, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje adaptuotą, epistolografiją. Taip išplečiama LDK raštijos, kultūros, pedagogikos, komunikacijos istorijos tyrimų problematika.

Darbas praplečia Saliamono Risinskio kūrybos tyrimų lauką, papildo turimas žinias apie rašytojo erudiciją, gebėjimą naudotis Renesanso epistolografijos tradicija asmeninėje epistolikoje.

Disertacijos medžiaga bus naudinga vėlyvųjų Viduramžių ir Renesanso Lietuvos literatūros, kultūros tyrėjams, aukštųjų mokyklų dėstytojams, studentams, taip pat visiems humanitarams, besidomintiems Europos ir LDK epistolografijos raida, sklaida, jos įtaka realiam laiškų rašymui ir išsilavinimui, bendravimo kultūrai, to meto žmonių mentalitetui ir saviraiškai.

Disertacijoje ginami teiginiai:

1. LDK XIV–XVI a. lotyniškosios epistolografijos teoriją ir praktiką formavo europinė epistolografijos tradicija, kurios ištakos – Antikos autorių retorikos veikalai ir laiškai, ji su modifikacijomis buvo tęsiama Europoje Viduramžių ir Renesanso epochose.

2. LDK vėlyvaisiais Viduramžiais remtasi *ars dictaminis* mokslo suformuotu laiškų rašymo kanonu. Tai matyti Lietuvos didikų kunigaikščių ir didikų korespondencijoje. XV a. LDK epistolika gausėja, įvairėja jos tipai, literatūrinė raiška, stilius.

3. Renesanso epochoje epistolografijos vadovėliai (*modi epistolandi*) modifikuojami, sekant Cicerono nurodymais apie laiškų rašymą, jo laiškų pavyzdžiais. Iš tokio pobūdžio vadovėlių buvo mokomasi ir LDK. XVI a. Vilniaus universitete ir kitose LDK mokymo įstaigose bei aplinkose taip pat buvo studijuojami Cicerono laiškai, kurie tapo humanistinio korespondavimo ir

epistolinės kūrybos pavyzdžiu. XVI a. pabaigoje LDK pradedami rašyti ir literatūrinio pobūdžio laišakai, savo lygiu nenusileidžiantys europiniams.

4. Saliamonas Risinskis – ryškiausias Renesanso epochos LDK humanistinės epistolikos kūrėjas. Jo laišakai savo literatūrine raiška, epistolografijos meno įvaldymo lygiu prilygsta žymiausių Europos humanistų epistolinei kūrybai.

I. Epistolografijos ištakos. Laiškų rašymo teorija ir praktika Antikoje

Laiškai (gr. *ἐπιστολή, γράμματα, δέλτος*; lot. *litterae, epistola (epistula)*, rečiau *tabulae, tabellae, codicillus, brevis libellus*) pradėti rašyti labai seniai, kai atsirado raštas. O bandymai suformuluoti laiško apibrėžimą tokie pat seni kaip pats laiškų žanras. Kiekvienos epochos teoretikai pateikdavo savitą, tam metui būdingą laiško definiciją ir sampratą, atliepiančias tuolaikį žmonių mentalitetą, visuomeninę, politinę, socialinę, kultūrinę situaciją ir paprasčiausius praktinius poreikius. Taigi laiškas skirtingose epochose tarsi keitė savo „statusą“: tai buvo prilyginamas oratorinei kalbai, tai vadinamas pusiau dialogu ar pokalbio pakaitalu, tai tapdavo išpažinties, sielos atvėrimo mediumu, tai buvo manoma, kad jis yra tik praktinių reikmių produktas arba kad laiškui negalioja jokios taisyklės¹⁰⁰. Vis dėlto bandymas tiksliai nusakyti laiško sampratą beveik tolygus bandymui apibrėžti įvairius literatūros žanrus, tokius, kaip didaktinė literatūra ar novelė, mokslinis traktatas, romanas ar publicistika ir kt. Mat laiškas, kaip raštiškas pranešimas vienam ar keliems adresatams, tiek pragmatiniu, tiek ir kultūriniu atžvilgiu, yra viena iš svarbesnių literatūroje naudojamų formų, nes yra labai „atvira“ ir plačiai pritaikoma; ji neretai artima fikcijai. Sergejaus Averincevo nuomone, būtent epistoliarinė kultūra tarsi miniatiūriniu pavidalu atkuria bendrą epochos žodžio kultūrą¹⁰¹. Nors definicijų įvairovė sudaro galimybę atsirasti įvairiems galimiems laiško apibrėžimų variantams¹⁰², vis dėlto galima išskirti pagrindinius laiško sampratos komponentus, iš kurių kiekvienas skirtingose epochose buvo nevienodai akcentuojamas.

¹⁰⁰ Plačiau apie šių sampratų genezę, raidą ir vertinimą žr. Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 34–49 ir kt.

¹⁰¹ Сергей Аверинцев, „Древнегреческая поэтика и мировая литература“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, p. 153.

¹⁰² Plačiau apie tai žr. Roy K. Gibson, A. D. Morrison, „Introduction: What is a Letter?“, in: *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, p. 1–16. Dar apie antikinių laiško definicijų istoriją, kultūrinį laiškų rašymo kontekstą žr. Patricia A. Rosenmeyer, *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*, p. 19–21 ir kt.; Сергей Аверинцев, „Жанр как абстракция и жанры как реальность“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, p. 199.

Laiškas – įvairiafunkcis žanras, bet svarbiausios jo funkcijos yra trys: informacinė, komunikacinė ir ekspresinė. Informacinė – tai pirminė, viena svarbiausių laiško funkcijų, siejusi jį su normatyvinio pobūdžio, dalykiniais tekstais, rašytinėmis informavimo priemonėmis. Komunikacinė suteikė galimybę bendrauti raštu su nesančiu šalia (*sermo absentium per litteras*), tarsi būtų su juo kalbama gyvu balsu (*quasi viva voce*) ir akis į akį (lot. pažodžiui – „iš lūpų į lūpas“, *ore ad os*), palaikyti draugiškus ar kitokio pobūdžio santykius ir ryšius. Suteikė galimybę perduoti per atstumą vienam ar daugeliui žmonių įvairaus turinio ir stiliaus – asmenines, istorines, estetines, mokslines, didaktines, literatūrines ir kt., tikras ar išgalvotas refleksijas, t. y. atliko ekspresinę funkciją, o visa tai susiejo laiško žanrą su literatūra¹⁰³. Ko gero, kiekviename laiške esama utilitarinių tikslų, tam tikro intereso, praktinių siekių – ar tai būtų prašymas, ar padėka, ar jausmų ir išpūdžių perteikimas, ar draugiškų kontaktų užmezgimas ir palaikymas, ar pagaliau paliepimas. Be to, adresatą galima būtų pavadinti pasyviu laiško autoriumi, nes dažniausiai tikrasis autorius pritaiko laiško turinį, formą, stilių adresato asmenybės individualumui ar padėčiai. Galų gale laiškas yra realaus gyvenimo liudytojas, jį sukūrusios epochos vertybių, istorijos, kultūros atspindys¹⁰⁴.

Jau Rytų kultūroms nuo trečio tūkstantmečio pr. Kr. buvo žinomi oficialaus, tarnybinio, politinio, prekybinio pobūdžio laišakai, tarnavę valdymo ryšių palaikymui, politinei ir ūkinei informacijai; išlikę ir gausūs helenistinio laikotarpio tokio pobūdžio papirusiniai laišku rinkiniai¹⁰⁵. Palaipsniui vystėsi ir asmeninė bei literatūrinė laiško forma. Antikos laišku įvairovė – didelė. Graikijoje buvo rašomi publicistiniai, didaktiniai, moksliniai, konsoliaciniai (paguodos) ir kitokio pobūdžio laišakai (tokius kūrė, pvz., Isokratas, Platonas, Epikūras, Archimedas, Apolonijas iš Tijanos, Libanijas ir kt.). Romoje laišku

¹⁰³ „List“, in: *Słownik terminów literackich*, p. 281–282; „List“, in: *Słownik literatury staropolskiej: Średniowiecze, Renesans, Barok*, pod redakcją Teresy Michałowskiej, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998 (2 pataisytas ir papildytas leidimas), p. 456, [toliau – *SLŚ*]; „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 648; „Epistel“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, t. 3, p. 1161.

¹⁰⁴ Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 50–52.

¹⁰⁵ „Brief“, in: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, p. 262; „Brief“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, t. 2, p. 773; „Brief“, in: *Lexikon der Alten Welt*, t. 1, p. 497.

rašymas taip pat buvo labai paplitęs. Gausius laiškų rinkinius, pasižyminčius literatūrine forma, paliko Ciceronas (jo rašyti asmeninio ir oficialaus pobūdžio laiškai: paguodžiamieji, rekomendaciniai, sveikinimo, filosofiniai, politinės tematikos ir kt.), Plinijus Jaunesnysis (išlikę jo įvairaus pobūdžio laiškai: oficialūs, rekomendaciniai, sveikinimo, dedikaciniai, skirti literatūros, kultūros, retorikos problematikai), Seneka Jaunesnysis (doroviniai, filosofiniai), žinomas retorius Frontonas (laiškai Markui Aurelijui) ir kt. Nemažai buvo kuriama ir fiktyvių laiškų, ypač retorikos mokyklose¹⁰⁶. Tai dažniausiai pseudoistoriniai laiškai, rašomi garsių praeities vyrų vardu (Temistoklio, Sokrato ir kt.). Literatūrinis tam tikrų, dažniausiai žinomų, asmenų susirašinėjimo atkūrimas suteikia galimybę sukurti ne tik charakterį ir nuotaiką, bet ir tam tikrą situaciją – taip gimsta epistolinis romanas. Vėlyvojoje Antikoje kurti pseudoistoriniai laiškai padėjo atsirasti biografinių epistolinių pasakojimų literatūrai. Taip pat laiškai įterpiami į komedijas, neva kuriami pačių personažų; romano laiškai, rašomi išgalvotų personažų – žvejų, vyrų ir meilužių (tokio pobūdžio vieni žymiausių yra sukurti Alkifrono). Vis dėlto retorinių (fiktyvių) laiškų rašymo pratybos, *progymnasmata*, labiau buvo susijusios su kalbų rašymu ar tiesiog retorinio prozinio teksto parengimu¹⁰⁷. Be to, reikia pasakyti, kad ne vienas Antikos laiškų autorius, jau rašydamas laiškus, galvojo apie galimybę ateityje juos paskleisti platesniam žmonių ratui, todėl tekste sąmoningai buvo

¹⁰⁶ Kur riba tarp realaus ir fiktyvaus, tarp neliteratūrinio ir literatūrinio, tarp asmeninio ir oficialaus laiško, kokios sąsajos ir skirtumai tarp laiško ir dokumento, taip pat laiškų autentiškumo klausimas ir pan. – tai dažnai mokslinėje literatūroje keliami klausimai, apie tai žr. Patricia A. Rosenmeyer, *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*, p. 3–16 ir kt.; Andrew W. Pitts, *Hellenistic Moral Philosophy and the Greek Epistolary Tradition: Implications for the Study of Pauline Paraenesis*, p. 2–5 ir kt.; Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 358–360 ir kt.; Małgorzata Czermińska, „Pomiędzy listem a powieścią“, in: *Teksty*, 1975, nr. 4 (22), p. 28–49; Kazimierz Cysewski, „Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad epistolografia“, in: *Pamiętnik Literacki*, 1997, t. 88, sąs. 1, p. 95–110; „Brief“, in: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, p. 262; „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 653–654; „Brief“, in: *Lexikon der Alten Welt*, t. 1, p. 498.

¹⁰⁷ III a. traktatuose svarstoma ir mokoma retorinio autoriaus ar veikėjo charakterio atkūrimo (*ἠθοποιία*), o laiškas suprantamas kaip tam tikra raiškos priemonių sistema, sąlygota charakterio asmens, kurio vardu jis rašomas. Apie fiktyvių laiškų kūrimą plačiau žr. Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 17–18; Л. А. Фрейберг, „Фиктивное письмо в поздней греческой прозе“, in: *ibid.*, p. 162–191; Т. Попова, „Фиктивное письмо как литературный жанр“, in: *Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика*, p. 181–215; „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 649–652; 654.

vengiama tam tikrų kasdienių, paprastų dalykų, konkrečių smulkmenų ar informacijos pateikimo, visa tai neretai buvo perduodama adresatui per pasiuntinį (taip, pvz., darė Plinijus Jaunesnysis)¹⁰⁸. Kartu vystėsi ir literatūrinis laiškas, rašomas eilėmis, tokie, pvz., yra Horacijaus *Laiškas Pizonams*, vad. *Ars poetica*, ir Ovidijaus eleginiai *Laiškai iš Ponto*, *Herojų laiškai*¹⁰⁹.

Gausi vėlyvosios Antikos ir Bizantijos epistoliarija, kurta klasikinio graikų-romėnų laikotarpio ir krikščioniškųjų Viduramžių sankirtoje, taip pat atverčia įdomų Europos kultūros puslapį¹¹⁰. Yra nemažai išlikusių įvairaus pobūdžio imperatoriaus Julijano (IV a.) laiškų¹¹¹, kitų IV–V a. rašytojų, retorių (pagonių ir krikščionių) Auzonijaus, Paulino Noliečio, Simacho, Sidonijaus Apolinaro ir kt. laiškų rinkinių¹¹².

Ne vienas iš šių minėtų kūrėjų ar mums nežinomų, anoniminių autorių savo laiškuose, retorikos traktatuose ar kitų autorių laiškų leidimų pratarmėse yra daugiau ar mažiau kalbėję apie laiško teoriją, t. y. epistolografijos taisykles.

Jau maždaug nuo IV a. pr. Kr. Antikoje laiškas suvokiamas kaip atskira literatūros rūšis ar žanras, kaip galimybė pasirodyti ar palikti po savęs žymę; jo

¹⁰⁸ Žr. Plin., *Epist.*, I, 1. Naudotasi leidiniu C. Plinii Caecili Secundi *Epistularum libri novem*, ed. C. F. W. Mueller, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1903, p. 1. Šiame laiške, skirtame Septicijui Klarui, Plinijus sako surinkęs seniai rašytus laiškus, kuriuos nusprendęs paskelbti plačiau, rinkinyje juos išdėstęs nepaisydamas chronologijos. Pasirenkamos labai įvairios temos ir jos paskirstomos visose devyniose laiškų knygose. Taigi paties autoriaus laiškas atskiriamas nuo tam tikros rašymo situacijos ir tampa tarsi savarankišku literatūriniu kūriniumi. Taip pat žr. Jerzy Schnayder, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. LXXI.

¹⁰⁹ Plačiau apie Antikos laiškų įvairovę, apie Platono, Isokrato, Cicerono, Senekos, Plinijaus Jaunesniojo, Frontono, Julijano, fiktyvius ir kt. laiškus žr. atskirus straipsnius in: *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, passim; *Античная эпистолография: Очерки*, passim; Jerzy Schneider, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. XIV–LIX, o p. 3–281 žr. antikinių laiškų tekstų vertimus į lenkų kalbą; apie Ovidijaus elegijas ir epistolografinę to meto teoriją žr. Lidia Winniczuk, „Elegie Owidiusza a teoria epistolograficzna“, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, p. 79–100; „Epistel“, in: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, t. 3, p. 1161–1166; „Brief“, in: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, p. 261–266; apie oficialius, imperatorių laiškus žr. Maggi Creese, *Letters to the Emperor: Epistolarity and Power Relations from Cicero to Symmachus*.

¹¹⁰ Iš vėlyvosios graikiškosios, vėliau bizantiškosios laiškų rašymo tradicijos yra išlikę arti 150 didžiulių laiškų rinkinių ir beveik 15 000 laiškų, iš kurių publikuota palyginti nedidelė dalis, apie tai žr. Margaret Mullet, „The Classical Tradition in the Byzantine Letter“, in: *Byzantine and the Classical Tradition*, p. 75.

¹¹¹ Т. Попова, „Письма императора Юлиана“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 226–259.

¹¹² Е. А. Беркова, „Поздняя римская эпистолография (IV–V вв. н. э.)“, in: *ibid.*, p. 260–284; „Byzantinische Literatur (und ihre Rezeption bei den Slaven)“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 1182–1190 ir kt.

rašymo meno pradedama mokyti mokyklose; valdovų kanceliarijose taip pat plačiai naudojama korespondencija, kurią daugiausia rengė ir kūrė retorinių išsilavinimą turintys žmonės (sekretoriai, raštininkai – *ἐπιστολογράφος; ἐπιστολεύς; tabellarius; epistularis*), ir apskritai daugėja koresponduojančių ar rašančių literatūrinius laiškus, bet dar gana ilgą laiką nėra sukuriama visuotinai priimta, formali laiškų teorijos sistema, nėra rašomi vien laiškų teorijai skirti vadovėliai. Tai galima būtų paaiškinti šitaip: arba tiesiog nėra išlikusių ankstyviausių laiškų rašymo traktatų ir vadovėlių; arba tiesiog Antikos žmonės nematė reikalo formalizuoti ir sisteminti laiškų rašymo teoriją, nes tuo metu viešpatavo retorika, turėjusi įtakos daugeliui žanrų ir mokslų, žinoma, ir laiškų rašymui. Taigi Antikoje epistolografija nebuvo nepriklausoma disciplina, ji buvo retorikos mokslo dalis. Antikiniuose retorikos vadovėliuose vos keli puslapiai skirti laiškų rašymui. Socialinį statusą buvo galima įgyti visų pirma sakant kalbas viešuose susirinkimuose, o laiškų rašymas buvo iš esmės laikomas oratorinės kalbos arba pokalbio akis į akį pakaitalu, todėl, kaip ir kalba bei pokalbis, priklausomas nuo retorikos principų.

Vis dėlto laiškai Antikoje buvo rašomi pagal tam tikras – epistolografijos – taisykles, kurios yra rekonstruojamos iš įvairių autorių pamąstymų ta tema jų laiškuose arba iš išlikusių, maždaug nuo I a. pr. Kr. iki V a. po Kr. rašytų teorinių, dažniausiai retorinių, traktatų fragmentų, aptariančių laiškų rašymo teoriją ar stilių.

Romėniškoje epistolografijos tradicijoje negausių pasisakymų apie laiškų teoriją – rūšis, stilių ir pan. – yra išlikusiuose Cicerono¹¹³, Plinijaus Jaunesniojo¹¹⁴, Senekos¹¹⁵ ir kitų autorių kai kuriuose laiškuose, o kiek platesni

¹¹³ Apie Cicerono laiškus plačiau kalbėsime skyriuje apie renesansinę epistolografiją. Taip pat žr. Dovilė Keršienė, „Cicerono laiškai ir Renesanso humanistinės epistolografijos tradicija“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 24, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 66–72.

¹¹⁴ Plinijus, kaip minėta, pats išleido savo laiškus, tokiu būdu skirdamas juos platesniam skaitytojų ratui. Jis gerai išmanė graikų ir romėnų epistolografinę tradiciją, ypač Cicerono, iš dalies ją sekė, bet kartu bandė sukurti savą, ypatingą epistolinio kūrinio tipą. Plinijus trumpino pasisveikinimo ir atsisveikinimo formules, teigdamas, kad senos formos (*vulgaria*) nebenaudotinos; teigė laišką esant pokalbio su nesančiuoju forma, sakė, jog laiškas turįs būti trumpas ir grakštus (*epistolae non molestae et breviores sunt*); skyrė laiško ir kalbos (*sermo*) ar istorijos rašymo stilių, manė, jog laiško stilių reikia derinti prie adresato (*aliud est enim epistulam, aliud historiam, aliud amico, aliud omnibus scribere*). Plinijaus pasisakymų apie laiškų rašymo subtilybes rasime šiuose jo laiškuose: I, 11; III, 20, 10; V, 7,

nurodymai apie laiškų turinį ir formą yra IV a. po Kr. retorius Julijaus Viktoro (Iulius Victor) veikale *Ars rhetorica*, kuriame laiškui skirtas vienas skyrelis veikalo pabaigoje¹¹⁶.

Graikiškai rašiusių autorių epistolografinio pobūdžio veikalų ar jų fragmentų esama kiek daugiau, bet dauguma jų – vėlesnio laikotarpio. Visų pirma – tai išlikęs ekskursas apie laiškus (§ 223–235) traktate *Apie stilių* (*Περὶ ἑρμενείας*), anksčiau klaidingai priskirtame Demetrijui Faleriečiui ir datuojamame maždaug I a. pr. Kr.–I a. po Kr., kuriame polemizuojama su ankstesniais, neišlikusiais iki mūsų dienų, teoriniais laiškų rašymo nurodymais, kuriuos savo ruožtu esą pateikęs Artemonas Aristotelio laiškų leidimo pratarinėje¹¹⁷. Dar vienas šaltinis apie antikinį laiškų rašymą, taip pat kurį laiką neteisingai buvęs priskiriamas Demetrijui Faleriečiui, – tai laiškų rašymo traktatas, skirtas kanceliarijos raštininkams, pavadintas *Laiškų rūšys* (*Τύποι ἐπιστολικοί*), parašytas apie I a. pr. Kr. arba anksčiau. Čia laiškai suskirstomi į 21 rūšį, pateikiami jų pavyzdžiai su trumpais komentarais. Traktatas parašytas

5–6; VI, 16, 22 ir kt. Laiško forma jam suteikė plačias galimybes naudoti literatūrinės, retorinės priemonės, apie tai plačiau žr. Т. Кузнецова, „Письма Плиния Младшего к друзьям“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 113–138; Anna Maciūnienė, „Plinijaus Jaunesniojo laiškai: žanro tradicija ir savitumas“, in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49(3), p. 58–65, kai kurių laiškų vertimai p. 66–77; Lidia Winniczuk, „Formuły końcowe w Listach Pliniusza. Przyczynek do epistolografii“, *Urbanitas w listach Pliniusza Młodszeogo*, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, p. 176–184; 167–175.

¹¹⁵ Nors Seneka pasirenka laiškų formą atskleisti filosofiniam turiniui, bet aiškiai yra susipažinęs su laiškų rašymo teorijomis. Žr. Lucijus Anėjus Seneka, *Laiškai Lucilijui*, iš lot. k. vertė Dalia Dilytė, Vilnius: Tyto alba, 2007, p. 188–189 – 67 laiškas; p. 224 – 75 laiškas ir kt.

¹¹⁶ Šio autoriaus epistolografijos nurodymus galima glaustai nusakyti šitaip: jis išskiria iš esmės dvi laiškų rūšis: oficialius, dalykinius (*negotiales*) ir familiarius, draugiškus (*familiares*); nusako kiekvienai rūšiai būdingus dalykus, stilių, naudotinas puošmenas; laiškui esą tinka daug tokių taisyklių, kurios tinka ir kalbai; akcentuojamas laiško glaustumas (*brevitas*) ir aiškumas (*lux*); nurodoma, ko derėtų vengti laiške, taip pat tam tikri rašymo ir siuntimo etiketo dalykai; svarbus laiško stiliaus ir turinio pritaikymas adresato padėčiai, individualumui ir santykių su siuntėju pobūdžiui; draugiškuose laiškuose turi būti kalbama taip, tarsi adresatas būtų šalia, o kituose – taisyklės griežtesnės. Žr. C. Ivlii *Victoris Ars rhetorica*, ediderunt Remo Giomini, Maria Silvana Celentano, Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1980, p. 105–106.

¹¹⁷ Graikiškas tekstas ir jo vertimas į prancūzų kalbą yra kn. Démétrios, *Du style*, Texte établi et traduit par Pierre Chiron, Paris: Les belles lettres, 1993, p. 63–66. Vertimą į rusų kalbą ir trumpą komentarą žr. Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, p. 6–8; taip pat Деметрий, „О стиле“, *Античные риторика*, собрание, комментарии и общая редакция А. А. Тахо-Годи, Москва: Издательство Московского университета, 1978, p. 273–274; dar apie šį veikalą žr. „Brief“, in: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, p. 261. Šio traktato autorystės, parašymo datos ir aplinkybių glaustą aptarimą žr. Arvydas Pliučas, „Stiliaus teorijos Dionisijo Halikarnasiečio veikaluose“, in: *Literatūra*, [t.] 43 (3), 2001, p. 73, 9 išnaša. Beje, Dionisijas Halikarnasietis savo stiliaus teoriją yra išdėstęs laiško, kurį skiria Pompėjui Geminui, forma.

kaip laiškas, skirtas mums nežinomam Heraklidui¹¹⁸. Iš ankstyvosios Bizantijos laikų yra išlikęs nežinomo autoriaus, kartais priskiriamas Proklui arba Libanijui, retorinis traktatas *Laiškų ypatybės* (*Επιστολιμαῖοι χαρακτήρες*), kuriame pateikiama nurodymų apie laiškų rašymą, stilių, laiškai skirstomi jau į 41 rūšį, duodama jų pavyzdžių¹¹⁹. Vėlesniuose bizantiniuose traktatuose tų laiškų rūšių skaičius pasiekia net 113¹²⁰.

II–V a. autorių realiuose ar fiktyviuose laiškuose taip pat yra užsimenama apie laiškų teoriją ar stilių, pvz., Filostrato (II–III a.), Grigaliaus Nazianziečio (IV a.)¹²¹, imperatoriaus Julijano (IV a.), retorius Libanijaus (IV a.) ir kt. laiškuose¹²². Be abejo, bėgant amžiams tos bendrosios epistolografinės taisyklės keitėsi, nes vietoje nestovėjo ir retorikos mokslas, su kuriuo laiškų rašymas buvo labai susijęs, pagaliau keitėsi pats gyvenimas, kultūrinės, estetinės idėjos. Vis dėlto galime išskirti pagrindinius, Antikoje suformuotus reikalavimus laiško žanrui.

Taigi apibendrinant minėtų autorių svarstymus, bendri antikiniai epistolografijos nurodymai ir laiško ypatybės būtų tokie: laiškas turi atlikti praktinį tikslą – informuoti nesančius šalia, perduoti žinią per nuotolį (*ut certiores faceremus absentes*); laiškas yra raštiškas pokalbis (*sermo*), dialogas (*dialogus*) ar kalba (*oratio*) tarp erdvėje vienas nuo kito nutolusių asmenų; laiško stilius turi būti saikingai puošnus, aiškus, natūralus, tarsi vidurys tarp nerišlios, grubios ir pernelyg išgražintos kalbos; be to, laiškas turi būti trumpas, glaustas; jo kalba paprasta, artima kasdienei šnekai; reikia vengti retų žodžių, metaforų, perdėtos periodų struktūros, o kaip puošmeną galima panaudoti anekdotus, patarles, sentencijas, citatas; lotyniškuose laiškuose naudotini ir

¹¹⁸ Žr. *ibid.* Šio veikalo vertimas į rusų kalbą pateiktas in: Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, p. 10–15.

¹¹⁹ Graikišką tekstą ir komentarus žr. *Libanii opera*, recensuit Richardus Foerster, t. 9: *Libanii qui feruntur characteres epistolici. Prolegomena ad epistulas*, imprimendum curavit Eberhardus Richtsteig, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1927, p. 27–47. Dalis vertimo į rusų kalbą yra Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, p. 23–24.

¹²⁰ „Brief“, in: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, p. 261.

¹²¹ Jo „Laiškas Nikobului“ (nr. 51), rašytas apie 384–390 m., in: Saint Grégoire de Nazianze, *Lettres*, texte établi et traduit par Paul Gallay, Paris: Société d'Édition „Les Belles Lettres“, 1964, p. 66–68 (graikiškas tekstas su paraleliniu vertimu į prancūzų kalbą).

¹²² Žr. Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, p. 18–19, 21–23.

graikiški posakiai; laiškas turi įtikinti arba sujaudinti adresatą; jis turi būti jam tarsi dovana; laiškas turi atskleisti rašančiojo charakterį, sielą; turi perduoti liudijimą ateinančioms kartoms apie laiškų rašytoją; laiško forma, stilius ir tonas turi atitikti rašančiojo asmens bei adresato charakterį ar padėtį (*accidentia personarum*); pateikiamos „atsakomojo“, rekomendacinio laiško etiketo taisyklės; laiško struktūra buvo aiškiai susijusi su retorinės kalbos struktūra. Svarbiausios antikinio laiško dalys buvo: autoriaus ir adresato vardai su atitinkamais titulais ar epitetais; pasveikinimas (*salutatio*) su deramomis formuluotėmis, susijusiomis su sveikata (romėnai, kaip ir graikai, laiško pradžioje naudojo tokias formules: *salutem* arba *salutem dicit* (sveikinimą [siunčia]) ar *sveikina*), arba *salutem dicit plurimam* (nuoširdžiai sveikina), arba išplėtotą frazę *si vales, bene est, ego valeo* (jei esi sveikas, tai gerai, aš esu sveikas)); reikalo išdėstymas (*narratio*), neretai sujungtas su pataikavimu arba bandymu paveikti adresatą (*captatio benevolentiae*); pabaiga (*conclusio*) su atitinkamomis formuluotėmis, palinkėjimais: graikai linkėjo laimės arba sveikatos, o romėnai dažniausiai vartojo *vale, valete* (būk (lik) sveikas arba būkite sveiki)¹²³; pateikiama nesisteminė gausi laiškų tipologija, bet iš esmės skirstoma į dalykinius, privačius (draugiškus) ir literatūrinius laiškus; daugumą antikinių laiškų galima būtų pavadinti „atvirais“, viešais. Tai susiję ne tik su jų rašymo ir priemonių specifika, siuntimo ir laiško perskaitymo pobūdžiu¹²⁴ ar minėta išankstine nuostata viešai paskelbti savo surinktus laiškus; kita vertus, tai reiškia, kad žmogus, kuris rašė laišką draugui, dažniausiai žinojo, kad jo laišką perskaitys ne tik adresatas, bet ir jo artimieji ar bičiuliai, o daugelis iš jų persirašys laišką sau ar parodys jį savo draugams, ir dėl to autorius rūpinosi, kad turinys būtų lengvai išdėstytas, būtų gražūs sakiniai, stilius. Vėliau tokie laišškai buvo renkami – kartais paties autoriaus, kartais jo korespondentų ir gerbėjų – ir platinami atskiromis knygomis. Žinoma, ne visi laišškai buvo tokio

¹²³ Plačiau apie antikinio laiško formules žr. Jerzy Schnayder, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. VII–X.

¹²⁴ Apie tai plačiau žr. „Brief“, in: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 3, p. 836–838; *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, p. 261–262; *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, t. 2, p. 324; *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, t. 3, p. 1161; Jerzy Schnayder, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. X–XIV.

pobūdžio. Būta pakankamai ir tokių, kokius mes rašome dabar: trumpų, dalykinių, paprastų, parašytų tam, kad būtų perskaityta, pranešta, sužinota ir pamiršta. O tarp tų dviejų kraštutinumų, literatūrinio ir paprasto buitinio ar dalykinio laiško, egzistavo daugybė pereinamų pakopų, ir kiekviena iš jų savaip įdomi.

Taigi antikinio laiško esmė – tai galimybė raštu perduoti norimą informaciją ir gana laisvai, paprastai bendrauti per atstumą (draugiškai pasveikinant adresatą); laišką reikia rašyti taip, tarsi laiško autorius įsivaizduotų adresatą esantį šalia ir (bičiuliškai) kalbantį su juo. O rašant oficialesnį laišką pakanka surašyti atitinkamus adresato titulus ir kiek pakoreguoti stilių.

Naujos epochos – Viduramžių – ypatybės lėmė pokyčius ir epistolografijos bei epistolikos srityje.

II. Viduramžių epistolografija

1. Viduramžių epistolografijos tradicija Europoje

Viduramžiais¹²⁵ buvo žinomos Antikos ir Bizantijos laiškų rašymo teorijos, sudariusios palyginti nedidelę retorikos mokslo dalį, ne vieną amžių praktikuotos mokykloje; buvo skaitomi klasikinės ir vėlyvosios Antikos, Bizantijos autorių, pirmųjų Bažnyčios Tėvų ir kt. laiškų rinkiniai. Viduramžių Europa perima jų epistolografijos ir epistolikos patirtį, bet „naujoji“ epocha į laiškų rašymo mokslą įneša savų korekcijų, gana ryškiai besiskiriančių nuo antikinio epistolografijos mokslo, kadangi jo teorijos ir praktikos raidą veikė ne tik pati žanro specifika, bet ir politiniai, visuomeniniai, mentaliniai pokyčiai, lėmę naujų kultūrinių, estetinių, literatūrinių idėjų formavimąsi¹²⁶.

Sudėtingėjant politiniam ir administraciniam gyvenimui, kuriantis naujoms jo formoms, nebeužteko iš vėlyvosios Antikos perimtų ar sukurtų ankstyvaisiais Viduramžiais teisinių dokumentų ir laiškų rinkinių, juose naudojamų formuluočių¹²⁷. Viduramžių epochos korespondencijos specifikai

¹²⁵ Istoriografijoje esama skirtingų nuomonių dėl Viduramžių ir Naujųjų laikų periodizacijos. Šiame darbe laikomasi tokių chronologinės skirties ribų: sąlygine riba tarp Antikos ir Viduramžių laikomas V a.; Europos Viduramžių periodizacija – nuo V a. iki XIV a., Naujųjų laikų pradžia, t. y. Renesanso epocha, – nuo XIV a. pradžios. Lietuvos Viduramžių epocha – XIII–XV a., o Renesansas – XVI a.

¹²⁶ Мария Грабарь-Пассек, „От античности к средневековью (IV–VIII вв.)“ ir Михаил Гаспаров, „Каролингское возрождение“, in: *Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков*, Москва: Наука, 1970, p. 9–21 ir p. 221–242; Jerzy Schnayder, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. LXXIV–LXXXV (čia aptariama Viduramžių epistolografija); „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 652–659; Christina Kakridi, *Cassiodors Variae: Literatur und Politik im ostgotischen Italien*, p. 128–142; Teresa Michałowska, „Średniowiecze“, in: *SLS*, p. 943–946; Idem, *Średniowiecze*, p. 15–40 ir kt.; Ernst Robert Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, p. 24–35 ir kt.; Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 289–291, Михаил Гаспаров, „Латинская литература между империей и папством (X–XI вв.)“ ir Мария Грабарь-Пассек, Михаил Гаспаров, „Время расцвета (XII в.)“, in: *Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*, Москва: Наука, 1972, p. 9–37; 267–289.

¹²⁷ James Jerome Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages: A history of rhetorical theory from Saint Augustine to the Renaissance*, p. 199–200, 202; Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. 3: *Vom Ausbruch des Kirchenstreites bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, Verlag C. H. Beck, 2005 (5 leidimas, 1 leidimas 1931), p. 300. Christina Kakridi rašo, kad formulariai, t. y. dokumentų ir laiškų pavyzdžiai, skirti teisinių tekstų kūrimui, teisinių santykių įteisinimui, atsirado gana anksti ir buvo natūralus progresuojančios biurokratijos ir teisinių procesų produktas. Jų egzistavimas leido susiformuoti vis gausėjančių dokumentų stilistinei vienovei. Autorė teigia, kad jau IV–V a. pastebima tam tikra dokumentų ir laiškų rinkimo „manija“ (*Sammeltätigkeit*): visų pirma buvo renkama viskas, kas tik pasirodydavo popiežiaus aplinkoje – vadinamieji dvasininkų *gesta* (*Liber pontificalis*), dekretai, administraciniai konceptai (*Liber diurnus* – seniausias išlikęs popiežių formularas, sukurtas apie V–VI a.), liturginė kūryba (*Leonianum*) ir kt. Visas šis procesas savo

nebetiko antikinio laiško samprata, kompozicija ir literatūrinė raiška¹²⁸. Taip palaipsniui formuojasi oficialaus, dalykinio, itin susijusio su normatyviniais dalykais, laiško standartas: kiekvienai politinio, visuomeninio ar dvasinio gyvenimo situacijai sukuriamas tam tikras unifikuotas laiško pavyzdys su atitinkamomis formulėmis ir žodinės raiškos būdais¹²⁹. Reikia pasakyti, kad įvairiose valstybėse, regionuose ar net kraštuose epistolografijos raida buvo skirtinga, tačiau bendra yra tai, kad perimant dalį Antikos tradicijų teko sukurti naujus kanonus, atitinkančius to meto visuomenės poreikius.

Be to, didėja bendra socialinė ir profesinė diferenciacija, preciziškai atskiriami žmonių tarpusavio ryšiai, santykiai (dvasininkas ir pasaulietis, karalius ir pavaldinys, draugas – priešas ir kt.). Tai susiję su luominės visuomenės susiformavimu, luominės hierarchijos išsikristalizavimu. Visa tai irgi turėjo įtakos formaliai laiško struktūrai, jo standartizavimui. Taip palaipsniui kuriasi dalykinės korespondencijos bei teisinių dokumentų rengimo ir tvarkymo sistema, o apie XI a. susiformuoja nauja Viduramžių retorikos mokslo sritis, didžiausią dėmesį skyrusi laiškų ir dokumentų rašymui, rengimui, teorijai – *ars dictaminis*.

Didelės įtakos *ars dictaminis* atsiradimui ir raidai, formalizavimui ir populiarinimui turėjo popiežiaus kanceliarija, kuri buvo puikiai veikianti

klestėjimo viršūnę pasiekė apie IX–X a. ir labai paplito bažnytinėse ir pasaulietinėse kanceliarijose, kaip ir privačioje srityje, apie tai plačiau žr. Christina Kakridi, *Cassiodors Variae: Literatur und Politik im ostgotischen Italien*, p. 128–129. Taip pat žr. Udo Kühne, *op. cit.*, p. 17–36; Horst Wenzel, *op. cit.*, *passim*.

¹²⁸ Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, in: *Pamiętnik literacki*, p. 34; Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, in: *Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье*, Москва: Наука, 1986, p. 103.

¹²⁹ Dalykinės korespondencijos rinkinių ir juose naudojamų tam tikrų formuluočių pavyzdžių šaltiniu Viduramžiais tapo išlikę Kasiodoro, Grigaliaus I ir kt. laiškų rinkiniai, iš kurių buvo išimami asmeniniai momentai, paliekami tik korespondavusių inicialai ir visa tai naudojama kaip pavyzdys. Tokių laiškų ir formulių rinkiniai buvo taip standartizuoti, kad juos būtų įmanoma panaudoti skirtingomis aplinkybėmis, ir tapo gana įprasti Merovingų periodu, tam tikra jų dalis išliko iki mūsų dienų. Iš tikrųjų šie laiška buvo panašūs į teisinių dokumentų blankų formas, kuriuos teisininkai dar ir dabar naudoja. Plačiau apie tai žr. James Jerome Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*, p. 199; Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, p. 99; „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Reallexikon der deutschen Literatur-Wissenschaft: Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*, gemeinsam mit Harald Fricke, Klaus Grubmüller, Jan-Dirk Müller, hrsg. von Klaus Weimar, t. 1, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1997 (3 leidimas), p. 138–139.

struktūra¹³⁰. Leono IX pontifikatas (1049–1054) padarė nemažai fundamentinių ir ilgalaikių raštinės pakeitimų: nustatyti privalomi laiškų bei dokumentų formalumai, standartinės formulės, dokumentams ir laiškams rašyti skirti popiežiaus raštinės rašto variantai. Šie reikalavimai didesniu ar mažesniu mastu buvo perimami ir pasauliečių valdovų bei bažnytinių hierarchų raštinėse¹³¹.

Glaudų ryšį tarp popiežiaus kanceliarijos plėtros ir laiškų rašymo teorijos ir praktikos lėmė tai, kad nemažai *ars dictaminis* veikalų autorių patys buvo popiežiaus ar kito bažnytinio hierarcho raštinės vadovai ar darbuotojai (pvz., Jonas iš Gajetos, Albertas iš Moros, 1187 m. pats tapęs popiežiumi Grigaliumi VIII). Be to, maždaug XII a. pradžioje popiežiaus korespondencijoje ėmė ryškėti *cursus* – įmantri prozos ritmo sistema, kuri dažnai buvo aptariama kaip sudėtinė *ars dictaminis* teorijos dalis¹³².

Prireikia nemažai žmonių, mokančių rašyti, parengti korespondenciją, dokumentus, juos tvarkyti. Todėl kuriasi mokymo centrai. Visų pirma vienuolynuose, kur buvo daugiau raštingų žmonių, taip pat didesniuose miestuose – čia buvo katedrų ar pasaulietinių mokyklų, kuriose dirbo nepriklausomi retorikos mokytojai. Kadangi mokymas ir mokėjimas rašyti

¹³⁰ Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. 3, p. 301, Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, p. 100; Jerzy Schneider, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. LXXVII–LXXVIII; Malcolm Richardson, „The Ars dictaminis, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice“, in: *Letter writing manuals and instruction from antiquity to the present: historical and bibliographic studies*, p. 54. Pastarasis tyrėjas mano, jog nors ir paradoksalu, bet visuotinis miestietiško gyvenimo ir Romos imperijos kelių sistemos sunykinimas ankstyvaisiais Viduramžiais tapo praktiniu laiškų rašymo ir laiškų rašymo teorijos plėtros veiksmu. Raštingi žmonės, užsiimdami verslu ir norėdami sudaryti sandorį, turėdavo siųsti laišką, užuot keliavę. Kadangi lokali ir karališkoji valdymo sistema iki 1000 m. apskritai buvo gana primityvios, tai Bažnyčia išliko visais atžvilgiais veiksmingas tarptautinis raštingumo autoritetas Europoje ir kultyvavo efektyvią bažnytinę pašto sistemą nuo Sicilijos iki Skandinavijos, nors tuo metu visos kitos komunikacinės sistemos buvo sužlugdytos. Nepaisant katastrofiškos kelių padėties beveik visoje Europoje, buvo glaudžiai komunikuojama korespondenciniu būdu net ir su tolimiausiomis Bažnyčiai priklausančiomis sritimis. Taip buvo sukurtas bazinis epistolinės komunikacijos modelis.

¹³¹ Reginald Lane Poole, *Lectures on the History of the Papal Chancery: Down to the time of Innocent III*, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., Clark, 2005 (reprintas, 1 leidimas: Cambridge University Press, 1915), p. 67–68; Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, t. 1, Leipzig: Verlag von Veit und Comp., 1912 (2 leidimas), p. 64, 78–80; Richard William Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Harmondsworth: Penguin Books, 1970, p. 170.

¹³² James Jerome Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*, p. 249–251. Apie tai, kokią reikšmę vokiečių Viduramžių epistolografijai turėjo ši *cursus* sistema, žr. Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 54 ir kt.

laiškus bei rengti dokumentus buvo viena iš gana greitų ir užtikrintų galimybių kopti karjeros laiptais, pasiekti aukštą statusą bažnytinėse ar pasaulietinėse kanceliarijose bei teismuose ar dvaruose arba bent jau užsitikrinti geresnį gyvenimą, tai greitai tapo reguliaria pasaulietinių mokyklų, o vėliau ir universitetų mokymo programų dalimi visoje Europoje¹³³. Taip palaipsniui atsiranda akademinė, teorinio lygmens laiškų rašymo disciplina. Pradedama rašyti vis daugiau *ars dictaminis* veikalų, vadovėlių, kuriuose teoriškai apibendrinamos, susistemintos praktikoje egzistavusios laiškų bei dokumentų rašymo taisyklės. Taigi visų pirma praktiniai visuomenės poreikiai sudarė sąlygas atsirasti naujam laiškų ir dokumentų rengimo mokslui, susiformuoti naujo tipo vadovėliui.

Viduramžių laiškų rašymo mokslas ir menas buvo klasikinės kultūros tęsia. Teorinį *ars dictaminis* pagrindą veikė keli dalykai. Priminsime, kad turiningos, daugiasluoksnės XI–XIV amžiaus literatūrinės teorijos pamatus sudarė kelios disciplinos, susiformavusios Antikoje, perkeltos į Viduramžius „mažesniųjų“ (*minores*) mokyklinių autorių arba IV–X a. enciklopedistų ir mokslininkų, išplitusios lotyniškojoje Europoje dėl trivijaus (*trivium*) mokymo sistemos kaip septynių laisvųjų menų pagrindo – tai gramatika (*ars grammatica*), dialektika ir retorika (*ars rhetorica*), o visa tai papildė to meto filosofinės ir estetiškos idėjos, taip pat naujos to meto europinės kultūros tendencijos¹³⁴.

Apskritai Viduramžiais keičiasi ir plėtojasi pats retorikos turinys, atsiranda naujų jos srovių. Jakubas Z. Lichańskis apibūdina svarbiausius to meto retorikos bruožus, sąsajas su kitais literatūriniais žanrais bei mokslais ir

¹³³ Jacques Le Goff, *Inteligencja w wiekach średnich*, p. 15–17; Мария Грабарь-Пассек, Михаил Гаспаров, „Время расцвета (XII в.)“, in: *Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*, p. 18–19. Reikia pasakyti, kad pagrindinis laiškų ir dokumentų rašymo mokymo turinys išliko gana pastovus. Gali būti, kad tai iš dalies priklausė nuo to, kad *ars dictaminis* buvo praktinis mokslas, turintis realų ir nenutrūkstamą ryšį su gana konservatyviomis institucijomis, tokiomis, kaip popiežiaus kanceliarija, kadangi tos institucijos buvo linkusios priešintis pokyčiams, kurie trukdytų jų reikalų tvarkymui, apie tai žr. Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, p. 102; taip pat žr. Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 2–3; William D. Patt, „The Early *Ars Dictaminis* as Response to a Changing Society“, p. 133–134; *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*, hrsg. H. D. Heimann in Verbindung mit I. Hlaváček, Paderborn [u. a.]: Schöningh, 1998, passim.

¹³⁴ Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, p. 29.

išvardija penkias svarbiausias teorinių svarstymų kryptis: pirmoji sieja retoriką su logika (Boecijaus *De differentiis topicis*); antroji – tai klasikinių veikalų komentarai (daugiausia – žinomų tuo metu Cicerono kūrinų ir veikalo *Rhetorica ad Herennium*); trečioji sieja retoriką su gramatika (Johannesio Balbuso *Catholicon*), ketvirtoji – tai būdinga Viduramžiams *ars dictaminis* retorika ir penktoji susijusi su pamokslininkyste (*ars praedicandi*). Visa tai dar papildoma retorikos sąsajomis su poetika; taip pat charakteringa tai, kad nuodugniau aptariamos atskiros retorikos sritys, pavyzdžiui, tropai, figūros, trijų stilių teorija ar oratorinis ritmas¹³⁵. Taigi šioje gramatikos (būtent „literatūrinės“ jos pakraipos – *poetarum enarratio*, aiškiai atskirtos Kvintiliano nuo „kalbinės“ gramatikos atšakos, t. y. *recte loquendi scientia*¹³⁶) ir retorikos sąsajų dirvoje per kelis Viduramžių epochos šimtmečius išaugo tokios teorinės disciplinos, kaip *ars poetria*¹³⁷, *ars dictaminis*, *ars praedicandi* ir *ars memorativa*, viena kitą papildydamos ir apaugdamos besiformuojančiomis naujomis sąvokomis bei apibrėžimais¹³⁸.

Klasikinės retorikos formų perėmimą, jų modifikavimą ir naujos retorikos rūšies, skirtos išimtinai laiškų ir dokumentų rašymo menui, susiformavimą geriausiai iliustruoja *ars dictaminis* raidos etapai, teorinių veikalų turinio analizė. Toliau aptarsime, kokia laiškų rašymo teorijos tradicija susikuria lotyniškojoje Europoje: kaip Viduramžiais suvokiamas laiškas, jo funkcijos, kaip teorija veikia praktiką, kaip ir koks susiformuoja vadovėlis.

¹³⁵ Jakub Z. Lichański, „Retoryka w XV wieku: zarys problematyki i propozycje badawcze“, p. 20–21; 28. Taip pat žr. Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 91–169; Сергей Аверинцев, „Литературные теории в составе средневекового типа культуры“, in: *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, p. 229–244 ir kt.; Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, in: *Literatura, historia, dziedzictwo*, p. 31–32.

¹³⁶ Quint. *Inst. orat.* I, 4, 2.

¹³⁷ Terminas *poetria* kilęs iš lotynizuotos graikiško žodžio *poetria* (poetė) formos, paimtos iš vienos Marciano Kapelos veikalo vietos ir Viduramžiais neteisingai suprastos kaip „poezija“, „eilėraštis“ ir todėl nuo X a. imtos vartoti šia prasme, o vėliau ir kaip *ars poetica* sinonimas, žr. „Poetria“, in: *Viduramžių žodynas*, sud. Peter Dinzelsbacher, iš vok. k. vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius: Aidai, 2004, p. 412.

¹³⁸ Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, p. 29; taip pat žr. James J. Murphy, „Introduction: The Medieval Background“, in: *Three medieval rhetorical arts*, p. XV. Čia yra tokių kūrinų vertimai į anglų kalbą: anonimo iš Bolonijos *The principles of Letter-Writing* (1135), p. 5–26; Geoffrey of Vinsauf: *The New Poetics* (1210); Robert of Basevorn: *The Form of Preaching* (1322). Taigi pateikiami trijų svarbiausių Viduramžių diskurso krypčių pavyzdžiai: *ars dictaminis*, *ars praedicandi*, *ars grammatica*.

1.1. *Ars dictaminis* genezė ir raida

Mokslinėje literatūroje jau nuo XIX a. diskutuojama, kas pirmasis parašė *ars dictaminis* vadovėlį, kokioje šalyje atsiranda šis mokslas ir menas, kokiais kriterijais vadovautis, kalbant apie *ars dictaminis* raidos pakopas, kokia šio mokslo reikšmė¹³⁹.

Nemažai tyrėjų *ars dictaminis* teorijos pradžią sieja su **Alberiko iš Monte Kasino** (Albericus de Monte Cassino, Casinensis, apie 1030–po 1105) vardu ir laiko jį šio mokslo pradininku¹⁴⁰. Alberiko veikalas *Breviarium de dictamine* (arba *Albericus de dictamine*, apie 1087 m.) – pirmasis išlikęs iki mūsų dienų trumpas laiškų rašymo vadovas. Jo pratarmė aiškiai nurodo, kad darbas neturėtų būti laikomas traktatu, bet veikiau žodinės diskusijos priedu¹⁴¹. Pirmoje veikalo dalyje kalbama apie *ars dictaminis*, o tolesnis tekstas mažai susijęs su laiškų rašymu. Nors traktate trūksta tam tikrų struktūrinių elementų, kurie atsirado vėlesniuose kitų autorių vadovėliuose, jis apima kai kuriuos pagrindinius šio žanro dalykus: akcentuojama laiško pradžia (*salutatio* ir *exordium*), pateikiama gana daug pasisveikinimo pavyzdžių. Kituose veikalo skyriuose kalbama apie popiežiaus bulių parengimą ir kuo jos skiriasi nuo kitų

¹³⁹ Šie klausimai trumpai apžvelgiami, pvz., in: „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, München und Zürich: Artemis Verlag, 1980, t. 1, p. 1038; „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Reallexikon der deutschen Literatur-Wissenschaft: Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*, t. 1, p. 140–141 ir kt.; *Medieval Italy: an encyclopedia*, ed. Christopher Kleinhenz, t. 2, New York: Routledge, 2004, p. 367.

¹⁴⁰ Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften [sic] bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 3 ir kt.; Franz Quadlbauer, *Die antike Theorie der Genera dicendi im lateinischen Mittelalter*, Wien: Hermann Bölaus Nachfolger, 1962, p. 57, 272; Jerzy Schnayder, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. LXXVIII; Teresa Lancholc, „Ars epistolandi“, in: *SLS*, p. 61; Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, p. 33; Idem, „Źródła staropolskiej wiedzy o poezji“, p. 18–19; James J. Murphy, „Introduction: The Medieval Background“, in: *Three medieval rhetorical arts*, p. XVI ir kt.

¹⁴¹ Mūsų trumpa apžvalga iš tiesų bus santrauka, kaip tikina autorius, kadangi ji veikiau bus paremta tam tikromis pastabomis, kurias privalu laikyti atmintyje, negu įsisavintomis mokslo taisyklėmis. Jums, ketinantiems mokytis, nei yra nauja, nei nežinoma tai, ką čia šitoje santraukoje jums surinkome, bet suprasite, kad čia surinkome tai, kas, mūsų nuomone, pakankamai žinoma: arba tai, ko jau išmokote mums gyvu balsu dėstant, arba tai, ko išmokote per įvairias tekstų rašymo pratybas (*Breviarium autem nostrum veritate auctore vere breviarium erit, quia magis notationibus quibusdam memorie conservandis quam discipline preceptionibus constabit capiunde. nec nova vos et incognita hactenus in hac brevitate operimini ediscuturos, set vel ea que iam viva voce nobis referentibus edidicistis, vel ea que per diversa estis scribendo opera dispertiti vos, quantum sufficientia flagitare nostra iudicavit sententia, nos hic noveritis collecturos*). Cituojama iš Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 30. Čia ir toliau, kur nenurodyta kitaip, versta disertacijos autorės.

dokumentų, taigi vėl *ars dictaminis* raida aiškiai susijusi su besitęsiančia popiežiaus kanceliarijos įtaka. Alberikas yra parašęs ir retorinį veikalą *Flores rhetorici* (apie 1080 m.), žinomą ir kaip *Dictaminum radii*, kuriame taip pat šiek tiek kalbama apie laiškų rašymą¹⁴². Nors didžiojoje šio darbo dalyje analizuojamos tradicinės retorikos dalys, kartu aiškiai matyti, kad kai kurias klasikinės retorikos dalis naujasis žanras išlaikė ir išplėtojo, o kai kurių nebenaudojo. Taigi nors Alberikas siekia laiškų rašymą padaryti atskira retorine disciplina, jo traktatai yra dar palyginti nesisteminė įvairių klasikinės retorikos veikalų kompiliacija, kurioje laiškas ir dokumentas traktuojami kaip viena galimų retorikos panaudojimo sričių¹⁴³.

Dalis XX a. tyrėjų tikroju šio žanro pradininku laiko **Adalbertą Samarietį** (Adalbertus Samaritanus), parašiusį veikalą *Praecepta dictaminum* (apie 1111–1118), nuo kurio esą prasidėjęs lemiamas postūmis laiškų rašymo moksle/mene¹⁴⁴. Jis atstovavo pasaulietinei **Bolonijos** mokyklai. XII a. prie Bolonijos universiteto susibūrė grupė pasauliečių dėstytojų, kurių pagrindinis domėjimosi objektas buvo teisė, taip pat dokumentų ir oficialių laiškų rašymo teorija. Tarp jų, be minėto Adalberto, buvo: Hugonas iš Bolonijos (Hugo Bononiensis), veikalo *Rationes dictandi prosaice* (apie 1119–1124) autorius; Henrikas Francigena (Henricus Francigena), parašęs *Aurea gemma* (apie 1119–1124). Toje pačioje intelektualinėje terpėje atsirado ir kiti traktatai, pavyzdžiui, *Rationes dictandi* (tarp 1135 ir 1143) – vienas svarbesnių vadovėlių, sutelkęs ne vienerių metų *ars dictaminis* teorinius svarstymus, dažnai cituojamas mokslinėje literatūroje, vienu tyrėjų laikomas anoniminiu¹⁴⁵, kitų (ypač ankstyvųjų XX a. tyrėjų) priskiriamas Alberikui iš Monte Kasino arba

¹⁴² Šio veikalo tekstą galima rasti internetinėje duomenų bazėje ALIM, paties teksto prieiga: <http://www.uan.it/alim/testi/xi/AlimAlbCasinensisFloresXIretpro.htm>

¹⁴³ Apie tai plačiau žr. Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, p. 103, 105.

¹⁴⁴ Tokios pozicijos, pvz., laikosi Franz-Josef Schmale, kuris oponuoja L. Rockingerio ir kt. nuomonei apie Alberiką kaip pradininką, plačiau apie tai žr. Idem, „Einleitung“, in: Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 1–3, apie šio veikalo autorių, istoriją ir reikšmę žr. p. 4–19 ir kt.

¹⁴⁵ William D. Patt, „The Early *Ars Dictaminis*’ as Response to a Changing Society“, p. 136.

Mokytojui Bernardui¹⁴⁶; taip pat anoniminiai *Praecepta prosaici dictaminis secundum Tullium* (apie 1138–1152), Gvido iš Bolonijos (Guido Boloniensis) veikalas *Ars dictandi* (apie 1160) ir kt.¹⁴⁷

Tarp pirmųjų Bolonijos *ars dictaminis* teoretikų išsivystė didelė polemika dėl to, ar Alberiko teorija jau pasenusi, ar ne. Jų kūrinuose girdima griežta jo laiškų mokslo, kaip netinkamo ir nepraktiško, kritika. Mokslininkų nuomone, šiame ginče esą svarbu tai, jog buvo svarstoma, ar tradicinis retorikos dėstymas, daug ką atsinešęs iš ankstesnių laikų ir tam tikru metu tobuliausiai įkūnytas Alberiko *Breviarium*, ir toliau turėjęs būti norma, ar ja turėjusi tapti nauja kryptis, kuri daugiau praktiniais tikslais laišką, jo struktūrą, stilių perkėlė į pirmą vietą ir padarė tikru mokymo objektu, o retorikai paskyrė daugiau antraeilį vaidmenį¹⁴⁸. Svarbu esą ir tai, kad ginčas dėl Alberiko išsirutuliojęs tarp dviejų konkuruojančių mokyklų Bolonijoje: katedros mokyklos, kuri pasisakė už Alberiką ir kurios vadas buvo Hugonas, ir tarp miestiečių mokyklos, kuriai atstovavo Adalbertas Samarietis¹⁴⁹. Ilgainiui laiško stiliaus mokslas tapo savarankišku dėstymo dalyku ir iki XIII a. pabaigos Bolonijoje atliko panašias funkcijas kaip notarinis mokslas (*ars notariae*), tuo pačiu metu irgi pasidaręs savarankiškas¹⁵⁰.

Mums labiausiai priimtinas Williamo Patto požiūris, paremtas tyrimais, kad *ars dictaminis* kilo iš plačiai paplitusios tradicijos, kuri vystėsi šimtmečiais, ir užuot klausus, kas davė pradžia ir kur prasidėjo *ars dictaminis*,

¹⁴⁶ Apie tai žr. *Źródła wiedzy*, p. 121; „Alberich von Montecassino (Albericus Casinensis)“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 281; Teresa Michalowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, p. 34–35.

¹⁴⁷ Žr. „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1035.

¹⁴⁸ Franz-Josef Schmale, „Einleitung“, p. 4.

¹⁴⁹ Žr. Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 51 – čia kritikuojamas Alberikas iš Monte Kasino ir žr. Hugo Bononiensis, *Rationes dictandi prosaice*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elfften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 53 – čia kritikuojamas Adalbertas.

¹⁵⁰ Apie tai plačiau žr. Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 104–105; Franz-Josef Schmale, „Einleitung“, p. 3–4. Pastarojo mokslininko nuomone, tai esą rodo, kad *artes dictandi*, nors jie mums šiandien gali atrodyti nereikšmingi, buvo to laiko bendros dvasinės ir visuomeninės kaitos simptomai. Apie *ars dictaminis* reikšmę žr.: Teresa Michalowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, p. 33.

kaip teigia mokslininkas, reikėtų aiškintis, iš kokių šaltinių tai išaugo ir koks buvo tas procesas¹⁵¹.

Šiaip ar taip, *ars dictaminis* klestėjimo pradžia susijusi su Italija (Monte Kasinas, Bolonija), kadangi čia susiklostė geriausios sąlygos atsirasti naujam žanrui: antikinis palikimas, šnekamoji lotynų kalba, išlikusi išsimokslinusių pasauliečių terpė; klestintys miestai-valstybės su instituciniais valdymo organais, stipri teisinė tradicija, aukštas prekybos lygis – visa tai stiprino tam tikro išsilavinimo poreikį, kuris ypač buvo reikalingas dalykiniam, o neretai ir asmeniniam susirašinėjimui tobulinti. Reikėjo nusimanyti bent triviumo dalykuose. Taigi šie praktiniai poreikiai Aukštutinėje Italijoje susijungė su miestiečių sluoksnyje atsiradusiu dvasinių žinių siekiu, o tai buvo esminis variklis universitetams kurtis¹⁵².

Apie XII a. vidurį–XIII a. *ars dictaminis* išplinta Prancūzijoje, kur ypač stiprios buvo Orleano, Paryžiaus, Turo (Tours), Blua (Blois), Meno (Meung) mokyklos. Pirmiausia buvo tik nurašomi Italijos autorių traktatai, vėliau esantys pavyzdiniuose laiškuose tikriniai vardai buvo keičiami vietiniais vardais, bet greitai imta kurti savarankiškus teorinius veikalus. Vadovėlių, kuriuose aptariama išskirtinai *ars dictaminis* problematika, XII a. buvo gana daug, pavyzdžiui: Arnulfo iš Orleano, Bernardo Silvestrio (Bernardus Silvestris), Bernardo iš Meno (Bernardus de Magduno, *Summa dictaminis*, apie 1180) ir kt. veikalai, o XIII a.: Poncijaus iš Provanso (Poncius Provincialis, Pons le Provençal – jo *Summa dictaminis* ir laiškų rinkinys buvo gana populiarūs), Viljamo iš Provanso (Guilelmo de Provincia?) ir kt., bet traktatų turinys buvo gana pakitęs¹⁵³. Prancūziškoji *ars dictaminis* teorija skyrėsi nuo aukštutinės Italijos visų pirma stipresniu dėmesiu gramatiniams ir

¹⁵¹ William D. Patt, „The Early *Ars Dictaminis*‘ as Response to a Changing Society“, p. 135–137. Šią nuomonę palaiko ir daugiau tyrėjų, pvz., Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, p. 100; Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 243; Eckart Conrad Lutz, *Rhetorica divina – mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, p. 30–31. Pastarasis autorius taip pat aptaria diskusiją, kas buvo *ars dictaminis* pradininkas, siūlo jo raidos fazes analizuoti, remiantis tipologiniu turimų tekstų klasifikavimu.

¹⁵² Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. 3 p. 301; Franz-Josef Schmale, „Einleitung“, p. 8–9; „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1035.

¹⁵³ „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1035–1036.

literatūriniam dalykams ir aukštesniu Antikos klasikų vertinimu. Orleano mokykla laikėsi puošnaus, gana perdėto kalbos stiliaus, kuris XIII a. laiškų literatūroje buvo dažnai mėgdžiojamas Italijoje ir Vokietijoje¹⁵⁴.

Viduramžių Vokietijoje ir Anglijoje teoretikai kiek mažiau dėmesio kreipė į *artis dictandi* teorinę pusę, daugiau buvo naudojami formuliarais¹⁵⁵, t. y. popiežių ir imperatorių laiškų bei dokumentų rinkiniais. Jau 1160 m. Vokietijoje parašomas Balduino (Baldwin) *Liber dictaminum*, kuris ne tik perima aukštutinės Italijos pavyzdžius, bet ir savarankiškai juos perdirba – tai išimtinis atvejis, nes antroje XII a. pusėje Vokietijoje ir toliau nurašinėjami itališki ir prancūziški traktatai ir sudaromi įvairiausi pavyzdinių laiškų rinkiniai, bet tikra prasme *ars dictaminis* atsiranda tik 1193/94 m. veikalo *Libellus dictaminum et privilegiorum* pavidalu, parašyto nežinomo Halberstadt'o dvasininko. XIII amžiuje vyskupas Gernandas iš Brandenburgo parašo *Summa prosarum dictaminis* (apie 1230), Ludolfas iš Hildesheimo *Summa dictaminum* (apie 1250) – tai jau saviti ir gana žymūs veikalai. Laiškų ir dokumentų rinkinių išlikę net iš XI amžiaus, pvz., Meinhardo iš Bambergo arba Hildesheimo rinkiniai¹⁵⁶.

Anglija vėlyvaisiais Viduramžiais, atrodo, bus mažai prisidėjusi prie *ars dictaminis* teorijos raidos. Pirmąjį tokio pobūdžio veikalą Anglijos žemėje sudarė prancūzas Petras iš Blua (Petrus de Blois, Blesensis, apie 1181–1185 m.), kuris tada buvo Kenterberio arkivyskupu. O *Summa de arte dictandi*, parašytos būdingu Bolonijai stiliumi tarp 1188 ir 1190 m., autorystė priklauso normanui Gaufridui, arba Galfridui, iš Vinsaufo (Geoffroy de Vinsauf), labiau žinomam dėl savo veikalo *Poetria nova*. Tik apie 1270 m. pasirodė

¹⁵⁴ Apie tai plačiau žr. Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 105–106; Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, p. 35; Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 30.

¹⁵⁵ Apie formuliarų terminą, istoriją, raidą, ryšį su kanceliarija ir kt. žr. „Formel, -sammlungen, -bücher“, in: *Lexikon des Mittelalters*, München und Zürich: Artemis Verlag, 1989, t. 4, p. 646–655. Apie formuliarus plačiau kalbėsime kiek vėliau.

¹⁵⁶ Žr. „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1036–1037; „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Reallexikon der deutschen Literatur-Wissenschaft*, p. 140; „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 656–659; Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 106; Carl Erdmann, „Einleitung“, in: *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 1–15 ir kt.; Konrad Burdach, *Schlesisch-böhmische Briefmuster*, laiškų pavyzdžiai pateikti skyriuje „Texte“.

Gaufrido Anglo (Gaufridus Anglicus, Geoffroy de Eversley) *ars dictaminis* veikalas *Ars epistolaris ornatus*¹⁵⁷.

XII a. pabaigoje – XIII a. pradžioje *ars dictaminis* teorija vėl suklesti Italijoje, ypač Bolonijoje. Tuo metu ten mokytojavo vienas garsiausių originaliųjų autorių – Bonkompagnas iš Sinjos (Boncompagnus de Signa, 1165–1240). Jis puikiu stiliumi parašė gausybę įvairiausių rūšių vadovėlių, traktatų, patarimų (*Rota Veneris, Liber de amicitia, Breve loquium, Cedrus, Mirra, Oliva, Palma, Gemma purpurea* ir kt.), kurie apėmė beveik visas *ars dictaminis* ir retorikos sritis. Jis atsisakė puošnios Orleano mokyklos manieros ir pasiūlė paprastą, aiškų kalbos stilį. Labai populiarus buvo jo parašytas meilės laiškų rašymo vadovėlis – *Rota Veneris* (apie 1215). Šis veikalas, paremtas Ovidijaus meilės meno patarimais, įvedė prozinę formą srityje, kurioje prieš tai visų pirma buvo pripažįstamas poetinis laiškas¹⁵⁸.

Taip pat žymūs buvo: Bene iš Florencijos (Bene de Florence, mirė apie 1240 m.), plačiai žinomo veikalo *Candelabrum* (tarp 1220 ir 1223) ir kitų autorių; Gvido Faba (Guido Fava; apie 1190–apie 1240), vienas pirmųjų parašęs laiškų rašymo vadovą nacionaline kalba, kuriuo vėliau pasekė ir Dantės mokytojas, florentietis kancleris Brunetto Latini (1220–1294), parašęs *ars dictaminis* veikalą *Rhetorica* (po 1260) ir laiškų rašymo vadovėlį *Sommetta* (apie 1275) italų liaudies kalba; taip pat Bonus iš Lukos (de Lucca, XIII a.), Thomasinus Armannini (mirė 1295) ir kt. Pasak Michailo Gasparovo, jie tarsi apibendrina nueito kelio darbus: naujo įveda mažai, sena perpasakoja grakščiai ir visiems suprantamai, dažnai su įvairiomis variacijomis, norėdami įtikti skirtingiems skaitytojų skoniams¹⁵⁹.

Akivaizdus *ars dictaminis* raidos pabaigos pavyzdys – italas Laurynas Akvilėjietis (Laurentius de Aquileia, Cancellarius). Apie 1300 m. atvykęs į Paryžių, to meto europinės kultūros centrą, kur teoretikai noriai naudodavo

¹⁵⁷ „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1037.

¹⁵⁸ Teresa Michałowska, *Średniowiecze*, p. 641; „Boncompagnus“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 408–409; Grażyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 30.

¹⁵⁹ Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 107; „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, p. 140; „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1036.

savo darbuose kanonines epistolografijos schemas, parašo paradoksalų veikalą *Practica sive usus dictaminis*¹⁶⁰, kuris labai formalizavo laiškų kūrimą. Tai vadovėlis iš lentelių, kur pateikiama schema, duodamas tam tikrų sudėtinių elementų rinkinys, skirtų schemai užpildyti, ir rašančiajam telieka tik sudaryti tekstą iš paruoštų blokų. Taigi laiško kūrimas visiškai formalizuojamas: vietoje individualaus ieškojimo (*inventio*) naudojamosi jau sukurto teksto pakartojimu (*reproductio*)¹⁶¹.

Vėlyvaisiais Viduramžiais remiamasi žinomais, paplitusiais veikalais, daromi tik nežymūs teoriniai pakeitimai, senieji pavyzdžiai pritaikomi esamajam laikui. XIV–XV amžiams būdingas bruožas – nacionalinės kalbos panaudojimas *ars dictaminis* veikaluose. Pirmiausia atsiranda mišrūs kalbos atžvilgiu traktatai (teorinė dalis – lotyniškai, pavyzdžių dalis – nacionaline kalba), vėliau veikalai kuriami vien tik nacionalinėmis kalbomis¹⁶².

Ars dictaminis istorija būtų neišsami, jei nebūtų paminėta viena institucija, būtent **popiežiaus kurija**, kurioje lotyniškų laiškų ir dokumentų kalba buvo rūpestingai puoselėjama, todėl, kaip minėta, popiežiaus raštinės dokumentai, korespondencijos standartai šimtmečiais buvo pavyzdiniai. Atitinkamo stiliaus taisyklės kurijoje perteikiamos daugiau įvairiuose laiškų rinkiniuose, pagalbinuose formuliaruose negu vadovėliuose. Albertas iš Moros (Albertus de Morra, Grigalius VIII), kuris 1178–1187 m. buvo Romos Bažnyčios kancleris, ir vienas iš jos notarų, prancūzų cistersas Transmundas iš Klervo (Transmundus Claraevallensis) – abu parašė po traktatą popiežiaus kanceliarijos tarnautojams apie *cursus* taisykles. Tik kardinolas Tomas iš Kapujos (Thomas de Capua) dvidešimtaisiais XIII a. metais parašė teorinį *ars dictaminis* veikalą, kuriame buvo aiškiai ir elegantiškai apibendrintos ankstesnės taisyklės; dėl to jis dažnai buvo kopijuojamas. Kito tokios rūšies

¹⁶⁰ Šio veikalų komentarai ir tekstas pateikiami: „Johannes Bondi von Aquileja“, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 951–966.

¹⁶¹ Mieczysławas Markowski mano, kad šio autoriaus veikalas „užbaigia tam tikrą ciceroniškosios retorikos, taikytos laiškų, oficialių raštų ir notarinių dokumentų rašymo mene, istorijos etapą“, žr. Idem, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 31.

¹⁶² „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1038.

veikalo, atrodo, kurioje nebuvo sukurta, labiau buvo įprasta sudaryti laiškų ir dokumentų rinkinius¹⁶³.

Vėlyvaisiais Viduramžiais didėja viduriniojo miestiečių sluoksniu susirašinėjimo mastai: tai įvairiausio pobūdžio dalykinė ir asmeninė korespondencija¹⁶⁴. Taip pat plėtėsi literatūrinio pobūdžio laiškų rašytojų ir skaitytojų ratas. Palaipsniui vis daugėja žmonių, kurie patys imasi rašyti laiškus, nors kartais ir būdami aukštos socialinės padėties.

Beveik 200 metų *ars dictaminis* buvo fundamentinė mokymo programos dalis išsivysčiusiuose Europos mokymo centruose, o pats retorikos mokslas maždaug nuo XII a. keliuose universitetuose buvo dėstomas kaip laiškų rašymo šaka¹⁶⁵. Vis dėlto, Malcolmo Richardsono nuomone, Viduramžių pabaigoje standartinių ir labai panašių vienas į kitą formuliarių tradicija nukonkuravo net geriausius akademinis veikalus¹⁶⁶. Formuliarai, kaip minėta,

¹⁶³ „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, p. 1037; „Formel, -sammlungen, -bücher“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 4, p. 647–648.

¹⁶⁴ Yra išlikę, pvz., gausūs anglų šeimų XV a. laiškų rinkiniai: tai Pastonų (ne aristokratų šeima iš Norfolko), Celysų (Londono pirkliai), Stonorsų (Oksfordšyro bajorai), Plumpstonų (gyvenę netoli Herogeito) šeimų korespondencija. Yra iširta, kad jie naudojami laiškų rašymo vadovėliais arba gautų dokumentų ir laiškų pavyzdžiais. Italijoje buvo vad. *libri di famiglia*, panašūs į *silva rerum*: čia būdavo surašomi ir šeimos daugelio kartų reikalai, įvykiai, ir svarbi korespondencija. Anglijoje prekybininkų sluoksniuose buvo sudarinėjamos knygos, vėliau išspausdintos pavadinimu *Arnold's Chronicle*, dar kitaip vadinamos *Customs of London*: čia taip pat būdavo surašoma nemažai tam tikrų rūšių dokumentų pavyzdžių, kurių laiškų formatu ir naudojamų gerokai platesniais tikslais nei šiandien: tai įgaliojimai, licenzijos, prekybinės sutartys, mainų ir kitokie laiškai. Būta ir vad. miestiečių knygų – *citizen's books*, kurios taip pat atspindi platų vėlyvųjų Viduramžių buržuazijos kultūros kontekstą: jose būdavo ne tik laiškų modelių pavyzdžių, bet ir rūpestingai parinktos poezijos, šeimos įvykių kronikos, istorinių dokumentų ir kt., apie tai plačiau žr. Malcolm Richardson, „The Ars dictaminis, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice“, p. 62–63. Taip pat tyrėjai mano, kad esama daug sąsajų tarp formalaus *ars dictaminis* mokslo ir šiuolaikinių verslo laiškų, apie tai plačiau žr. Luella M. Wolff, „A Brief History of the Art of Dictamen: Medieval Origins of Business Letter Writing“, in: *Journal of Business Communication*, 1979, t. 16, nr. 2, p. 3–11.

¹⁶⁵ Žinyuose teigiama, kad iki XV a. pabaigos buvo žinoma apie 180 *ars dictaminis* autorių ir kartu su gausiais anoniminiais parašyta daugiau nei 600 atskirų traktatų, žr. „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Reallexikon der deutschen Literatur-Wissenschaft*, p. 139.

¹⁶⁶ Apie tai plačiau žr. Malcolm Richardson, „The Ars dictaminis, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice“, p. 52. M. Richardson šį laiką, t. y. XII–XIII a., vadina „auksiniu Europos laiškų rašymo vadovėlių amžiumi“. Kita vertus, šio tyrėjo nuomone, Viduramžių laiškų rašymo vadovėlių teorijos buvo pakankamai nutolusios nuo realios praktikos, tai buvusi palaipsniui mirštančios laiškų funkcijos, nykstančios mokyklinės teorijos palaikymo išraiška. Jo teigimu, laiškų pavyzdžių rinkiniai turi nepertraukiamą tradiciją iki pat dabar, su jais sietini, pvz., dabartiniai patarimai ir taisyklės, kaip rašyti laiškus, ar net vadovėliai su elektroninių ar „tikrų“ laiškų pavyzdžiais, kurių gausu knygynų lentynose ar internetiniuose puslapiuose. Žinoma, tai – daugiausia verslo, oficialių ar pan. laiškų pavyzdžiai (p. 60). Jis pateikia kelių valdovų oficialių laiškų, kuriuos skiria net keli šimtmečiai, palyginimą, iliustruojantį, kaip ilgai tęsiasi formuliarių, formulių, dalykinio stiliaus tradicija. Taip pat teigia, kad laiškų pavyzdžių rinkiniuose gali rasti daug įdomaus ir istorikas, ir literatas, ir lingvistas, ir sociologas, ir filosofas ir kt.

yra kitokio pobūdžio nei teoriniai traktatai: tiesiog tai yra laiškų ir dokumentų pavyzdžių rinkiniai be teorinės dalies, tik su tam tikrais komentarais. Taigi *ars dictaminis* raida, prasidėjusi nuo praktinių poreikių ir atitinkamų tekstų (oficialus, dalykinis laiškas ir dokumentas), tam tikrais etapais pasiekusi teorinį lygmenį, kuris stipriausiai pasireiškė Italijoje ir Prancūzijoje, vėl grįžta prie praktikos (formuliarų). Žinoma, dalykinių laiškų stilius, privalomos, sustabarėjusios formulės iš dalies veikė ir asmeninius ar literatūriškesnius laiškus. Tuo galima įsitikinti peržvelgus ne vieną išlikusį Viduramžių epochos laiškų rinkinį, kuriuose pateikiama, pavyzdžiui, studentų ir jų tėvų korespondencija, ar meilės laišakai rodo, kad buvo daugiau ar mažiau laikomasi *ars dictaminis* taisyklių¹⁶⁷. Vis dėlto šis klausimas – *ars dictaminis* teorijos ir praktikos santykis – reikalautų atskiro, labai įdėmaus ir plataus tyrimo.

Taigi maždaug XII a. *ars dictaminis* tapo savarankiška retorikos rūšimi, su kuria gana glaudžiai siejosi dar kelios vėlyvaisiais Viduramžiais išryškėjusios šakos: *ars arengandi*, *ars notariae*, *ars poetica*, *ars praedicandi*, *ars punctandi*, *colores rhetorici*, *cursus*¹⁶⁸.

1.2. Viduramžių epistolografijos terminai

Prieš pereidami prie vadovėlių analizės, aptarsime tam tikrus, su Viduramžių epistolografija susijusius, terminus.

Bendras terminas, kuriuo Viduramžiais buvo apibrėžiama laiškų ir dokumentų rašymo veikla ir veiksmas, – *dictare*. Pirmiausia tai reiškė – *diktuoti*, vėliau – *rašyti*, *kurti*¹⁶⁹. Dėl anksčiau minėtų socialinių, visuomeninių

¹⁶⁷ Žr., pvz., minėtus C. Erdmanno, K. Burdacho, G. Klimeckos parengtus rinkinius; taip pat *Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*; „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 648–682 ir kt.

¹⁶⁸ Žr. „Ars dictaminis, Ars dictandi“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 1, 1980, p. 1034; Ernst Robert Curtius, *Literatura europejska i lacińskie średniowiecze*, p. 82; 157–159; Teresa Michałowska, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, p. 33; Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 27; *Viduramžių žodynas*, p. 51; Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 104 ir kt.

¹⁶⁹ Jau Antikoje, kaip žinoma, dažnai laišakai buvo diktuojami vergams ar valdovo sekretoriui, tačiau tas žodis laikui bėgant ėmė reikšti patį laiško, dokumento ar prozinio teksto kūrimą bei parengimą (rašymą) ir pamažu nebeteko pirminės reikšmės, žr. Михаил Гаспаров, „Средневековые латинские

ir kt. pokyčių, ypač raštingumo sumažėjimo, laiškų bei dokumentų rengimu ir rašymu užsiimdavo profesionalai, vadinamieji *dictatores*, kurie taip pat ir mokydavo. Pažodinis šio termino vertimas į lietuvių kalbą skambėtų *diktatoriai* ar *diktuotojai*. Toks terminas dažniausiai vartojamas ir minėtoje mokslinėje literatūroje¹⁷⁰. Tačiau manytume, kad tikslesnis terminas būtų *diktaministas*, kadangi *diktatorius* ar *diktuotojas* – tai tas, kuris padiktuoja turinį, o *diktaministas* visa tai suformuoja, suredaguoja ir pagražina pagal tam tikras taisykles; taip pat jis geba kurti atitinkamus tekstus¹⁷¹. Jo darbas (procesas) ir rezultatas (tinkamai sukomponuotas laiškas, dokumentas ar literatūrinis tekstas) buvo vadinami *dictamen*. Pats lotyniškas žodis *dictamen* yra poklasikinis. Manytume, kad lietuviškas šio termino atitikmuo galėtų būti *diktaminas*, remiantis „tikroju“ žodžio kamieniu, nustatomu iš kilmininko linksnio (*dictamen, dictamin-is*), ir siekiant išsaugoti šio termino talpumą. Antai Artūras Dubonis dar vartoja terminus *diktatas* ar *diktantas*, turėdamas omenyje raštininko parengtą raštu dokumento juodrašį¹⁷². Taip pat pasitaiko ir terminas *dictaminum*: vieni tyrėjai jį vartoja kaip *dictamen* sinonimą¹⁷³, o Mieczysława Markowskio nuomone, šie terminai turi skirtingą reikšmę: *dictamen*, arba *formula*, esantys atskiri pavyzdžiai teksto, sudaryto pagal *ars dictaminis* taisykles, o *dictaminum*, arba *formularium*, esanti kanceliarinė knyga, sudaryta iš parinktų pavyzdžių¹⁷⁴. Manytume, kad abu šiuos terminus – *dictamen* ir *dictaminum* – galima vartoti sinonimiškai, labiau jų neatskiriant, tuo labiau, kad žodis *dictaminum* gali būti ir *dictamen* daugiskaitos kilmininkas. Taigi *dictamen* yra gana platus terminas, kaip ir iš jo išvestas *ars dictaminis*, kurį galėtume vadinti *diktamino mokslas ir menas*. Malcolm

поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, p. 104; Ernst Robert Curtius, *Literatura europejska i lacińskie średniowiecze*, p. 83.

¹⁷⁰ Taip pat žr. Artūras Dubonis, „Raštininkas“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 584. Beje, *diktatorius* čia vartojamas sinonimiškai dar ir kaip *raštininkas*.

¹⁷¹ Plačiau apie „tikrojo“ laiško autoriaus nustatymo sunkumus, skirtumą tarp siuntėjo, kuris įvardijamas adrese ir tekste „kalba“ pirmu asmeniu, ir diktaministo, kuriam priklauso teksto formulavimas, daugiau žr. Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 3–5.

¹⁷² Žr. Artūras Dubonis, „Raštininkas“, p. 584.

¹⁷³ Pvz., Teresa Michałowska, „Źródła staropolskiej wiedzy o poezji“, in: *Źródła wiedzy*, p. 18.

¹⁷⁴ Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 27.

Richardsonas atskiria terminus *ars dictaminis* ir *ars dictandi*, teigdamas, kad pirmasis yra retorinis laiškų rašymo menas ir mokslas, o antrasis – pats vadovėlis¹⁷⁵. Bet šie terminai Viduramžių praktikoje taip pat ne visada buvo tiksliai vartojami, o veikalų pavadinimai, kaip matysime toliau, kartais ne visai tiksliai atitikdavo turinį ir paskirtį. Todėl, mūsų nuomone, šiuos abu terminus taip pat galima vartoti sinonimiškai, turint omenyje laiškų bei dokumentų rašymo ir rengimo mokslą ir meną. Mokslo darbuose nėra nusistovėję tikslūs terminai, ir *dictamen* bei *ars dictaminis* apibūdinami gana įvairiai: *dictamen* – kaip retorinė sistema; meninė proza; rašytinis tekstas; bet kuri meninė rašytinė ar žodinė kalbinė raiška; mokyklinis kūrinys; *ars dictaminis* (*ars dictandi*) – įvairiopos literatūrinės raiškos (prozos ir poezijos) teorija; rašytinio teksto formavimo menas; rašymo menas; laiškų rašymo vadovas; mokomasis veikalas laiškams ir dokumentams lotynų kalba rašyti; mokėjimas rengti dokumentus ir dalykinius laiškus; retorika paremta laiško teorija, skirta jo kompozicijai bei stiliui ir pan. Ko gero, šį terminų prasminio diapazono platumą taip pat lėmė pačių šaltinių gausa, Viduramžių teorinių ir praktinių vadovėlių pavadinimų ir juose aiškinamų terminų įvairovė.

Reikia dar pridurti, kad *ars dictaminis* veikaluose aiškiai matyti perėjimo fazė nuo žodžio kultūros prie rašto: ankstyvesniuose vadovėliuose vis dar vartojami terminai *orator*, *auditor*, *oratio*, bet vis dažniau jie pakeičiami terminais *dictator*, *lector*, *dictamen*, *epistola*¹⁷⁶.

1.3. Vadovėlių rūšys

Moksliniuose darbuose taip pat nėra vieningos ir tikslios Viduramžių epistolografijos vadovėlių, laiškų ir dokumentų rinkinių terminologijos. Šaltiniuose taip pat nerasime vieningo, visuotinai priimto teisinių dokumentų ir laiškų pavyzdžių rinkinio ar vadovėlio pavadinimo. Beveik kiekvienas iš

¹⁷⁵ Malcolm Richardson, „The *Ars dictaminis*, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice“, p. 55.

¹⁷⁶ Plačiau apie tai žr. Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, p. 32–33.

išlikusių šaltinių pavadinti skirtingai: *Artes dictandi*, *Dictamina*, *Rationes dictandi*, *Summae dictaminis*, *Summa prosarum dictaminis*, *Summa artis dictaminis sive de arte dictandi epistolas secundum stylum curiae*, *De arte dictaminis cum dictamino*, *Practica sive usus dictaminis*, *Dictator*, *Dictaminum radii*, *Aurea gemma*, *Rota Veneris*, *Libri formularum*, *Formularia*, *Formulae* ir kt. Labiausiai žinomi ir dažniausiai naudojami šie terminai: *ars dictaminis* (*ars dictandi*), *liber cancellariae* ar *liber formularum*, *formulae*. Pirmasis nurodo didaktinį tikslą, antrasis kalba apie rankraščio ryšį su kanceliarija, trečias būdingas kanoninės teisės formulių rinkiniui. Bet šie pavadinimai daugiausia priklauso nuo veikalo paskirties ir autoriaus pažiūrų, o ne nuo rinkinio turinio¹⁷⁷.

Ypatinga painiava pastebima vadinamųjų formuliarų tyrimuose. Minėtoje mokslinėje literatūroje jie apibrėžiami ir vadinami įvairiai. Negausiuose mūsų mokslininkų šios srities tyrimuose randame terminus: *formuliaras*, *raštinės ar laiškų formuliaras*, *formuliaras dokumentams rengti*¹⁷⁸; lenkiškoje istoriografijoje – *zbiór formuł*, *zbiór formularzowy*, *zbiór formularzy*, *księgi formularzowe*, *formularz kancelaryjny*, *formularze sztuki poprawnego pisania* (kalbama apie *ars dictaminis*) arba *formularze czynności prawnych* (*ars notariae*); vokiečių literatūroje: *die Formelsammlungen*, *die Formelbücher*, *die Formularbücher*, *die Urkundenformeln*, *das Briefmuster*, *die Briefmustersammlung*, *der Briefsteller*; anglų mokslo darbuose: *collections of model letters*, *formulary*, *formularies*; rusų autoriai vartoja terminus *сборник образцов*, *юридический формулярный* ir pan. Vieni tyrėjai apibrėžia formuliarą tik kaip teisinių formulių rinkinį ar dokumento privalomą sąrangą, naudojamą *ars notariae* arba diplomatijos veikloje. Kiti – kaip vadovėlį, skirtą kanceliarijos personalui, ir neretai prilygina jį *ars dictaminis* rūšies vadovėliams. Dar kiti formuliarą laiko pavyzdinių laiškų ir/ar dokumentų rinkiniu, o kartais pavyzdinių laiškų rinkinius vadina *libri formulares*. Be to,

¹⁷⁷ Gražyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 9.

¹⁷⁸ Rūta Čapaitė, „Vytauto laišakai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 49, 51 ir kt.; Idem, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 7–8 ir kt.; taip pat žr. Artūras Dubonis, „Raštininkas“, p. 583–584, 585.

kai kurie mokslininkai aiškiai atskiria *formularą* nuo *epistolarijaus*: pirmąjį laiko teisinių aktų (dokumentų) pavyzdžių rinkiniu, kuriame dažnai būna ir dalykinės korespondencijos tekstų, o antrąjį – laiškų pavyzdžių kolekcija. Pastarasis skirstymas, ko gero, yra logiškiausias. Tai, kad kanceliarijos darbuotojai ar laiškų rašymo specialistai Viduramžiais rengdavo atskirai formularus ir epistolarijus, liudija Dušano Třeštiko straipsnyje pateikti duomenys apie Čekijoje rašytus tokio pobūdžio veikalus. Čia analizuojami retorikos mokytojo ir raštininko iš Prahos, gyvenusio Pšemyslo II (Przemysł II) laikais (XIII a.), Henriko Italo (Henricus Italicus) veikla ir darbai. Pateikiama jo veikalų rankraščių ir nuorašų istorija iliustruoja, kaip buvo kuriami, nuolat pildomi ir koreguojami paties autoriaus ir jau kitų kūrėjų gausiai kopijuoti formularai ir epistolarijai, naudojami pedagoginėje, kanceliarinėje ar notarinėje veikloje. Pasak straipsnio autoriaus, to meto Čekijoje rašytų laiškų ir dokumentų rinkinių medžiaga tokia turtinga, kad ji yra vienas iš Pšemyslo II ir Vaclovo II (Wacław II) svarbiausių politinės veiklos šaltinių – politikos, kuri turėjo įtakos ir to meto įvykiams Lenkijoje¹⁷⁹.

Taigi vadovėlių ir rinkinių atmainų yra daug, o tiksli vieninga terminologija nėra nustatyta. Dėl aiškumo galima būtų juos suskirstyti ir tiksliau pavadinti šitaip:

1) *ars dictaminis, ars dictandi*, arba *teorinis diktamino vadovėlis*, arba *diktamino mokslas ir menas*, priklausomai nuo konteksto: jame išdėstoma laiškų bei dokumentų rengimo teorija, dažnai kartu pateikiami ir formulių, laiškų ir dokumentų pavyzdžiai; jų tikslas – didaktinis, tinkamas mokantis ne tik laiškų ar dokumentų, bet ir apskritai prozinio teksto sutvarkymo, sąrangos, stiliaus ar pan.; neretai pasitaiko ir terminas *summa dictaminis*, kuri galėtume išversti kaip *diktamino visuma*: tokia veikle paprastai būna ir plati teorinė dalis, kurioje nemažai dėmesio skiriama ir klasikinės retorikos taisyklėms, ir gausūs laiškų bei dokumentų pavyzdžiai, formulių rinkiniai;

¹⁷⁹ Dušan Třeštík, „Formularze czeskie XIII wieku. Rękopisy i filiacje“, in: *Studia Źródloznawcze*, 1962, t. 7, p. 43–56. Daugiau apie formularų, kaip istorinių šaltinių, svarbą žr. Grażyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 11–12; taip pat „Formel, -sammlungen, -bücher“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 4, p. 646–652.

2) *laiškų pavyzdžių rinkinys*, arba *epistolarijus*: neretai jame būdavo ir teorinių komentarų, pasisveikinimų ar kreipinių variantų, stilistinių patarimų ir pan., todėl taip pat galėjo būti naudojamas mokantis: ir asmeninėje korespondencijoje, ir oficialiojoje, nes čia paprastai pateikiami įvairių rūšių laišakai; būta ir dvikalbių laiškų rinkinių; o realaus susirašinėjimo rinkinius galima būtų vadinti tiesiog *laiškų* ar *korespondencijos rinkiniu*, šiek tiek atskiriant nuo aukščiau minėto *epistolarijaus*;

3) *laiškų ir dokumentų pavyzdžių rinkinys*, arba *formularas* (*formularium, liber formularum*). Reikia pasakyti, kad šis terminas labiausiai paplitęs, bet ne visada vartojamas preciziškai. Čia reikėtų aptarti lotyniškus terminus *forma* ir *formula* – termino *formularium* pagrindą, tarsi smulkesnes jo sudedamąsias dalis, kadangi neretai jie painiojami arba vartojami sinonimiškai. Semantiškai šie abu terminai nelabai daug skiriasi. *Forma* – tai forma, pagal kurią kas liejama ar daroma (pavyzdžiui, meno kūrinys), išvaizda, pavyzdys, pavidalas, apipavidalinimas, rėmai, brėžinys, būdas, idealas ir kt. O *formula* – tai taisyklė, nuostata, juridinė ar matematinė formulė ir kt. Taigi *forma* turėtų būti platesnis terminas ir labiau tinkamas apibrėžti laiško ar dokumento pavyzdžiui, pagal kurį formuojamas besimokančiojo supratimas: kas yra laiškas, o kas dokumentas, t. y. bendras suvokimas, kaip jį teisingai komponuoti, kokias raiškos priemones bei formules naudoti ir t. t. O *formulė* – labai konkretus žodžių junginys arba frazė, vartota laiške ar dokumente, nusakant konkrečius teisinius dalykus, pasekmes, reikalui esant – emocijas ar išgyvenimus, nupasakojant vienokius ar kitokius įvykius ir pan. Į tai reikėtų atkreipti dėmesį, pagal reikalą vartojant apibūdinimus *formulių rinkinys* ar *formų rinkinys*, t. y. *formularas*¹⁸⁰. Taigi tokio pobūdžio rinkiniuose būdavo ir pavyzdinių laiškų bei dokumentų (kartais realių, kartais fiktyvių ar retoriškai sutvarkytų, o kartais ir kelių rūšių pavyzdžių), ir privalomų formulių pavyzdžių. Neretai juose būdavo paaiškinimų, šiek tiek teorijos, todėl jie taip pat galėjo būti naudojami kaip vadovėliai. Tačiau apskritai ši rinkinių rūšis

¹⁸⁰ Apie tai plačiau žr. Christina Kakridi, *Cassiodors Variae: Literatur und Politik im ostgotischen Italien*, p. 128–142.

buvo labiau susijusi su kancelarija. Ilgainiui dokumentų rinkiniai ar jų nuorašai sudarydavo *kanceliarines knygas (liber cancellariae)*. Taip pat egzistuoja terminas *dokumento formularas*, kuris, siekiant garantuoti dokumento teisinį galiojimą, Viduramžiais buvo susaistytas aiškiai nustatytų taisyklių, bet iškilmingo ir paprasto dalykinio *dokumento sąranga* galėjo skirtis¹⁸¹.

Žinoma, šiuos terminus reikės ir toliau tikslinti. Sunkoka rasti ir bendrą pavadinimą visai šiai įvairovei. Sąlygiškai šiame darbe juos vadinsime *vadovėliais*, o norėdami labiau išskirti jų specifiką, pagal kontekstą, – *teoriniais diktamino vadovėliais, formularais* ar *epistolarijais*.

Visų minėtų terminų sampratas ir vartoseną, svarbiausius šio mokslo ir meno principus, taisykles, kurių daugiau ar mažiau buvo laikomasi Viduramžiais rašant įvairių rūšių laiškus ir dokumentus ar prozinius tekstus, taip pat to meto laiško sampratą ir funkcijas parodys tolesnė vadovėlių analizė.

1.4. Vadovėlių struktūra ir turinys

Paprastai *ars dictaminis* vadovėliuose laikomasi standartinės dėstymo struktūros, nors būna ir variacijų. Pagrindiniai klausimai išdėstomi dažniausia tokia tvarka:

1. Prologas, dedikacinis laiškas.
2. Diktamino apibrėžimas, jo rūšys.
3. Laiško apibrėžimas, funkcijos, žodžio *epistola* etimologija.
4. Laiško dalys (svarbiausios ir antrinės):
 - a) *Salutatio* (pasveikinimas) ir su juo susijusių dalykų aptarimas (*diversitas personarum* (asmenų padėties skirtingumas), *diversi modi scribendi* (trys stiliai)) – tai dažniausiai būna pats plačiausias skyrius;

¹⁸¹ Apie tai daugiau žr. Artūras Dubonis, „Raštininkas“, p. 576, 583–584; Stanisław Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, p. 70–71 ir kt.; Irena Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław [i inn]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967, p. 85–106; Stanisław Nawrocki, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998, p. 29–30, 31–34 ir kt.

- b) *exordium* (įžanga) arba *captatio benevolentiae* (palankumo siekimas);
 - c) *narratio* (pasakojimas);
 - d) *petitio* (prašymo pateikimas);
 - e) *conclusio* (pabaiga).
5. Retorinės laiškų puošmenos (*colores*) ir privalumai (*virtutes*).
 6. Diktamino klaidos (*vitia*).
 7. Laiškų pavyzdžiai (jie taip pat pateikiami ir įvairiose veikalo vietose).
 8. Neretai toliau aptariamas dokumentas ir su juo susiję dalykai, pateikiama dokumentų pavyzdžių.
 9. Epilogas (ne visada).

Toliau iš eilės ir aptarsime šias vadovėlių sudedamąsias dalis.

1.4.1. Prologas, dedikacinis laiškas

Paprastai vadovėlių prologuose paaiškinama, kam jie skirti. Pagrindinis jų tikslas, kaip minėta, – didaktinis: nesvarbu, ar skirtas miesto mokyklai, valdovo ar bažnytinei kanceliarijai, notarams ar šiaip išsilavinusiems, raštingiems žmonėms, norintiems „teisingai“ rašyti laiškus. Italas Adalbertas Samarietis trijose įžangose, kurios atsirado dėl skirtingų jo veikalo redakcijų, teigia, jog savo *Praecepta dictaminum* skiria: mokiniams, užsiimantiems filosofijos studijomis; savo mylimiausiam mokiniui, norintiems kurti prozinius tekstus (*scolaribus philosophicis studiis inherentibus; suo discipulo amantissimo; prosaicas orationes fingere cupientibus*), kurie, pasak autoriaus, išnagrinėję pateiktus laiškų pavyzdžius, patys galėsia „suprantamai atskleisti širdį“ (*poterit componere cor docibile*)¹⁸². Minėti Konrado Burdacho publikuoti laiškų rinkiniai skirti: mokiniams, dvasininkams ir pasauliečiams (*für Scholaren, Kleriken und Laien*)¹⁸³, o taip pat minėto veikalo *Rationes dictandi* (apie 1138–1143) trumpoje įžangoje sakoma, kad veikalas skirtas besimokantiems, kalbama apie jo naudą dar neįgudusiems šiame moksle ir jau

¹⁸² Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 28–32 (įžangos), 57.

¹⁸³ „Texte“, in: Karl Burdach, *Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts*, p. 1–116.

pažengusiems, apie vadovėlio pritaikomumą įvairaus pasiruošimo lygio žmonėms:

Stengiamės padėti pasiruošti besimokantiems ir trumpai bei koncentruotai pateikti diktamino taisykles. Visa tai pateikiame tokiu būdu, kad įgudęs diktamino mene nepajuoktų ir neižeidinėtų pavydulingu kandumu varžovų, o neprityęs – neišsigastų: jeigu net ir nepasieks visiško tobulumo, jo pastangos nebus visiškai bevaisės. Todėl paprasti žmonės klauso paprastai skelbiamų dalykų paprastu būdu, o išgirstą tesupranta, o suprastą tegu rūpestingai įsideda į širdies dėžutę¹⁸⁴. O labiau pažengę šiame mene, išlukštene grūdus iš varpų, tegul meta juos į kluoną¹⁸⁵.

Kad vadovėliai dažniausiai skirti didaktiniams tikslams, rodo ir ne sykių veikalų tekstuose pasirodantys samprotavimai apie jaunimo auklėjimą, apie vadovėlio pritaikymą jauniems žmonėms mokytis, apie pastangas pritraukti ir neatbaidyti jaunimo nuo diktamino mokslo, patraukliai pateikiant vadovėlio turinį: pvz., Mokytojas Gaufredas, vienas iš XII a. Bolonijos diktaministų, kalbėdamas apie laiško pabaigą, apie būtinas aiškias ir teisingas išvadas jo pabaigoje, šitaip sako:

Ir tokio pobūdžio aiškumas yra išlaikomas nuo pat mano veikalo pradžios, kad, jei kartais priešingai nei dera diktaministui kalbėčiau, nepasitikejimas, kuris dažniausiai atitolina jaunas sielas, nepasiglemžtų palankumo mano mokymui¹⁸⁶.

Apskritai dažnoje išangoje šlovinamas *ars dictaminis*, akcentuojama šio mokslo svarba, tam tikra prasme reklamuojamas vadovėlis, jo reikalingumas, nauda; pasakojama, kas paskatino parašyti vadovėlį (*intentio, qualitas, utilitas*); kartais trumpai nusakomas turinys. Taip pat neretai prologuose, kaip

¹⁸⁴ Metaforų naudojimas, ypač širdies motyvo, yra būdingas Viduramžių autoriams – tiek teoriniuose veikaluose, tiek pačiuose laiškuose. Apie tai žr. *Three medieval rhetorical arts*, p. 5, 1 išnaša.

¹⁸⁵ *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 9: *Cogimur erudiendorum sedulitati de ratione dictandi quedam summatim perstringere. set ea rogamus ne dictandi peritus irrideat, ne emulorum lividus dens corripiat, ne ignarus artis abhorreat, quoniam et si luna perfectionis non assit non ideo tamen in omni parte erit inutile. quapropter simpliciter edita simplices simpliciter audiant, et audita intelligent, et intellecta in cordis arcu tenaciter figant. et in eadem arte promoti aliquos in aream de suis manipulis gratia excutiendi grani adiciant.* Šioje publikacijoje *Rationes dictandi*, kaip minėta, klaidingai priskiriami Alberikui iš Monte Kasino.

¹⁸⁶ Žr. *La Summa de arte dictandi di maestro Goffredo*, ed. V. Licitra, in: *Studi Medievali*, t. 3, nr. 7, 1966, p. 909 [toliau – Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*]: *Huiusmodi autem subtilitas a mei operis arcetur ingressu, ne, si preter dictatorum consuetudinem loquar, diffidentia, que plerumque iuueniles auertit animos, mee fauorem absorbeat discipline.* Šio vadovėlio tekstą taip pat galima rasti per prieigą: http://www.uan.it/alim/testi/xii/gaufredus_summa_de_arte_dictandi-scheda.htm

ir kitose veikalų vietose, aptariamos gero diktaministo (*bonus dictator*) ar kruopštaus laiškų kūrėjo (*diligenter epistolarum compositor*) savybės: jis turi matyti ir teksto pradžia, ir pabaigą, t. y. visumą, kad geriau išreikštų tai, kas ir buvo sumanyta¹⁸⁷; turi gerai išmanyti triviumo dalykus¹⁸⁸; būtinas diktaministui savybes nusako ir vadovėlių autoriams taikomi epitetai, pvz., *sagax dictator* (nuovokus, akylas diktaministas)¹⁸⁹, *sollers sollicitusque dictator* (sumanus ir rūpestingas diktaministas)¹⁹⁰ ir kt., taigi aiškiai jaučiama savos profesijos svarba, orumas. Todėl dažnai būna kritikuojami ir apsimetėliai ar neišmanėliai diktaministai.

Vienuolio Pauliaus Kamalduliečio (Paulus Camaldulensis) veikalo *Introductiones dictandi* (XII a. pabaiga) įžangoje svarstoma, kam reikalingas ir kuo svarbus *ars dictaminis* mokslas: visų pirma nurodoma, kad žmogus esą skiriasi nuo gyvulio dėl mokėjimo kalbėti (*in ea re, videlicet in loquendi scientia, praecellere hominibus, qua bestiis homines praesunt*)¹⁹¹; teigiama, kad kalbėjimo menas esąs naudingas ir privatiems, ir viešiesiems reikalams (*loquendi scientiam privatis et publicis rebus utilissimam*), kurią įvaldžiusieji įgyja šlovę, garbę, turtus, autoritetą (*laus, honor, divitiae, dignitas*); tai esą galima padaryti trimis būdais: mokslu, sekimu, pratybomis (*arte, imitatione, exercitatione*) ir priduriama: *Iš tiesų diktavimo menas gali būti pelnytai*

¹⁸⁷ *Quisquis igitur tibi nomen boni dictatoris cupis acquirere/ Verbi principium, finem quoque conspice uerbi./ Vt possis melius praemeditata loqui*, žr. V. Sivo, *Le „Introductiones dictandi“ di Paolo Camaldolese (Testo inedito del sec. XII ex.)*, (*Studi e ricerche dell'Istituto di latino*, 3), 1980, p. 92 [toliau – Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*]. Šio vadovėlio tekstą galima rasti per internetinę prieigą: <http://www.uan.it/alim/testi/xii/AlimPauCamaldIntroDict.htm>

¹⁸⁸ *Primum itaque dictatorem oportet cognoscere grammaticam, rhetoricam, dialecticam, eloquentie studia huic operi necessaria*, žr. Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 31. Beje, Adalbertas sako, kad yra labai gabių žmonių, kurie gali puikiai kurti diktamino tekstus ir nežinodami jo taisyklių, p. 32: *Sunt tamen nonnulli adeo facilia habentes ingenia, ut ignoratis harum artium preceptis perpulchra componant dictamina*. Plg. Cic., *Cato Mai.*, 78.

¹⁸⁹ Boncompagnus de Signa, *Palma*, in: C. Sutter, *Aus Leben und Schriften des Magisters Boncompagno*, Freiburg i.B. – Leipzig, 1894, p. 116 [toliau – Boncompagnus de Signa, *Palma*]. Šio vadovėlio tekstą galima rasti per prieigą: <http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimBoncPalma.htm>

¹⁹⁰ Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*, p. 901.

¹⁹¹ Žmonių palyginimų su gyvuliais nemažai būta ir pamoksluose. Jacquesas Le Goffas, aptardamas garsaus Bažnyčios veikėjo Jokūbo Vitriečio pamokslus, teigia, kad juose „gausybė gyvulinių *exempla*, pamokomų pasakėčių, kurios yra ne tik labai veiksminga homiletinės retorikos priemonė, bet ir ideologijos ginklas, nes palyginimas su gyvuliu daro didelį poveikį“, žr. Idem, *Viduramžių vaizduotė*, iš prancūzų kalbos vertė Diana Bučiūtė, Vilnius: Alma littera, 2003, p. 303. Ne vieną moralinio, etinio pobūdžio pamokymą ar palyginimą rasime ir laiškų rašymo vadovėliuose.

*pavadintas mokymu, kuris nurodo patikimą iškalbos būdą ir pagrindą*¹⁹². Originalumo ar individualumo Viduramžiais nebuvo siekiama, priešingai, idealu buvo laikoma autoritetų *imitatio*, taip pat labai svarbu buvo paisyti taisyklių, tam tikrų papročių, praktikos ir nuolatos lavintis (*usu et exercitatione*), tik taip galima pasiekti *ars dictaminis* mokslo (*ars, scientia*) viršūnę¹⁹³. Taip pat vadovėliuose patariama remtis poetikos (*ars poetica*) ir retorikos žiniomis¹⁹⁴. Neretai prologuose būna ir padėka Dievui.

Ypač graakščios, kiek primenančios humanistines, yra minėto italų diktaministo Bonkompanjo iš Sinjos veikalų įžangos, kurios, kaip ir patys veikalai, pritaikomos įvairiems skaitytojų ir mokinių poreikiams: pagal turinį parenkami šmaikštūs ir elegantiški vadovėlių pavadinimai (*Palma* – apie laiškus, *Oliva* – apie privilegijas ir patvirtinimus, *Mira* – apie testamentus, *Rota Veneris* – meilės laiškų rašymo vadovėlis ir kt.), ir šis pasirinkimas graakščiai paaiškinamas prologuose¹⁹⁵.

Taigi vadovėlių įžangose paaiškinama jų paskirtis, nusakomas jų adresatas, *ars dictaminis* svarba, tarsi reklamuojamas konkretaus autoriaus vadovėlis, kartais kiek sumenkinant kitų diktaministų darbus, išryškinamas *ars dictaminis* ryšys su retorika ir kartu pateikiama tam tikra programa, kaip pasiekti šio mokslo ir meno aukštumų.

¹⁹² Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 86: *Ars uero dictandi uocari non sine merito ualet doctrina/ quae dat certam uiam rationemque dicendi*.

¹⁹³ Visi tie retorikos sistemos elementai, būtini oratoriui, – įgimti gabumai (*natura, ingenium*), iškalbos meno mokymasis (*ars, doctrina*), sekimas pavyzdžiais (*imitatio*), nuolatinės pratybos (*exercitatio*), praktinė patirtis (*usus*) – buvo suformuluoti Antikos laikais. O visa tai perėmė Viduramžių poetikų ir retorikų autoriai, akcentuodami, kad literatūrinei kūrybai būtini trys dalykai: teorija, praktika ir lektūra, taip pat svarbūs asmeniniai gabumai ir tai, kad literatūrinė kūryba privalo paklusti visuotinoms taisyklėms. Tai galiojo ir laiškų, kaip retorinio teksto, kūrėjams. Apie tai plačiau žr. Władysław Tatarkiewicz, *Estetyka średniowieczna*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960, p. 140–141; taip pat Aronas Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, p. 117, 121.

¹⁹⁴ *Todėl tam, kuris norės šito pasiekti, [t.y. įvaldyti diktamino meną], reikia prieš tai išmokyti poetikos [taisykles] ir rašyti retorikos turtų žiedus, ir šitą mokslą stiprinti praktika bei nuolatiniu lavinimusi (Quare oportet eum, qui ista observare voluerit, artem poeticam prescire et rethorice facultatis flores decerpere atque hanc scientiam usu et exercitatione roborare)*, žr. *Aurea Gemma „Gallica“* (apie 1154 m.), [1.17] – tai ankstyviausias išlikęs Prancūzijoje anoniminis veikalas iš Turo. Šis vadovėlis gana išsamus: čia kalbama ne tik apie laišką, bet ir apie įvairias dokumentų rūšis. Pateikiami popiežių, valdovų, ir kt. laišakai, palikus tik adresatų ir siuntėjų inicialus. Kiek skiriasi savo turiniu ir kompozicija nuo kitų vadovėlių. Tekstas cituojamas iš prieigos: <http://scrineum.unipv.it/wight/aggindx.htm#1.27-28>

¹⁹⁵ Šių ir kitų Bonkompanjo vadovėlių tekstus galima rasti minėtoje internetinėje svetainėje ALIM ir per prieigą: <http://scrineum.unipv.it/wight/index.htm>

1.4.2. Diktamino samprata

Diktamino (*dictamen*) sąvoka įvairiuose teoriniuose vadovėliuose apibrėžiama keletu būdų, tai rodo įvairialypį jo supratimą, dėl to, kaip minėjome, ko gero, atsiranda tiek daug įvairių veikalų pavadinimų. Minėtame veikale *Rationes dictandi* pateikiami keli diktamino apibrėžimai (taip daroma dažname vadovėlyje):

*Diktaminas yra bet kokio dalyko deramas pateikimas raštu, einantis prieš tęsinį. Arba: diktaminas yra deramas ir tinkamas bet kokio dalyko išdėstymas, gerai perteikiantis patį dalyką. Arba: diktaminas yra deramas ir tinkamas parengimas raštu kokio nors dalyko, laikomo atmintyje arba išreikšto žodžiu ar raštu*¹⁹⁶.

Minėtas kardinolas Tomas iš Kapujos, panašiai kaip veikalo *Rationes dictandi* autorius, diktaminą supranta kaip puikiai sutvarkytą tekstą: *Taigi diktaminas yra tinkama ir sumaniai parengta sakinių sanaka su svariomis sentencijomis ir posakių virtine, neturinti savyje jokių trūkumų, neišreiškianti nieko nereikalingo*¹⁹⁷. Mokytojas Gaufredas taip pat pateikia panašų apibrėžimą, akcentuodamas prozinį diktaminą: *Diktaminas yra ištobulintų sakinių virtinė, padalyta atskirtais intervalais, jokiomis metrų taisyklėmis nesusaistyta*¹⁹⁸. Bonkompanjas iš Sinjos irgi duoda kelis diktamino apibrėžimus: *Diktaminas yra tam tikra [teksto] apie vieną ar daugiau dalykų parengimo ir jo pateikimo idėja. Arba: diktaminas yra taisyklės, kuriomis remiantis įsivaizduojami ir mintyse sumanyti žodžiai yra atitinkamai*

¹⁹⁶ *Dictamen est cuiuslibet rei litteralis prolatio congrua continuatione precedens. vel dictamen est congruus et appositus cuiuslibet rei tractatus ad ipsam rem commode applicatus. vel dictamen est congrua et apposita litteralis editio de quolibet vel mente retenta vel sermone aut litteris declarata*, žr. *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 9. Viduramžių teoretikams buvo labai svarbios darnumo (*moderata venustas*) ir atitikimo, pritaikomumo (*congruum*) sąvokos, vietoje pastarosios Antikoje buvo vartojami terminai *decorum* ir *aptum*, žr. Władysław Tatariewicz, *Estetyka średniowieczna*, p. 141. Mūsų minėtame italo Adalberto Samariečio veikale nerasime diktamino apibrėžimo.

¹⁹⁷ *Die Ars dictandi des Thomas von Capua*, kritisch erläuterte Edition von Emmy Heller, Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung, 1929 [toliau – Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*], p. 12: *Est ergo dictamen digna verborum et artificiosa congeries, cum pondere sententiarum et ordine dictionum, nihil intra se sustinens diminutum, nihil concipiens otiosum*. Šio vadovėlio tekstą taip pat galima rasti ALIM per prieigą: <http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimThoCapuanArsdictXIIIretpro.htm>

¹⁹⁸ Magister Gaufrēdus, *Summa de arte dictandi*, p. 885: *Dictamen est orationum series perfectarum interuallis intercisa distantibus, nullis metrorum legibus obligata*.

*pateikiami*¹⁹⁹. Apie mentalinį sumanymą ir jo sugebėjimą išdėstyti raštu kalba ir Adalbertas Samarietis savo veikale *De dictamine: Diktaminas yra minties sumanymas taisyklinga kalba ką nors išdėstyti*²⁰⁰.

Taigi prasminis termino *dictamen* diapazonas gana platus, bet galima išskirti pagrindines jo sampratas: tai žmogaus sumanymas ką nors sukurti (taigi kūryba: *animi conceptio, ymaginatio tractandi, mente retente*) ir mokėjimas tai išdėstyti žodžiais arba dažniau raštu (taigi mokslas: *ratio, scientia*); tai rašytinis, retoriškai sutvarkytas, tinkamai sukomponuotas tekstas, aiškinantis kokį nors dalyką raštu arba žodžiu (*litteralis prolatio; cuiuslibet rei tractatus; litteralis editio, sermone aut litteris declarata; tractatus commode applicatus; digna verborum et artificiosa congeries* – taigi pats tekstas arba net literatūrinis kūrinys, atliekantis ir praktinę paskirtį). Kaip matyti, diktamino apibrėžimuose susijungia ir praktinė jo paskirtis (pagal gana griežtas taisykles išdėstyti kito diktuojamą ar savo paties sumanytą tekstą), ir gilesnė teorinė termino reikšmė (kaip sukurti tekstą, kad jis būtų paveikus, puošnus ir gerai atliktų jam skirtas funkcijas). Tad kol sukuriamas „tinkamas“ tekstas (laiškas ar dokumentas, ar prozinis veikalas), nueinamas gana sudėtingas kelias: sumanymas mintyse, jo mokėjimas išdėstyti, padedant *ars dictaminis* žinioms, ir pats sutvarkymas teksto, kuris galų gale ima panašėti į literatūrinį kūrinį. Matyti, kaip autoriai stengėsi pritaikyti tikslius terminus ir reikšmes, naudodami perimtus apibūdinimus ne tik iš *ars dictaminis* teorijos, bet ir iš retorikos bei poetikos. Anot Teresos Michałowskos, ryškėjo tendencija, dominavusi Europos teorinės minties raidoje, plačiai suprasti žodį *dictamen*, turėjusį atlikti funkciją pavadinimo, kuri dabar apibrėžiame talpia sąvoka „literatūrinis kūrinys“²⁰¹. O kiekviename iš tų apibrėžimų minimas rašytinis veikalas (nors kai kurie įvardija ir jo mentalinį ar žodinį pavidalą), pasižymintis atitikimu

¹⁹⁹ Boncompagnus de Signa, *Palma*, p. 106: *Dictamen est quedam ymaginatio tractandi de aliquo vel de aliquibus per appositionem. Vel dictamen est ratio, qua verba ymaginata et in animo concepta congrue proferuntur.*

²⁰⁰ Cituota iš Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. 3, p. 306: *Dictamen est animi conceptio recta oratione aliquid componere.*

²⁰¹ Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, p. 36.

(*congruentia*) išdėstomam dalykui ir stilistiniu meniškumu, rodo akivaizdų rašto kultūros įsigalėjimą.

Pasak vadovėlių autorių, diktaminas gali būti metrinis, ritminis arba prozinis. Plačiau aiškinamas prozinis diktaminas, reprezentuojamas laiško²⁰².

1.4.3. Laiško samprata: definicijos, funkcijos, ypatybės

Laiškas Viduramžių teoretikų taip pat suprantamas nevienareikšmiškai. Vadovėliuose matyti keli požiūriai, būdingi tam metui, ir tie laiško apibrėžimai, dažnai labai panašūs, skambantys beveik identišškai, keliauja iš vieno vadovėlio į kitą. Veikalo *Rationes dictandi* autorius laišką supranta taip:

*Laiškas yra tinkamas pasisakymo išdėstymas, skirtas išreikšti siuntėjo sumanymą. Arba: laiškas yra kalba, sudaryta tinkamai ir puošniai, su atitinkamomis jos dalimis, visiškai išreiškianti siunčiančiojo jausmus*²⁰³.

Taigi akcentuojamas tinkamai išdėstytas laiško siuntėjo praktinis tikslas (įtikinti ar palenkti savo pusėn adresatą ir gauti naudos, įgyvendinti savo siekį), tam tikros informacijos išsakymas ir laiško kaip retorinės kalbos²⁰⁴ ar tiesiog prozinio teksto, sutvarkyto pagal retorikos taisykles, supratimas: numanoma, kad jis ne tik turėtų išreikšti kalbėtojo (adresanto) emocijas, nusiteikimą

²⁰² Žr., pvz., *Rationes dictandi*, p. 9 ir Hugo Bononiensis, *Rationes dictandi prosaice*, p. 54, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*. Paulius Kamaldulietis pateikia prozos apibrėžimą ir teigia, kad ji daug aiškesnė už metrinėmis eilėmis parašytus tekstus, akcentuoja laiško svarbą, žr. Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 86–87.

²⁰³ Žr. *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 10: *Est igitur epistola congrua sermonum ordinatio ad exprimendam intentionem delegantis instituta. vel aliter epistola est oratio ex constitutis sibi partibus congrue ac distincte composita delegantis affectum plene significans*. Ši apibrėžimą galime palyginti su pateiktu minėtame ankstyvosios Bizantijos laikais parašytame, dažnai priskiriamame Proklui arba Libanijui, retoriniame traktate *Laiškų ypatybės* (Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες), laiško apibūdinimu: *Taigi laiškas – tai raštiškas pokalbis nesančio šalia su nesančiu šalia, turintis kokį naudingą tikslą; jame žmogus kalba tą patį, ką kalbėtų akis į akį* (Ἐπιστολή μὲν οὖν ἐστὶν ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα γινομένη καὶ χρειώδη σκοπὸν ἐκπληροῦσα, ἐρεῖ δὲ τις ἐν αὐτῇ ὡσπερ παρών τις πρὸς παρόντα), žr. *Libanii opera*, t. 9, p. 27. Beje, frazės *pokalbis nesančio šalia su nesančiu šalia; akis į akį* (iš *lūpų į lūpas*) ypatingai tampa populiarios, kaip matysime, humanistiniuose laiškų rašymo vadovėliuose. Dar žr. Konrad Krautter, „Acsi ore ad os... Eine mittelalterliche Theorie des Briefes und ihr antiker Hintergrund“, in: *Antike und Abendland*, 1982, nr. 28, p. 158.

²⁰⁴ Plg. retorikaus Julijaus Viktoro (IV a.) nuomonę apie laiško ir kalbos santykį: *Laiškams taikoma daug tokių [reikalavimų], kurie tinka kalbai* (*Epistolis conveniunt multa eorum, quae de sermone praecepta sunt*), žr. *C. Ivlii Victoris Ars rhetorica*, p. 105.

(*affectus, intentio*), bet dėl tinkamos kompozicijos ir retorinių puošmenų galėtų suvirpinti ir adresato jausmus ar jį paveikti²⁰⁵. Adalbertas Samarietis pateikia žodžio *epistola* etimologiją (taip daroma dažname vadovėlyje, sekant antikine tradicija, kuri buvo tęsiama ir Renesanso vadovėliuose) ir apie laišką bei jo funkcijas kalba šitaip:

*Laiškas (epistola) yra sudėtinis graikiškas žodis, nes epi aiškinamas kaip supra [anksčiau, prieš tai], [o] stola [kaip] missio [išsiuntimas]; ir dėl to šitaip yra vadinamas, kadangi tuo pat metu dviem būdais vyksta [žinios] perdavimas: vienas – gyvu balsu, kitas – raštu; pastarasis yra ankstesnis už aną, kuris gyvu balsu perduodamas; nes juk laiškuose siuntėjas taip kalba, tarsi būtų akis į akį šalia to, kuriam sakoma. Todėl kuo palankiau [žinia] priimama, tuo garbingiau išsaugoma*²⁰⁶.

Šis apibrėžimas primena Antikos teoretikų pasisakymus apie laišką kaip pokalbį ar dialogą, išryškinant jo komunikacinę funkciją, galimybę palaikyti draugiškus santykius²⁰⁷. Tačiau reikia pabrėžti, kad Viduramžiais ypač svarbūs ar slapti dalykai buvo perduodami per patikimą pasiuntinį, laiške tik nurodant adresatui apie papildomą, pasiuntinio pateikiamą, informaciją. Taigi teorinis komunikacinės laiško funkcijos supratimas praktiškai buvo įgyvendinamas kiek kitaip nei vėlesniais laikais. Taip pat šis apibrėžimas patvirtina faktą, kad gauti laiškai buvo garsiai perskaitomi, t. y. pranešimas perduodamas balsu.

²⁰⁵ Pagal klasikinę retorikos teoriją kiekvienas retorinis pasisakymas turi savyje turėti atitinkantį temą ir persvajijos tikslą emocinį komponentą. Antikinėje retorikos teorijoje buvo išskiriamos dvi afektų rūšys: emocinis įtikinimas – afektas, aistra (*πάθος, affectus*) – skirtas sujaudinti ir „nugalėti“ klausytoją; moralinis ar etinis jausmas (*ἦθος, mores*) – tai delikatūs, švelnūs afektai, paremti paprotine tradicija, taip pat skirti palenkinti ir įtikinti klausytoją. Todėl abu terminai dažniausiai buvo siejami su retorikos funkcijomis *movere* ir *delectare*. Būtent jausmų buvimas retoriniame diskurse skiria oratorinę kalbą nuo loginio diskurso (traktato), žr. Quint. *Inst. orat.* 6,2,6–10; Cic. *Orator ad Marcum Brutum* IV, 37, 128; taip pat Mirosław Korolko, *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny*, p.68–70.

²⁰⁶ Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 32–33: *Epistola grecum nomen est compositum, epi enim supra, stola missio interpretatur; que ob hoc ita nuncupatur, quia cum duobus modis sit legatio: una viva voce, altera litteris; hec supra illa est, que viva voce mittitur; in epistolis namque ita legator loquitur acsi [etsi?] ore ad os et presens, cui legatur, adesset. Carius ergo accipitur, honorabilius et tenetur.*

²⁰⁷ Anksčiau minėtame traktate *Apie stilių (Περὶ ἐρμενείας)*, kuris ilgą laiką buvo klaidingai priskiriamas Demetrijui Faleriečiui, apie laišką svarstoma šitaip: 223. [...] *Artemonas, Aristotelio laiškų leidėjas, sako, kad reikia vienodai rašyti ir dialogus, ir laiškus, kadangi laiškas – tarsi viena dialogo pusė [...];* 231. [...] *Laiškas – tai draugystės pareiškimas, glaustai kalbantis apie paprastus reikalus ir paprastais žodžiais.* 232. *Jis gražus dėl draugiško santykio ir posakių gausumo (Ἀρτέμων μεν ουν ο τας Αριστοτέλους αναγράφας επιστολάς φησιν οτι δει εν τω αυτω τρόπω διάλογόν τε γράφειν και επιστολάς; ειναι γαρ την επιστολην οιον το έτερον μέρος του διαλόγου [...];* 231. [...] *Φιλοφρόνησις γάρ τις βούλεται ειναι η επιστολη σύντομος και περι απλου πράγματος έκθεσις και εν ονόμασιν απλοις.* 232. *Κάλλος μέντοι αυτης αί τε φιλικαι φιλοφρονησεις και πυκναι παροιμίαι ενουσαι*), žr. Démétrios, *Du style*, p. 63, 65.

Paskutinė citatos eilutė nurodo būtinybę laišką parengti pagal atitinkamas taisykles, kad adresatas būtų paveiktas ir kad būtų pasiektas siuntėjo tikslas.

Viduramžių *ars dictaminis* vadovėliuose teigiama, kad laiškas turi atspindėti siuntėjo sielą, jausmus, ketinimus (*animum suum debet declarare; affectum indicat delegantis*) – šis laiško apibrėžimas ateina iš Antikos autorių veikalų²⁰⁸. Vis dėlto diktaministai pabrėžia ne tiek siuntėjo vidaus, sielos ar dorovinių, etinių savybių (τὸ ἠθικόν) atskleidimą laiške, bet tam tikrą siuntėjo intenciją, ketinimą, praktinio tikslo siekį, dažnai įvardijamą terminu *affectus* ar *voluntas*. Anoniminiame, Orleane parašytame veikale (XII a. pab.) teigiama: *Laiškas yra atitinkama kalba, tinkamai sudaryta iš tam tikrų dalių, visiškai išreiškianti [siuntėjo] ketinimus [...], [pasakiau] visiškai išreiškianti [siuntėjo] ketinimus, nes siunčiantysis privalo išreikšti savo jausmus tam, kuriam yra siunčiama*²⁰⁹. Bernardas iš Bolonijos (Bernard de Bologne, apie XII a. vid.) rašo, kad „laiškas yra kalba, atitinkamai sudaryta iš būdingų jai dalių, visiškai išreiškianti siuntėjo nusiteikimą“²¹⁰. Jam antrina Bernardas iš Meno (Bernard de Meung, XII a. pab.): *Laiškas yra kalba, kuri parodo siunčiančiojo ketinimus*²¹¹. Mokytojas Gaufredas mano, kad „laiškas yra pranešimas, skirtas nesančiam šalia asmeniui [...], visada perteikiantis siunčiančiojo ketinimus“²¹²;

²⁰⁸ Minėtame antikiniame traktate *Apie stilių* pabrėžiama, kad laiškas – tai rašančiojo sielos atspindys: 227. *Laiškas turi pilnai išreikšti dorovinius [žmogaus] bruožus, kaip ir dialogas. Juk kiekvienas, kuris rašo laišką, beveik atskleidžia savo sielą. Žinoma, bet kuriame literatūriniame veikale galima išvelgti rašančiojo charakterį, bet labiausiai laiške* (227. Πλεῖστον δὲ ἐχέτω τὸ ἠθικὸν ἢ ἐπιστολή, ὡς περ καὶ ὁ διάλογος. σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν. Καὶ ἔστι μὲν καὶ ἐξ ἄλλου λόγου παντὸς ἰδεῖν τὸ ἠθος τοῦ γράφοντος, ἐξ οὐδενὸς δὲ οὕτως ὡς ἐπιστολῆς), žr. Démétrios, *Du style*, p. 64. Ypatingas dėmesys į rašančiojo charakterio ir nuotaikos (ἠθος ir πάθος) perteikimą laiške buvo kreipiamas, kuriant fiktyvius literatūrinius laiškus, kurių ypač gausu buvo II a. pab. – III a. pr.

²⁰⁹ *Ars dictandi aus Orleans*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 103: *Epistola est oratio congrua suis e partibus convenienter composita affectum mentis plene significans..., affectum mentis plene significans [dixi], quia ille qui mittit illi cui mittitur animum suum debet declarare.*

²¹⁰ Bernard de Bologne, *Summa dictaminum* (apie 1144/45): *Epistola est oratio ex attributis sibi partibus congrue composita delegantis affectum plene significans.* Čia cituojama iš Charles Vulliez, „Lettres et société au temps de la Renaissance du XIIIe s.“, in: *Correspondance et sociabilité*, ed. Daniel-Odon Hurel, Publications de l'Université de Rouen, 1994, nr. 1, p. 47. Prieiga per internetą: <http://books.google.lt/dooks?id=XdKQZlsYMzWC&printsec=frontcover&dq=„Correspondance+et+so+ciabilite“&so>

²¹¹ Žr. *ibid.*, p. 47: Bernard de Meung, *Flores dictaminum* (apie 1187): *Epistola est oratio qui mittentis animum declarat.*

²¹² Magister Gaufrédus, *Summa de arte dictandi*, p. 886: *Epistola est libellus absentis destinatus persone [...] semper affectum denuntians destinantis.*

panašiai mano ir italų diktaministas Gvido Faba (apie 1190–1248), laiško apibrėžime pateikdamas dar ir termino *epistola* etimologiją, labai panašią į minėtą anksčiau²¹³. Apie laišką, kaip raštišką pranešimą nesančiam šalia asmeniui (*legatio litteralis absenti persone*), aiškiai išreiškiantį siuntėjo valią (*mittentis voluntatem*), afektą (*affectum*), savo vadovėlyje *Candelabrum* kalba ir Bene iš Florencijos²¹⁴, ir Poncijus iš Provanso veikale *Summa de competenti dogmate*, lygindamas laišką su pasiuntiniu, išreiškiančiu siuntėjo jausmus²¹⁵; taip pat ir Paulius Kamaldulietis²¹⁶ bei Tomas iš Kapujos, kurio laiško apibrėžime, be analogiškos žodžio *epistola* etimologijos, pabrėžiama būtinybė pritaikyti siunčiamą pranešimą prie adresato padėties, akcentuojama pradžia su būtinu pasveikinimu ir aiškus siuntėjo siekių išdėstymas²¹⁷.

Taigi galima išskirti tokias pagrindines Viduramžių laiškų rašymo vadovėliuose pateiktas sampratas:

1) laiškas – kalba: sutvarkytas retoriškai, puošnus (*oratio congrua*), oficialus, viešas, išreiškiantis siuntėjo jausmus, nusiteikimą, ketinimus (*affectus*), tekstas, taip pat siekiantis paveikti, įtikinti adresatą, skirtas perskaityti balsu ir ne vienam adresatui; tai gali būti apibūdinimas oficialaus laiško, skirto aukštam asmeniui ar asmenų grupei;

2) laiškas – tinkamai sutvarkytas tekstas (*congrua sermonum ordinatio, instituta verborum ordinatio*); tokiu laišku raštiškai pranešama nesančiam šalia adresatui informacija; jis pritaikytas skirtingiems asmenims, išreiškia siuntėjo tikslą, ketinimus, jausmus (*litteralis legatio diversarum personarum capax; libellus absenti, cirografus (chirographus) absenti; affectum indicat delegantis*); tai kasdienė, dalykinė ar asmeninio pobūdžio korespondencija; tokiuose laiškuose liepiama, kaltinama, apgailestaujama, guodžiama,

²¹³ Guido Faba, *Summa dictaminis* (Bologne, 1228–1240), in: „Guidonis Fabe *Summa dictaminis*“, ed. Augusto Gaudenzi, in: *Il Propugnatore*, 1890, nr. 3, p. 296.

²¹⁴ Bene de Florence, *Candelabrum* (Bologne, 1220–23), ed. G. C. Alessio, Padoue, 1983, p. 92: *Epistola igitur est legatio litteralis absenti persone mittentis plene significans voluntatem*.

²¹⁵ *Laiškas yra anksčiau išsiųsta kalba, sudaryta iš tam tikrų nesusijusių dalių, kuri atlikdama pasiuntinio pareigą, išreiškia siuntėjo nusiteikimą (Epistola est supramissio oratio, ex suis partibus non inherite composita, que vicem nuntii tenens, affectum indicat delegantis)*, cituota iš Charles Vulliez, „Lettres et société au temps de la Renaissance du XIIe s.“, p. 47.

²¹⁶ Žr. Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 87: *Laiškas yra kalba, atskleidžianti siuntėjo nusiteikimą per jo aprašymą (Epistola est oratio mittentis affectum sua circumscriptione insinuans)*.

²¹⁷ Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 15–16.

džiaugiamasi, prašoma, skundžiama ir t. t., žodžiu, daugybė gyvenimiškų situacijų;

3) laiškas – pokalbis, perduodamas gyvu balsu ir raštu; siuntėjas draugiškai kalba tarsi akis į akį su adresatu, kurio šiuo metu nėra šalia (*ore ad os, absens absentis*), ir stengiasi jį paveikti, pamaloninti, o kartu įgyvendinti kokį nors savo sumanymą. Tokio pobūdžio laiškuose tarsi labiau turėtų atsiskleisti adresato vidus, siela (*animum suum debet declarare*). Tai daugiau asmeninio pobūdžio laišakai, rašomi draugams, giminaičiams, mylimiesiems ir pan.

Vis dėlto vadovėliuose labiausiai pabrėžiamas praktinis laiško tikslas, aiškių siuntėjo pageidavimų išsakymas ir tinkamas teksto sutvarkymas, o ne paprastas, nuoširdus ar intelektualus pokalbis tarp draugų ar laiškas-išpažintis. Pastarosios dvi laiško sampratos ar funkcijos bus labiau būdingos Renesanso epochos epistolikai.

Šiuose apibrėžimuose galima išvelgti ir beužsimezgančią laiškų tipologijos sistemą, kuri, sekant kai kuriais Antikos autorių veikalais ar laiškais, vėliau išsiplečia humanistų laiškų rašymo vadovėliuose. Minėtuose laiško apibrėžimuose išskirtos tam tikros laiško funkcijos (informuoti, įtikinti, paveikti, užmegzti draugiškus ryšius) leidžia sąlygiškai suskirstyti Viduramžių korespondenciją į dvi pagrindines, didžiausias grupes: **dalykinę** ir **asmeninę**, kurios dar labai viena su kita susijusios, susipynusios, nes ir asmeninio pobūdžio laiškuose neretai pasitaiko dalykinio pobūdžio informacijos arba laišakai apskritai yra daugiatemiai. Akcentuojamas reikalavimas sutvarkyti laiško tekstą pagal atitinkamas retorikos taisykles sieja jį su literatūra (literatūrinio teksto samprata). Tuo labiau, kad teoriniuose vadovėliuose aptariamos literatūriniam, retoriškai sutvarkytam kūrinii būdingos puošmenos, problemos, klausimai, apie kuriuos kalbėsime vėliau. Vis dėlto nereikėtų nuvertinti laiško-pokalbio sampratos, nes tam tikri *ars dictaminis* formalūs dalykai (adresato ir adresanto nurodymas su jų titulais, pasisveikinimas, atsisveikinimas) kilę būtent iš pokalbio ar dviejų žmonių

susitikimo situacijos: ypač tai matyti laiško pradžios ir pabaigos skyrių aptarimuose bei taisyklėse.

Su minėtais požiūriais į laišką susijusi ir jo struktūra, apipavidalinimas, raiškos priemonės.

1.4.4. Laiško struktūra

Didelis dėmesys vadovėliuose buvo skiriamas laiško kompozicijai, mat, Viduramžių laiškų teoretikų nuomone, ji vaidino svarbų vaidmenį siekiant vienokio ar kitokio laiško tikslo. Buvo siekiama surasti tokią kompozicinę formą, kuri padėtų siuntėjui lengviausiu keliu pasiekti kuo didesnę efektą. Be to, ir minėti Viduramžiais vykę pokyčiai lėmė platesnes diskusijas vadovėliuose apie privalomas ir mažiau svarbias laiško struktūrinės dalis, naujų taisyklių šioje srityje atsiradimą²¹⁸.

Vis dėlto Viduramžių laiškas dėl gana glaudžių sąsajų su antikiniu, kuriam buvo taikomos retorikos taisyklės, perima struktūrinę klasikinės kalbos (*oratio*) dalių principą, bet jį pakoreguoja. Vietoje buvusio skirstymo į septynias ar šešias dalis, pateikto labai populiariame Viduramžiais Cicerono veikale *De inventione* ir jam klaidingai priskiriamame veikale *Rhetorica ad Herennium*, apsiribota penkiomis dalimis, neretai jas mažinant iki minimumo, priklausomai nuo laiško rūšies, tikslo, adresato ir t. t. Reikia pabrėžti, kad tradicinės retorikos teorijos formuluotės buvo sukurtos teismams ir viešiams susirinkimams, tai retorika, kurią galima laikyti įtikinėjimo diskursu tarp lygių. O *ars dictaminis* atspindėjo hierarchinę Viduramžių visuomenės struktūrą, todėl buvo pereita prie socialiniu statusu pagrįsto adresato ir adresanto

²¹⁸ Viename iš vokiškų formuliarių laiškų rašymo menas (*Briefkunst*) apibūdinamas „kaip mokėjimas kiekvienai įtikinamai temai surasti tinkamą turinį (*materiam invenire*) ir jo dalis tinkamai ir deramai (*convenienter et congruenter*) išdėstyti, panaudojant [tam tikrus] žodžius ir sakinius (*tam verbis quam sententiis*) patraukliai sukomponuoti ir puošniomis retorinėmis figūromis pagražinti (*coloribus floride perornare*), kad atmintyje paliktų gilų pėdsaką, ir pagaliau viską ausims pagarsinti (*totum demum pronuntiando auribus nunciare*)“. Toliau išskiriamos penkios kalbėtojo savybės (*quinque proprietates rethoris*), diktaminas (*dictamen*) prilyginamas laiškui (*epistula*) ir pateikiamos įvairios priežastys, dėl kurių rašomi laiškai, žr. Konrad Burdach, *Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten*, p. 55. Taigi adresato skaitomas ar klausomas tekstas turi ne tik paveikti protą ar pamokyti, bet ir pradžiuginti ausį. Taip pat žr. Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 243–244.

korespondavimo principų. Viduramžių laiškų rašymo vadovėliuose beveik visai nebelieka diskusijų apie argumentavimo būdus, tokių svarbių antikinei retorikai²¹⁹. Toliau pateikiama lentelė kaip tik iliustruoja *ars dictaminis* judėjimą nuo retorinio įtikinėjimo meno link asmeninių santykių retorikos ir parodo pagrindines Viduramžių vadovėliuose išskiriamas laiško dalis:

Antikinės kalbos dalys	Viduramžių laiško dalys
1. <i>Exordium</i> (įžanga)	1. <i>Salutatio</i> (pasveikinimas)
	2. <i>Captatio benevolentiae</i> (palankumo siekimas) ²²⁰ arba <i>exordium</i> (įžanga)
2. <i>Narratio</i> (pasakojimas)	3. <i>Narratio</i> (pasakojimas)
3. <i>Divisio</i> (padalijimas)	(nėra)
4. <i>Argumentatio</i> (įrodinėjimas) ²²¹	(pasitaiko)
(nėra)	4. <i>Petitio</i> (prašymo pateikimas)
5. <i>Refutatio</i> (paneigimas)	(nėra)
6. <i>Conclusio</i> (užbaigimas)	5. <i>Conclusio</i> (užbaigimas) ²²²

Bet tokios kompozicijos ne visada buvo nuosekliai laikomasi: laiško įžanga (*exordium*) kartais tapatinama su pasveikinimu (*salutatio*) arba rašoma vietoje fragmento adresato palankumui įgyti (*captatio benevolentiae*), be to, *exordium* dar vadinamas *insinuatio* (įsiteikimas)²²³; *salutatio* pavadinamas ir *prooemium* (įvadas, įžanga, pradžia); *petitio* kartais pakeičiamas *argumentatio*, o *conclusio* pavadinamas terminu *peroratio* (kalbos pabaiga, epilogas)²²⁴.

²¹⁹ Apie tai daugiau žr. Les Perelman, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, p. 103–106.

²²⁰ Jis buvo ir antikinėje retorikoje kaip sudėtinė *exordium* dalis.

²²¹ *Argumentatio* ir *refutatio* Viduramžių vadovėliuose nėra atskirai išskiriamos, bet jos aptinkamos kaip sudėtinės pasakojimo dalys, kuomet ginama arba įrodinėjama savoji tiesa. Tai lemia laiško paskirtis.

²²² Plačiau apie antikinės *oratio* dalis žr. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 3. Auflage, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990, p. 150–240, taip pat Mirosław Korolko, *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny*, p. 79–96.

²²³ Žr. *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.12.

²²⁴ Pauliaus Kamalduliečio veikle taip pat išskiriamos 5 dalys (*prooemium*, *exordium*, *narratio*, *argumentatio*, *conclusio*) ir paaiškinama, kam jos reikalingos: *Manome, kad šios dalys laiškuose dėl to reikalingos, kadangi įžanga parodo nusiteikimą sveikinant, pradžia sužadina klausančiojo protą,*

Žinoma, kasdienėje, paprastoje ar asmeninėje korespondencijoje, kuri skiriasi nuo iškilmingos kalbos ar viešo oficialaus susirašinėjimo, nebuvo naudojamos visos dalys. Vadovėliuose išskiriamos pagrindinės, t. y. būtinos laiškuo dalys, ir ne visada būtinos, o kartais dalių skaičius sumažinamas net iki vienos. Pavyzdžiui, Bonkompagnas iš Sinjos veikale *Palma* aptaria kitų autorių laiško kompozicinių dalių skaičių, kurios įvairuoja nuo šešių iki vienos, ir skirstymo principus, o pats išskiria 3 pagrindines laiško dalis (*principales partes epistolae*): *salutatio*, *narratio*, *petitio* ir antrines (*secundariae*): *generalis sententia*, *exordium*, *proverbium*, *benevolentiae captatio*, *specialis sententia*, *conclusio* (p. 109). Pagrindinės dalys lyginamos su namo dalimis: pasveikinimas – tai namo pamatas, be kurio niekas nesupras, apie ką ir kam diktaministas rašo; pasakojimas – tai sienos: jei jis nepaaiškins, tai niekas nežinos, dėl ko siunčiamas sveikinimas; o prašymo pateikimas – tai namo stogas: be jo nebus aišku, koks yra siuntėjo tikslas²²⁵.

Vis dėlto, nepaisant tam tikrų skirtumų, laiško kompozicijos taisyklių laikymasis vertinamas kaip labai svarbus diktamino mokslo dalykas, tad rašant net ir trumputį paprastą laišką stengiamasi jų laikytis²²⁶.

Pasveikinimas ir asmenų padėties skirtingumas (*salutatio, diversitas personarum*)

Kaip minėta, didelis dėmesys *ars dictaminis* vadovėliuose buvo skiriamas pasveikinimui, t. y. „namo fundamentui“. Nors pasisveikinimai, kaip ir atsisveikinimai, atsiradę „iš nesančių vienas šalia kito“ korespondentų pokalbio situacijos, Antikos laiškuose paprastai buvo sudaromi iš siuntėjo ir adresato

pasakojimas išdėsto reikalą, argumentavimas suteikia žodžiams tikrumo, pabaiga parodo ir nusako viso teksto tikslą (Has partes in epistolis ideo necessarias iudicamus, quia prooemium salutis notat affectum, exordium mentem prouocat auditoris, narratio quidem, res explicat; argumentatio fidem uerbis tribuit, conclusio finem totius operis complectitur et facit), žr. Paulus Camaldulensis, Introductiones dictandi, p. 89.

²²⁵ *Fundamentum enim est salutatio. Nemo quidem intelligeret, de quo vel de quibus dictator narraret, nisi quod premitteret salutationem. Paries est narratio. Nemo sciret, ad quid salutatio premitteretur, nisi narratio revelaret. Petitio est tectum, quia nemo posset scire mittentis intentionem, žr. Boncompagnus de Signa, Palma, p. 110.*

²²⁶ Plačiau apie tai žr. Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 80–81; Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 243, 248–255. Plg. Ernst Robert Curtius, *Literatura europejska i lacińskie średniowiecze*, p. 77.

vardų su atitinkamais jų titulais bei tam tikrų minėtų formulių (*salutem* ar *salutem dicit; vale, valete*) ir buvo gana įprasti formalūs elementai, bet anksčiau niekada nebuvo įtraukti kaip diskusijų objektas į retorinius traktatus. Būtent Alberikas iš Monte Kasino pirmasis ima akcentuoti *salutatio* svarbą ir jo ryšį su adresato padėtimi. Veikale *Flores rhetorici* jis pritaiko savo svarstymus apie pasisveikinimus Aristotelio triadai: kalbėtojas, subjektas ir auditorija – adresantas, kontekstas ir adresatas. Sukuriamas tam tikras komunikacinis modelis, kuris rodo gana glaudžias *ars dictaminis* mokslo sąsajas su klasikine retorika:

*Pirmausia reikia atsižvelgti į siuntėją, asmenį, kuriam siunčiama, kartoju, atsižvelgti, ar aukštas, ar žemas [pagal rangą], ar draugas, ar priešas, pagaliau – kokio [jis] būdo ar padėties. Antra, reikia apsvarstyti, apie kokį reikalą bus kalbama – ar jis teisingas, ar neteisingas, rimtas ar nelabai. Trečia, pats rašytojas turi pasirinkti, kaip jis tą reikalą aptars – išdidžiai ar kukliai, griežtai ar švelniai, grasins ar meilikaus, remsis teisingumu ar draugišku pasitikėjimu*²²⁷.

Jo teoriją tęsia Adalbertas Samarietis, gerokai praplėsdamas pasisveikinimo pavyzdžių skaičių ir jų aptarimą. Jis teigia, kad norintys išmokti *ars dictaminis* meno turi žinoti, jog laiško pradžioje dera parašyti pasveikinimą, laikantis tokių taisyklių:

*Jeį rašys žemesnis [pagal rangą] aukštesniam, [tai] aukštesnio [rango] asmens [vardas] dedamas priekyje, [o] žemesnis [pagal rangą] rašomas po to. Jei aukštesnis [pagal rangą rašo] žemesniam, taip pat visada rašomas priekyje. Jei lygus lygiam, [tai] galima rašyti ir pirma, ir po to – pagal rašančiojo norą. Iš tiesų pasveikinimas skirtingai apibūdina asmenį ir rangą, nes vienaip sveikiname aukštesnio [rango] žmogų], kitaip – žemesnio, [o dar] kitaip – [sau] lygų*²²⁸.

²²⁷ Albericus Casinensis, *Flores rhetorici*, p. 38 (prieiga per internetą iš ALIM: <http://www.uan.it/alim/testi/xi/AlimAlbCasinensisFloresXIretpro.htm>): *In primis pensetur persona mittentis, persona cui mittitur, pensetur inquam vel sit sublimis, vel humilis, vel amicus vel hostis, postremo cuiuscumque modi vel fortunae sit. Altera manet consideratio an iustam rem vel iniustam, an ingentem vel modicam exigat. Tertium est ut qua intentione quaerat scriptor examinet, dico superbe vel humiliter, dure vel leniter, minis, blanditiis, iusticia vel amicitiae fiducia.*

²²⁸ *Si minor scripserit maiori, maior persona preponitur, minor subsequitur. Si maior minori, eadem semper precedit. Si par pari utralibet potest preponi et subponi iuxta placitum scriptoris. Salutatio vero diversa qualitate personam et ordinem designat, aliter enim superiorem, aliter inferiorem, aliter salutamus equalem, žr. Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 33.*

Ir daugelyje kitų vadovėlių nurodomos adresato bei adresanto intituacijos eilės tvarkos taisyklės²²⁹ ir atitinkami terminai: *salutatio praescripta* (parašytas prieš), *subscripta* (parašytas po) ir *circumscripta* (įrašytas, aprašytas)²³⁰.

Taip pat Adalbertas išskiria pasveikinimus dvasininkams ir pasauliečiams, išvardydamas jų luomus ir luomo rangus, be to, pabrėžia, jog dar esą būtina atsižvelgti ir į adresato nuopelnus, būdą, kilmę ar giminystės ryšius. Toliau pateikia 34 įvairių pasisveikinimo formulių pavyzdžius. Skyrelio pabaigoje priduria, jog skirtingiems asmenims reikia rašyti skirtingais būdais, o skaitytojas, atidžiai išnagrinėjęs pateiktus ir jau „išmėgintus“ pavyzdžius, galės susigalvoti sau kitų²³¹.

Paulius Kamaldulietis laiko pasisveikinimą sudėtine laiško įžangos (*exordium*) dalimi ir pateikia ne vieną graikišką ar lotynišką terminą, skirtą apibūdinti laiško pradžiai (įvadui, įžangai, pratarnei, pasveikinimui – *prooemium*, *proaemulum*, *prologus*, *praefatio*, *salutatio*), juos paaiškina ir kalba apie *salutatio* būtinumą bei jo poveikį laiške. Akcentuojamas pasveikinimas raštu, kuris labiau veikia nei balsu sakomas²³².

Pasveikinimo būtinumą ir jo ypatybes pabrėžia beveik dauguma vadovėlių autorių, tarp jų ir Mokytojas Gaufredas, kuris papunkčiui išdėsto, kam jis reikalingas: pasveikinimas esąs tarsi laiško slenkstis, jame būtina įvardyti adresantą ir adresatą, teigiama, kad visas pasveikinimas

²²⁹ Tomas iš Kapujos labai detalai nurodo *salutatio* sandarą, atskirdamas pasveikinimus, skirtus dvasininkams ir pasauliečiams: *Šiuolaikinių žmonių yra nustatytos universalios taisyklės, skirtos visiems pasveikinimams, kokie tik galėtų būti, t.y. [formulė Dievo] malone, po antraštės luomas, kreipinys į dvasininką; [o jei skirtas pasauliečiui], tai būna sudarytas iš jo apibūdinimo, kilmės, padėties, pagerbimo, kilmės vietos, žinomumo, nuopelnų, pareigų ir reikšmės. Pirmos dvi eilutės iš dalies priklauso siunčiančiajam, kadangi savo vardą pirmasis turi rašyti tas, kuris siunčia (Ad universitatem tamen omnium salutationum, que fieri possunt, a modernis sunt notule introducte, scilicet gratia, post titulum ordo, cleri mansuetudo; [sed] virtus, linea, conditio, dilectio, patria, cognitio, laus, locus et dignitas, [si laici] etiam contineantur. Primi duo versiculi sunt ex parte mittentis, quando scilicet suum nomen preponere debet ille, qui mittit),* žr. Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 20.

²³⁰ Traktate *Rationes dictandi* pasveikinimas apibrėžiamas kaip sveikatos palinkėjimas, laikantis taisyklių, atitinkančių visuomeninę adresato padėtį (*Salutatio est oratio salutis affectum indicans a personarum situ non discordans*), žr. *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 10–11.

²³¹ Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 34–42.

²³² Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 89.

formuluojamas pagal asmenų padėtį. Be to, šiame kontekste dar aptariama, kuo skiriasi žmogus nuo gyvulio (tai esąs protingas padaras, apgalvojančias savo elgesį ir bendravimo papročius), kam paprastai neskiriami pasveikinimai laiškuose (vaikams, nesveikos nuovokos asmenims) ir kt.²³³

Palaiapsniui skyrius apie *salutatio* labai išsiplečia ir tampa vienu pagrindinių vadovėliuose nagrinėjamų klausimų.

Taigi, kaip matėme, labai dažnai vadovėlių dalyse apie *salutatio*, o kartais ir kituose skyriuose aptariamas svarbus *ars dictaminis* moksle klausimas – tai *diversitas personarum* (asmenų padėties skirtingumas), kuris, beje, veikė ir kitas laiško struktūrinės dalis. Šis reiškinys labai susijęs su Viduramžių visuomenės susiskirstymu į luomas (dvasininkija – *oratores*, riterija – *bellatores*, dirbantieji – *laboratores*) ir jiems pritaikoma trijų stilių (*sublimis*, *mediocris*, *humilis*) teorija, perimta iš Antikos²³⁴. Tokiame skyriuje nuosekliai išvardijami, o dažnai ir apibūdinami visuomenės luomai (nuo trijų pagrindinių – iki didesnio skaičiaus, nes plečiantis miestams, daugėjant profesinių ir kitokių bendruomenių, diktamino etiketas buvo pritaikomas naujai miestiečių luomo hierarchijai²³⁵); juos atitinkančios savybės, t. y. tam tikros vaidmenų klišės, kurios gyvavo iki pat Naujųjų laikų²³⁶, ir dėl to tik jiems pritaikantys

²³³ Magister Gaufridus, *Summa de arte dictandi*, p. 886.

²³⁴ Johano Huizingos teigimu, „visuomenės susiskaidymo į luomas sąvoka kiaurai persmelkusi visas viduramžių teologines ir politines pažiūras. [...] Luomo sąvoka ne tik labiau vertinama, bet ir turi kur kas platesnę prasmę. Iš principo kiekviena grupuotė, kiekviena funkcija, kiekvienas amatas gali būti laikomas luomu, tad galime rasti ne vien visuomenės skirstymą į tris, bet ir į dvylika luomų. Mat luomas yra būklė, *estat*, arba *ordo* [tvarka]; jame slypi mintis apie Dievo norėtą realybę. [...] Viduramžių mąstysenoje sąvoką „luomas“ arba „ordinas“ visais šiais atvejais palaiko mintis, kad kiekviena šių grupių reprezentuoja Dievo sumanymą, kad jos yra pasaulio statinio organai, tokie pat esminiai ir hierarchiškai garbingi kaip angelų hierarchijos sostai ir valdžios danguje“, žr. Idem, *Viduramžių ruduo*, p. 70. XI–XIII a. luomų (*ordines*) sistema keičiasi į socialinių profesinių grupių (*status*) sistemą, apie tai žr. Jacques Le Goff, *Viduramžių vaizduotė*, p. 131, 302–303. Taip pat žr. Aronas Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, p. 172, 175–185; Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, p. 37.

²³⁵ Daugiau apie Viduramžių visuomenėje korespondavusių socialines grupes, jų ryšius ir pan. žr.: Charles Vulliez, „Lettres et société au temps de la Renaissance du XIIe s.“, in: *Correspondance et sociabilité*, p. 35–50.

²³⁶ Teresa Michałowska, „Średniowiecze“, in: *SLS*, p. 959. Panašiai ir pamokslavimo (*ars praedicandi*) praktika XII a. darosi socialinė ir labiau profesinė. Religinio turinio traktatuose ir pamoksluose atsiranda socialinė klasifikacija pagal žmonių luomus (*status*), išskiriamos kiekvienam luomui būdingos nuodėmės: kariams esą būdinga puikybė, rūstumas, plėšrumas, gašlumas; valstiečiams ir vargšams – pavydas, vienuoliams – liūdnumas; buržua ir pirkliams – gobšumas, dvasininkams – persivalgymas ir t.t., apie tai plačiau žr. Jacques Le Goff, *Viduramžių vaizduotė*, p. 301–305 ir kt.

epitetai (pateikiama nemažai tokių pavyzdžių)²³⁷, o siuntėjo luomo nurodymas adresato atžvilgiu nulemdavo ir laiško stiliaus rūšį²³⁸.

Vadovėliuose adresatai ir adresantai skirstomi ne tik į luomus, bet ir į socialines, profesines grupes, nuo kurių priklausė preciziškai atskiriami žmonių tarpusavio ryšiai (luominė, tarnybinė padėtis, dvasininkas ir pasaulietis, senas ir jaunas, draugas ir priešas, giminystės ryšiai, lytis ir t. t.), taip pat atsižvelgiama į laiško turinį, įvairiai, bet kartu unifikuotai nusakomos skirtingo stiprumo emocijos, įvairaus reklumo nurodymai, skirtingos svarbos reikalavimai²³⁹. Taigi sukuriamos tam tikros bendravimo taisyklės, kurių laikytasi koresponduojant. Vadovėliuose pateikiama daugybė nurodymų, kaip, pvz., reikia rašyti valdovui, kaip pavaldiniui, kaip dera bendrauti dvasininkui su pasauliečiu, tėvui su sūnumi, priešui ir draugui. Viskas iki smulkmenų aptarta, unifikacija yra atpažįstama, tad vertinama labiau už individualizmą. Tik brandžiaisiais Viduramžiais vis labiau pradedama suvokti žmogų kaip individą²⁴⁰. Apskritai mąstymas visuomeniniais stereotipais buvo suleidęs labai gilius šaknis. Tai akivaizdžiai matyti ir laiškų rašymo vadovėliuose. Pavyzdžiui, Mokytojas Gaufredas skyriuje *Apie asmenų [padėties] skirtingumą (De diversitate personarum)* samprotauja šitaip:

Taigi iš individų vieni yra priešiški, kiti – ne. Priešas priešo nuolankiai neprašo arba beveik neprašo, ir vienas kitam sveikinimo neskiria, kadangi vienas kito yra

²³⁷ Žr., pvz., minėtame anoniminiame veikle *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.2–4; „Texte“, in: Karl Burdach, *Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts*, p. 7–10, 25–28, 52–129, 196–310.

²³⁸ Beje, nurodymų apie luomus atitinkantį pasveikinimą ar laiško stilistiką randame ir vėlyvosios Antikos retoriniuose traktatuose, pvz., IV a. autoriaus Julijaus Viktoro, kuris rašo: *Tegul laiškas nebūna pokštaujantis, jeigu jis rašomas aukštesniam [pagal padėtį] asmeniui, šiurkštus – jei lygiam, išdidus – jei žemesniam, [tegul nebūna] parašytas negrabiai – jeigu [skiriamas] išsimokslinusiui, neatidžiai – jei nemokytam, [tegul nebūna] banalus, [jeigu rašomas] pačiam artimiausiam žmogui, o ne tokiam artimam [tegul nebūna] nedraugiškas. [...] Laiškų įžangos ir pabaigos turi būti suderintos su [adresato ir siuntėjo] artimumo laipsniu ir padėtimi, atitinkamais papročiais (Epistola, si superiori scribas, ne ioculariter sit; si pari, ne inhumana; si inferiori, ne superba; neque docto incuriose neque indocto indiligenter, nec coniunctissimo translatis, nec minus familiari non amice. [...] Praefationes ac subscriptiones litterarum computandae sunt pro discrimine amicitiae aut dignitatis, habita ratione consuetudinis), žr. C. Ivlii Victoris *Ars rhetorica*, p. 105–106.*

²³⁹ Veikle *Aurea Gemma „Gallica“* (1.11) rašoma, kad laiškų kūrėjas (*epistolarum compositor*) turi būtinai atsižvelgti į asmenų, t. y. siuntėjo ir adresato, ypatybes (*proprietas*): amžių, likimą, būklę, lytį, papročius, padėtį, rangą (*aetas, fortuna, affectiones, sexus, mores, conditiones, dignitates*). Dar žr. „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 653. Čia teigiama, kad visi šitie hierarchiniai skirtumai buvo ryškesni ir įvairesni teorijoje negu praktikoje.

²⁴⁰ Aaron Gurevič, *Individas Viduramžių Europoje, passim*; Horst Wenzel, *op. cit.*, *passim*.

perskrodžiami abipuse pagieža. O kokiais šmeižtais priešai vienas su kitu apsieičia, paaiškės iš tokio pavyzdžio: Pilypas, Dievo malone Frankų karalius, prokuratoriui, šėtoniškajam Saladinui, kurį ketino įvilioti į spąstus. Arba taip: [Siunčia] pasveikinimą, kurio nusipelnė. Arba šitaip: [Linki] Dievo pykčio, kurį kursto užsitarnauti. Arba šitaip: Nelinkiu sveikatos, o pragaišties. Arba taip: [Linkiu] begalinio nelaimių gausėjimo. Arba taip: [Linkiu] amžino trukdymo sėkmei. Arba: Viso to, ko [linkėtu] vilkas avelei. Arba: [Linkiu] viso to, ko [palinkėtu] vanagas purpleliui ar karveliui. O kadangi šmeiždami bent kiek [visi] esame nuovokūs, ir visada lengviau naudotis blogais dalykais, todėl apie priešišką pasisveikinimą kalbėti užtenka. Toliau tęskime apie nepriešiškus asmenis, kur taip pat yra darytinas asmenų skirstymas. Vieni iš individų yra žemiausio [uomo], kiti – vidutinio, o dar kiti – aukščiausio. Pirmiausia kalbėkime iš eilės apie žemiausio uomo [atstovus] – tokia iš anksto nustatyta taisyklė. Kilmingesnis asmuo pirmiau už mažiau kilmingą parašomas; jei vienodu rangu džiaugiasi, siunčiantysis pasirenka antrą vietą. Ir kadangi nekilmingumo draugė yra šiurkštus kaimiečių paprastumas, tai apie jų sveikinimus tokius pateikiame pavyzdžius²⁴¹.

Taigi visų pirma išskiriamas priešiškas ir nepriešiškas pasisveikinimas, paskui einama prie tradicinio skirstymo į tris pagrindinius luomus. Toliau eina daug skyrių su pasveikinimų pavyzdžiais pagal luomus, profesijas, giminystės ryšius, oficialius santykius; iš jų matyti, kokios socialinės visuomenės grupės, bent jau teoriškai, korespondavo tarpusavyje. Štai keli iš daugelio pavyzdžių, pateikiamų šiame ir kituose *ars dictaminis* veikaluose: *salutatio rusticorum* (valstiečių pasveikinimas); *ad avaros* (skirtas gobšuoliams [pasveikinimas]); *ad largos* (dosniems, turtingiems); *ad scolares* (mokiniam); *discipuli ad magistrum* (mokiniai mokytojui); *ad iudices* (teisėjams); *salutatio amicorum*

²⁴¹ Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*, p. 886–887: „Personarum autem alie sunt hostiles, alie non. Hostis hosti non supplicat uel uix supplicat, sibi que salutationem non destinat, quia sese mutuis rancoribus persecuntur. Quibus autem circumlocutionibus hostes inuicem coutantur, per tale patefiat exemplum: *Philippus Dei gratia Rex Francorum procuratori Sathane Saladino in laqueos incidere quos tetendit*. Vel sic: *Salutem quam meruit*. Vel sic: *Iram Dei quam prouocat inuenire*. Vel sic: *Non aue salutiferum, set ue mortiferum*. Vel sic: *Eterne calamitatis augmentum*. Vel sic: *Eternam per antifrasim sospitatem*. Vel sic: *Quidquid lupus ouicule*. Vel: *Quidquid accipiter turturi uel columbe*. Et quoniam in maledicendo quantumlibet dociles sumus, et semper procliuior usus in peiora datur, hoc de hostili salutatione sufficiat prelibasse. Nunc de personis non hostilibus prosequamur, unde iterum talis facienda est diuisio personarum. Personarum alie humiles, alie mediocres et alie sublimes. De humilibus primo per ordinem prosequamur, tali regula prelibata. Dignior persona indigniori preponitur; si pari gaudeant dignitate, mittens locum ultimum sortiatur. Et quia humilitatis est amica rudis simplicitas rusticorum, de illorum salutationibus tale ponamus exemplum“.

(draugų pasveikinimas); *filiorum ad patres* (sūnų tėvams); *patrum ad filios* (tėvų sūnums); *imperatoris ad subditos* (imperatoriaus pavaldiniams); *regis ad imperatorem* (karaliaus imperatoriui); *imperatoris ad papam* (imperatoriaus popiežiui); *episcopi vel archiepiscopi ad papam* (vyskupo ar arkivyskupo popiežiui); *ad prelatos* (prelatams); *ad religiosos* (vienuoliams); santykiai su kito tikėjimo atstovais, su pagonimis, su kenkiančiais Bažnyčiai (*ad aliquem tirranum vel invasorem bonorum ecclesie*), su atsiskyrėliais ar tikinčiais asmenimis (*anachorite vel religiose persone*); paguoda kenčiančiam (*ad aliquem dolentem de adversitate aliqua*) ir t. t.

Taip pat pasveikinimuose galime išvelgti ir tam tikras moralines, etines vertybes ar pedagoginį auklėjimą, būdingus Viduramžiams. Minėtame anoniminiame vadovėlyje *Aurea Gemma „Gallica“* patariama, kaip sveikinti adresatą, nerodantį deramos pagarbos tėvams (*alicui non deferenti debitum honorem parentibus*); jaunuolį, užimantį aukštas pareigas (ar pas arkivyskupą, ar vyskupą, ar abatą), kuriam pasveikinime galima priminti, kad *ne pagal amžių, bet pagal pareigas formuojami papročiai* arba kad *papročių brandumas perimamas su pareigomis* (*alicui adolescenti summam dignitatem amministranti, scilicet archiepiscopatum vel episcopatum vel abbatiam, hoc modo: Non etati set dignitati mores conformare vel morum maturitatem cum dignitate assumere*); kaip palabinti tinginį (*desidiosos*); kaip rašyti valdytojui, nesirūpinančiam savo pavaldiniais (*alicui rectori negligenter curam subditorum agenti*); kaip pasveikinti besigiriantį laikina laime (*alicui ex temporalis felicitate superbienti*) ar gyvuliškai žiauriai besielgiantį su saviškiais (*alicui bestiali asperitate curam suorum negligenti*); kaip sveikinti senį, kuris elgiasi valiūkiškai ir neprideramai savo amžiui (*econtra seni iuvenalem lasciviam excercenti*); rasime draugystės ir išdavystės pavyzdžių (*domino, amico, socio*). Vadovėlyje priduriama, kad pasveikinimuose galima naudoti metaforas, sentencijas ir žymių autorių (pvz., Cicerono) posakius²⁴². Panašu, kad šiame vadovėlyje mokoma kurti ir literatūrinius laiškus, o ne vien dalykinę korespondenciją.

²⁴² Žr. *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.29–50.

Čia pateikiamas ir įdomus imperatoriaus ar karaliaus laiško, kuris skiriamas pavaldiniams ar Bažnyčios aukštiesiems pareigūnams, *salutatio* pavyzdys ir komentaras prie jo: esą tokio adresanto pasveikinimas priklausęs nuo jo nusiteikimo – ar jis palankus (*placatus*) pavaldiniui ar supykęs (*iratus*) ant jo. Jei palankus, tai pasveikinimas irgi turįs būti malonus: jame išreiškiamas palankumas ir linkima visa ko geriausio (*gratiam suam et omne bonum*); o jeigu supykęs, tai laiške esą galima ir visai nedėti jokio pasveikinimo arba parašyti ironišką, t. y. tokį, kurio nusipelnė, o tai tolygu linkėjimui blogo²⁴³. Skyriaus pabaigoje primenama, kad jei į visa tai bus atkreiptas dėmesys ir uoliai viskas perskaityta, tai būsią nesunku parašyti bet kokiam asmeniui bet koku reikalu²⁴⁴. Be to, nurodomos tarsi laiškų rūšys, esminis turinys, kuris gali slypėti laiškuose:

*Ir kadangi visi laišškai išreiškia arba skundimąsi, arba paguodą, arba siekimą apdovanojimo, ar bausmės; arba išpėjimą, ar kaltinimą, ar pagyrimą kokio asmens ar reikalo, toliau bus išdėstyta, iš kurių [veikalų] vietų šitų visų argumentai gali būti paimami. Tas, kuris visiškai bus perpratęs šitą mokslą, nebus jokio rikto sukklaidintas ir nepatirs jokios gėdos dėl nemokšiškumo*²⁴⁵.

Toks laiškų skirstymas pagal turinį, tikslą ar kitus kriterijus Viduramžių vadovėliuose labai neišplečiamas, bet vėlesniais laikais perauga į ilgus humanistų laiškų rašymo vadovėlių skyrius, kuriuose aptariami tipologijos klausimai.

Taigi Viduramžių laiškų pasisveikinimuose akcentuojamas savęs ir adresato pristatymas, socialinė identifikacija, o tai iš dalies lemia laiško pobūdį, turinį ir stilių. Skyriuose apie *salutatio* pateikiamas tam tikro elgesio, etiketo modelis vos ne kiekvienai galimai korespondavimo diskurso situacijai, atitinkantis visuomenės sanklodą: kas (koks) kam (kokiam) apie ką (dėl kokio reikalo) rašo ir kokį pasveikinimą (susijusį su turiniu) perduoda. Kaip rodo

²⁴³ *Ibid.*, 1.30.

²⁴⁴ *Ibid.*, 1.51: *Hec observanti et studiose supradicta omnia relegenti, facile erit ad quamlibet personam de quolibet negotio scribere.*

²⁴⁵ *Ibid.*: *Et quia omnes epistole aut conquestionem continent aut consolationem aut petitionem, vel premii vel pene, vel correptionem vel criminationem vel laudem alicuis persone vel negotii, quibus ex locis argumenta horum omnium eliciantur deinceps dicendum est. Quam doctrinam, qui plene assecutus fuerit, nullo errore distrahetur, nec inscientie rubore confundetur.*

vadovėliai, koresponduojama plačiai, įvairiuose visuomenės sluoksniuose ir įvairiomis temomis.

Apibendrinant galima teigti, kad ankstyvaisiais Viduramžiais laiškuose dar buvo naudojamos antikinės ir krikščioniškos pasisveikinimo ir atsisveikinimo formulės, dažnai jas sujungiant (pavyzdžiui, *Valete in Christo*), o vėliau – beveik vien tik krikščioniškos. Pasisveikinimų ir atsisveikinimų pavyzdžiuose, kuriuos pateikia Adalbertas Samarietis, rasime įvairių formulių: *vive, vale, valete, valeat, salutem fraternam, salutem et apostolicam benedictionem; perpetuam salutem in Domino; fraternitatem vestram Christus incolumem servet; salutem in Christo; verbis et corde salutem; valeas in Christo, frater amantissime*. Vėliau, vis sudėtingėjant pasveikinimų ir kreipinių formulėms, ypač retoriškai sutvarkytuose ar fiktyviuose laiškuose, dažniausi krikščioniški pasveikinimai ar atsisveikinimai, linkėjimai, ypač susiję su adresato luomu ir statusus luomo viduje, nuopelnais ir t. t. Tokių pavyzdžių gausu minėtame Konrado Burdacho leidinyje, kur pateikti XIV a. pabaigos–XV a. laišakai. Kitaip nei buvo įprasta Antikos epistolografijoje, Viduramžiais, kreipiantis į asmenį, pradėdamas naudoti antras daugiskaitos asmuo, nors kartais vartotas ir antras vienaskaitos asmuo – tai lėmė koresponduojančiųjų visuomeninis statusas²⁴⁶. Žinoma, buvo nemažai laišku, kuriuose parašomas trumpas kreipinys su privaloma intituliacija ir pagal titulą priklausančiais epitetais arba kreipinys su adresato pareigybe ir ją atitinkančiu epitetu (kartais keliais arba be jų), ir einama tiesiai prie reikalo. Tai labiau būdinga kasdienei korespondencijai (ir asmeninei, ir dalykinei), kurioje informuojama, tvarkomi reikalai ir pan.²⁴⁷

Po *salutatio* dažniausiai būdavo aptariamasis *captatio benevolentiae* ar *exordium*, kurie taip pat labai susiję su pasveikinimu ir panašiais klausimais.

²⁴⁶ Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 245, 247–248; Teresa Lancholc, „Ars epistolandi“, p. 61; Idem, „List“, p. 456, in: *SLS*.

²⁴⁷ Tokių laišku pavyzdžių taip pat žr. Grażyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 59–110.

Adresato palankumo siekimas, laiško įžanga (*captatio benevolentiae*, *exordium*)

Viduramžių *ars dictaminis* teoretikų darbuose terminai *captatio benevolentiae* (adresato palankumo siekimas) ir *exordium* (įžanga) aiškinami įvairiai²⁴⁸. Vienu *captatio benevolentiae* laikomas sudėtine įžangos (*exordium*) dalimi, kitų šie terminai vartojami sinonimiškai, o dar kitų kalbama tik apie *captatio benevolentiae* kaip apie atskirą svarbią laiško dalį, einančią po *salutatio*. *Exordium* dar vadinamas *proverbium*, t. y. įžanginiu posakiu, aiškinant, kad tarp jų nesą esminio skirtumo:

*Įžanga arba priežodis yra tekstas, kurio pradžioje išsakoma mintis, [kylanti iš] įpročio ar prigimties. [...] Manome, kad tarp posakio ir įžangos nėra skirtumo, nebent tik tai, kad įžanga vadinama tokia bendra sentencija, kuri dedama tarp pasveikinimo ir pasakojimo, o kitur, atskirai parašyta, vadinama priežodžiu*²⁴⁹.

Ši dalis ne visada buvo rašoma: kartais siuntėjas laišką pradėdavo trumpu mandagumo pareiškimu ir eidavo prie reikalo dėstymo, bet dažniau ji – ar tai būtų pavadinta terminu *captatio benevolentiae*, ar *exordium* – būdavo dedama laiškuose, o kartais užimdavo net gana didelę teksto dalį, jeigu buvo laikomasi visų privalomų formulių ir epitetų. Todėl neretai ši dalis atrodo labai formalizuota, bet kai kurių tyrėjų nuomone, būtent *captatio benevolentiae* geriausiai atskleidžia ryšį tarp oficialaus formuliario ir asmeniškumo²⁵⁰.

²⁴⁸ Klasikinės retorikos teorijoje *captatio benevolentiae* buvo laikoma sudėtine *exordium* dalimi. Buvo teigiama, kad efektyviausiai klausytojų palankumą įgis žinomas, patyręs oratorius, kurio kalba remiasi intelektualinėmis ir moralinėmis kvalifikacijomis. Retoriniuose traktatuose patariama naudotis atitinkamomis konvencinėmis schemomis, traktuotomis kaip *loci communes*: pvz., kuklumas, glaustumas, dedikacija, besiremianti atitinkamais žodžiais, žinomais posakiais, kuriuos nesunku rasti retorinėje literatūroje. Taip pat reikia pagerbti klausytoją, pareikšti priešininkui pripažinimą. Traktatuose pateikiama ne viena įžangos rūšis (*simplex*, *insinuans*, *solemnis*, *ex abrupto*) ir jos konstravimo taisyklės, apie tai plačiau žr. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, p. 150–163; Mirosław Korolko, *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny*, p. 79–82; Cic., *De invent.*, I, 15, 20–18, 26; Quint., *Inst. orat.*, IV, 1, 1–79.

²⁴⁹ Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*, p. 892: *Exordium sive proverbium est oratio sententiam continens prodeuntem a consuetudine vel a natura. [...] Nullam autem differentiam credimus esse inter proverbium et exordium, nisi quod exordium dicitur illa generalis sententia que inter salutationem et narrationem ponitur: alibi vero separatim positum, proverbium nominatur.* Taip pat *captatio benevolentiae* dar vadinamas *insinuatio* (įsiteikimas), žr. *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.12.

²⁵⁰ Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 250–251; Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 80–81. Plg. Rūta Čapaitė, „Vytauto laišakai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, p. 71–72.

Adresatą reikėjo tinkamai pagerbti, išaukštinti, padėkoti jam ar išreikšti kokias kitas emocijas, kurių raiška taip pat priklausė nuo tam tikrų taisyklių, nulemtų, kaip minėta, socialinės hierarchijos. Pauliaus Kamalduliečio manymu, *exordium* tikslas – įtikti adresatui, sukurti ir išlaikyti ryšį tarp adresato ir adresanto; *exordium* tarsi atlieka pasveikinimo ir geros valios pareiškimo funkciją: *Įžanga yra kalba, tinkamai paruošianti klausytojo širdį atidžiam klausymui. Tai visiškai pavyks, jei ją padarysime palankų, dėmesingą, imlų*²⁵¹. Čia pateikiama Cicerono veikale *De inventione* esanti *exordium* definicija: *Įžanga yra kalba, tinkamai parengianti klausytojo širdį tolesniam kalbos sakymui; o tai pavyks, jei ją padarys palankų, dėmesingą ir imlų*²⁵².

Kardinolo Tomo iš Kapujos veikale terminai *exordium* ir *captatio benevolentiae* suprantami kaip sinonimai, vėl pabrėžiamas luominės hierarchijos paisymas:

*Įžanga arba palankumo siekimas yra palankių žodžių gražbylystė, patraukianti klausytojų širdis tam tikru dėmesiu, rūpestingai atsižvelgianti į asmenų rangą ir ypatybes – tiek dvasininkų luome, tiek ne dvasininkų – bei stropiai to paisanti*²⁵³.

Veikale *Rationes dictandi* palankumo siekimas laikomas atskira laiško dalimi, greta išvardijami ir aptariami penki būdai, padėsiantys to pasiekti:

*Palankumo siekimas yra toks atitinkamas žodžių išdėstymas, padedantis deramai palenkti savo pusėn adresato širdį. Laiškuose perteikiamas penkiais būdais: atsižvelgiant į siuntėją, į adresatą, į vieną ir kitą kartu, [pasinaudojant] atitinkamais jausmais arba reikalu, apie kurį kalbama*²⁵⁴.

²⁵¹ Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 89: *Exordium est oratio animum auditoris idonee comparans ad audiendum cum diligentia. Quod prorsus eueniet, si eum beniuolum, attentum, docilem fecerimus.*

²⁵² Cic. *De invent.* I, 15, 20, cituota iš: Cicero, *De inventione. De optimo genere oratorum. Topica*, with an english translation by H.M. Hubbell, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006, p. 40: *Exordium est oratio animum auditoris idonee comparans ad reliquam dictionem; quod eveniet si eum benivololum, attentum, docilem confecerit.*

²⁵³ *Exordium sive benevolentie captatio est benigna verborum eloquentia, quadam attentione alliciens animos auditorum et dignitatem seu qualitatem personarum tam in clero quam extra clerum sollicitate observans ac diligenter attendens*, žr. Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 31.

²⁵⁴ *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 18: *Benivolentie captatio est quedam apposita verborum ordinatio recipientis animum competenter alliciens. Fit autem in epistola quinque modis. a persona videlicet mittentis, a persona recipientis, ab utraque simul, a rerum affectu, a negotio de quo agitur.* Beje, šis skyrius autoriaus užbaigiamas mintimi, kad daug palankumo siekimo funkcijos yra pateikiama sveikinime, skirtingai nei kitose laiško dalyse, ir duodama dar daugiau sveikinimo pavyzdžių (p. 19).

Vadovėliuose palankumo siekimo būdų skaičius kiek įvairuoja, bet iš esmės visi pateikia maždaug panašią seką ar galimybes palenkti adresatą. Kadangi laišškai buvo rašomi ir kitokiais tikslais, pvz., siekiant apkaltinti, papriekaištauti, pamokyti, atsiprašyti ir pan., tai skyriuose apie *captatio benevolentiae* ar *exordium* yra ir tokių nurodymų, padėsiančių palenkti adresatą ir pasiekti tikslą: kaltinimus ir priekaištus reikia atremti aiškiu motyvavimu; būtina parodyti, kaip išmintingai, pagirtinai ir gerbtinai adresatas sprendžia kokį nors klausimą; ir nesvarbu, ar adresato, ar siuntėjo reikalai bus giriami ar peikiami, bet juos reikia nušviesti teisingai ir įtikinamai. Svarbu laikytis žodžių darnos, atitikimo ir nuoseklumo²⁵⁵. Bonkompanjas iš Sinjos skyriuje apie *captatio benevolentiae* pasakoja savo gyvenime matytus pasisveikinimų ir bandymų įtikti pavyzdžius, ne visada sėkmingus, juos komentuoja ir padaro išvadą, kad jei tinkamai bus parinkti žodžiai, skirti adresatui pagirti ar pamaloninti, tai neabejotinai bus pasiektas jo palankumas. Be to, jis mano, kad adresato palankumo galima siekti visose laiško dalyse, tai kartais padaroma vienu sakiniu, kartais keliais, o kartais ir daugeliu ir pateikia daugybę kurtuazinių patarimų²⁵⁶.

Ars dictaminis veikaluose, kaip ir skirstant pasveikinimus, išskiriamos ir įžangų, kuriose siekiama adresato palankumo, rūšys, taip pat „atsakomojo“ laiško įžangų modeliai, pateikiama galybė jų pavyzdžių. Štai Mokytojas Gaufredas pateikia tokias galimas laiško įžangas, skirtas įvairiems adresatams, atsižvelgiant į galimas gyvenimo situacijas: *exordium captivorum* (įžanga, [skirta] belaisviams); *obscursorum ab inimicis* ([skirta] persekiojamiems priešų); *exordium pauperum* (vargšų įžanga); *amicorum* (skirta draugams);

²⁵⁵ Plačiau apie tai žr. Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 89–90; *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.13. Ne išimtis čia buvo net ir meilės laišškai. Meilės laiškų rašymo vadovėliuose (pvz., minėto Bonkompanjo iš Sinjos veikalas *Rota Veneris*) buvo teigiama, kad norint pasiekti savo tikslą, visų pirma reikia palenkti adresatą į savo pusę, o tai daroma pataikaujant. Teoretikai nuosekliai ir kompoziciškai išdėstydavo tų pataikavimų laipsniškumą: kiekvienas svarbus tikslui pasiekti momentas privalėjo turėti savą kompoziciją, topiką, raišką. Meilės laišškai buvo skirstomi temomis, pagal rašymo priežastį (ar išsiskyrimas su mylimąja, ar įtikinėjimas, ar prašymas ir t. t.); dažnai buvo rašomi rimuota proza. Todėl neretai tie meilės laišškai ir kompozicija, ir stiliumi būdavo panašūs. Vis dėlto šių tekstų tematika skatino ieškoti kitokių stilistinių ir leksinių priemonių, intymių jausmų ir nuotaikų raiškos, apie tai plačiau žr. Teresa Michałowska, „Listy miłosne“, in: *Średniowiecze*, p. 641–645; taip pat Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 243–244.

²⁵⁶ Boncompagnus de Signa, *Palma*, p. 114–115.

filiorum ad parentes (sūnų tėvams); *parentum ad filios* (tėvų sūnums); *pauperum contra postulantem* (vargšų prieš kaltintojus); *postulantium veniam* (prašančių malonės); *negantium veniam* (atmetančių malonės prašymą); *pauperum minas potentium mitigantium* ([įžanga, skirta] vargšams, kuri paguodžia dėl galingųjų grasinimų); *potentium cintra [contra?] pauperes* (galingųjų prieš? vargšus); *invitantium ad scientiam* (skatinančių mokytis); *exhortantium aliquos ut in commune prosint* (skatinančių kitus, kad būtų naudingi bendruomenei); *exordium dissuasionis ab infami consortio* (įžanga, atkalbinėjanti nuo pavojingo bendravimo); *ad religionis fructum invitantium* (skatinančių tikėti); *excusantium a religione* (atsisakančių tikėti) ir t.t.

Plačiau pasirinktinai pateiksime kelis *exordium* pavyzdžius:

Paguodos įžanga. Kad būtų gražintas džiaugsmas nuskriaustiesiems, tokias gali parašyti įžangas: Kuo gausiau ašarų išlieji, tuo našta ir netektis padidėja. *Arba:* Beribį negandų dydį primena ašarų upeliai, kurie netekties nesumažina, bet užtvirtina ir sustiprina jos [keliamą] kančią. *Arba:* Nevyriška yra verkti ir netekus turtu, ir džiaugtis atsiradusiais. *Arba:* Jei nori vyrą sustiprinti, suvaldyk bepasirodančias ašaras, jas atgal nugramzdink ir praryk²⁵⁷.

Įžanga, skirta garbėtroškoms mokytojams:

Toliau [įžanga, skirtą] mokytojams, kuriuos šlovės kvapas traukia ant pakylos anksčiau, nei juose subręš mokslo vaisiai, šitaip galime pradėti: Per anksti sunyksta medis, kuris nutaria duoti vaisių prieš žydėjimą. *Arba:* Pernelyg ankstyvas skubinimas gimdyti sukelia priešlaikinius gimdymus. *Arba:* Verčiau likti sėdėti šiapus pakylos, negu dėl nebrandžių kalbų duoti dingstį pajuokiamai pravardei. *Arba:* Juokinga, kai stengiasi mokyti tie, kurie dar mokytis neišmoko²⁵⁸.

²⁵⁷ Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*, p. 898: *Exordium consolationis. Amplius ad restituendam leticiam desolatis, tua texas exordia in hunc modum: Quicquid per alluionem lacrimarum accrescit, totum cedit oneri et iacture. Vel: Quanta precesserit dampnorum immensitas lacrimarum riuuli recordantur, que quidem iacturam non minuunt, set eius muniunt et corroborant passionem. Vel: Muliebre est et recedentibus illacrimari commodis et uenientibus arridere. Vel: Si uis uirum induere, castiga lacrimas prodeuntes, eas retrorsum sepe et absorbe.*

²⁵⁸ *Ibid.*, p. 899: *Contra magistros ambitiosos. Amplius ad magistros quos odor fame trahit ad cathedram antequam in eis fructus scientie maturescat sic possumus exordiri: Ultra modum presumit arbor que fructificare destinat ante flores. Vel: Anticipata maturitas pariendi partus efficit abortiuos. Vel: Satius est citra cathedram residere, quam per indecoctos sermones ad umbram appellatiui nominis profiteri. Vel: Ridiculosum est ut docere studeant qui nondum discere didicerunt.*

Prie kai kurių pavyzdžių pateikiami ir atsakomieji įžangų pasiūlymai (*in contrarium sic*). Apskritai diktaministų manoma, kad tokie posakiai ar įžangos padės palenkti ar kaip kitaip paveikti adresatą, ar bent jau privers suklusti. Tuose įžanginiuose sakiniuose nusakoma laiško esmė, paskirtis arba svarbiausias įvykis, dėl ko rašomas laiškas, pasinaudojant tam tikra posakių metafora ar alegorija, o tai jau susiję su literatūriniais dalykais.

Jei *salutatio* buvo lyginamas su namo pamatu ar slenksčiu, tai *exordium* lyginamas su marmuro dirbiniais ant namo slenksčio:

Ir kaip kilmingųjų namų slenksčius deramai puošia marmuro statulos, kad įeinančiųjų akis iškart sulaukėtų skulptūrų grožis, taip pačiame laiško prieangyje po pasisveikinimo prieš pradėdant [kalbėti toliau] tinkamai ir deramai įdedamas [koks nors įžanginis posakis]²⁵⁹.

Dar akcentuojama, jog būtina paisyti ir laiško dalių sąsajų, siekti vieningos, harmoningos teksto struktūros. Reikia pabrėžti, kad *captatio benevolentiae* dažniausiai buvo traktuojama kaip atskira ir labai svarbi laiško dalis, būtina adresantui siekiant įgyvendinti tam tikrą savo tikslą. Ypač plati ji būdavo oficialiuose, iškilminguose laiškuose.

Reikia pridurti, kad laiško fragmente adresato palankumui įgyti ar įžangoje taip pat reikalaujama laikytis koresponduojančių rangą ar padėtį atitinkančio stiliaus. Adalbertas Samarietis moko, jog kai rašo žemesnis pagal rangą aukštesniam, kreipiamasi iškilmingai (naudotinas aukštasis stilius – *sublimis*); pradžioje reikia prisigerinti adresatui, toliau nusakyti įsiteikimo priežastį, o paskui – pateikti prašymą. Jei nebus paisoma tokios tvarkos, nors ir būtų derama kompozicija, bus padaryta retorikos klaidų. Taip pat jis nurodo, kad šitaip parašyta retoriniuose Cicerono traktatuose ir taip daro savo laiškuose kiekvienas protingas žmogus. Galų gale priduria, kad toks būdas paprastai taikomas kalbant susirinkimuose²⁶⁰. Kai vyresnis rašo jaunesniam ar žemesnio rango adresatui, tai daroma žemuju stiliumi (*exilis*), kadangi rašantysis tarsi

²⁵⁹ *Ibid.*: *Sicut autem in nobilium domorum liminibus decentius marmora sedent, ut ingredientium oculos festina sculpture iocunditas remoretur, sic in ipso epistole vestibulo post salutationem preambulans decenter et congrue collocatur.*

²⁶⁰ Žr. Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, p. 33–34.

nusileidžia adresatui, arba tai būna panašu į paliepiamą. O kiekvienas prašantysis, nesvarbu, koks būtų jo rangas, turi būti tarsi menkesnis už tą, kurio prašo²⁶¹. O kai laiškas rašomas lygaus lygiam, tada kalbama nuosaikiai, viduriniu ju stiliu (*mediocris*), tarsi laikantis vidurio tarp aukšto ir paprasto (žemo) stiliaus, kadangi toks laiškas turi savyje ir pataikavimo elementų, ir kokį nors meilikavimą ar prašymą (*blanditiem et petitionem*). Taigi čia, kaip ir *salutatio* atveju, siejami trys luomai, trys laiškų rūšys, trys joms būdingi stiliai: *Kaip [yra] trys žmonių luomai, taip yra trys laiškų rūšys: rašomas aukštuoju stiliu, viduriniu ju ir paprastuoju*²⁶².

Adalbertas Samarietis dar detaliai nusako rašančio ir atsakančio į laišką priedermes:

*Tarp kitko žinotina, kad siunčiantis [laišką] gali rašyti, kad ir koks ketinimas ar būtinybė, ar nauda verstų rašyti arba teiktų malonumą, o atsakančiam [į laišką] reikia stengtis anam atsakyti papunkčiui ir parengiant atsakymą stengtis pateikti panašią arba priešingą nuomonę, visada palyginti, kartais įtikinti; kitaip atsakymas bus klaidingas*²⁶³.

Taigi neretai laiškų pradžioje būdavo nurodomos laiško gavimo ar rengimo aplinkybės, o įvado ilgumas dažniausiai priklausydavo nuo laiško paskirties ar tipo.

Pasakojimas (*narratio*)

Į pasakojamąją laiško dalį, skirtingai nei į pasveikinimą ir palankumo siekimą, nebuvo kreipiamas toks didelis dėmesys, bet vis dėlto ir ji turėjo būti rašoma pagal tam tikras taisykles, kurių didžioji dalis perimta iš antikinės retorikos. Pasakojimo formavimas priklausė nuo laiško rašymo priežasties ir paskirties, žinoma, ir nuo koresponduojančių rango, padėties ir kt. Vadovėliuose dėstymas (pasakojimas) apibūdinamas šitaip:

²⁶¹ *Ibid.*, p. 34: *Omnis namque postulans minor est eo, quod postulatur.*

²⁶² *Ibid.*, p. 33: *Ut tres hominum ordines, sic sunt tres epistolarum species: sublimis, mediocris et exilis.*

²⁶³ *Ibid.*, p. 45: *Inter hoc sciendum est incipientem posse scribere, quodcumque voluntas aut necessitas vel utilitas scribere imperat vel delectat, rescribentem vero priori singula reddere et ita responsionem aptare, ut similia vel contraria rependere, equipere semper, superare nonnumquam studeat; aliter vitiosa erit responsio.*

*Pasakojimas yra dalykų išdėstymas taip, kaip jie įvyko, arba taip, kad atrodytu, tarsi įvyko; jį turime pritaikyti – trumpai ir aiškiai – atitinkamai prie siuntėjo reikmių. Vienas pasakojimas yra paprastas, o kitas sudėtinis. Paprastas yra tada, kai pasitenkinama tik vieno reikalo pristatymu; sudėtinis – kai pateikiama daug dalykų. Be to, vienaip pasakojama apie praeitį, kitaip apie dabartį, dar kitaip apie ateitį*²⁶⁴.

Bonkompanjas iš Sinjos teigia, kad pasakojimas esąs atitinkama sakinių virtinė, kuria kas nors pareiškia savo valią ir afektą (nusiteikimą); išskiria dvi pagrindines pasakojimo rūšis – paprastą (*simplex*) ir sudėtinę (*composita*) (p. 116); bet teigia, kad pasakojimo būdų yra begalė – tiek, kiek skirtingų žmonių veidų²⁶⁵.

Diktaministai, kaip ir antikinės retorikos teoretikai, pabrėžia, kad pasakojimas privalo būti glaustas, aiškus ir tikroviškas (*brevis, lucida, veri similis*); taip pat detaliam aprašoma, kokiais būdais to pasiekti²⁶⁶. Mat pernelyg trumpas laiško pasakojimas galės sukelti adresatui daug neaiškumų, o pernelyg ilgas – nuobodulį. Tai aptardamas Adalbertas Samarietis pamini autorius, iš kurių reikėtų mokytis uoliam diktaministui (*cupidus dictator*) – tai Ciceronas, Salustijus, šv. Grigalius Nazianzietis, Ambraziejus, Augustinas, Jeronimas ir

²⁶⁴ *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 19: *Narratio vero expositio est rerum gestarum vel ut potius se geri videbuntur; quam profecto ad cause mittentis conmodum breviter et aperte flectere debemus. Narratio alia simplex, alia multiplex. simplex est narratio que unius tantum negotii narratione perficitur. multiplex vero est qua plurima recitantur. Item narratio alia fit de preterito, alia de presenti, alia de futuro.* Plg. Cic., *De invent.*, I, 19, 27: *Pasakojimas yra įvykusių arba galinčių įvykti faktų išdėstymas (Narratio est rerum gestarum aut ut gestarum expositio)* (p. 54). Ciceronas čia pateikia tris pasakojimo rūšis: tiesioginis pasakojimas, susijęs su pagrindiniu kalbos subjektu; pasakojimas mažai susijęs su subjektu: jame puolamas oponentas, lyginama arba nustebinama auditorija; pasakojimai, nesusiję su subjektu, bet pasakojami dėl linksmumo. Taip pat žr. Quint., *Instit. orat.*, IV, 2, 31: *Pasakojimas yra naudingas įvykusio arba galinčio įvykti įvykio išdėstymas, siekiant įtikinti, arba, kaip užbaigia Apolodoras, kalba, mokanti klausytoją, kas būtų priešingu atveju (Narratio est rei factae aut ut factae utilis ad persuadendum expositio, vel, ut Apollodorus finit, oratio docens auditorem, quid in controversia sit)* (p. 205). Antikinėje retorikos teorijoje pasakojimo rūšių ir jo dalių skirstymas įvairuoja. Teigiama, kad pasakojimas parengia pagrindą įrodinėjimui, todėl jame turinčios slypėti pagrindinių įrodymų užuomazgos. Retorikos teoretikai primena, kad retorinis diskursas pasakojimo dalyje neturi priminti filosofinės paskaitos ar traktato, kad nebūtų nuobodus, perdėtai išplėstas, painus ir pan., apie tai plačiau žr. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, p. 163–190; Mirosław Korolko, *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny*, p. 83–84.

²⁶⁵ Boncompagnus de Signa, *Palma*, p. 110, 111.

²⁶⁶ Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 90. Šis autorius teigia, kad pasakojimas esąs nuoseklus atliktinų ar atliktų įvykių išdėstymas (*Est itaque narratio gestorum vel peragendorum subsequativa locutio*). Taip pat žr. Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 32 (*brevis, probabilis, aperta*). Plg. Quint., *Instit. orat.*, IV, 2, 31–60 (*aperta, dilucida, brevis, credibilis*); Cic., *De invent.*, I, 20, 28 (*brevis, aperta, probabilis*).

kt. Taip pat vadovėliuose remiamasi Horacijaus *Poetika*, veikalu *Rhetorica ad Herennium*, Katonu, Ovidijumi, Vergilijumi, Boecijumi ir kt.

Vis dėlto kai kurie *ars dictaminis* teoretikai kiek ilgiau apsistoja ties *narratio*, Bonkompanjo iš Sinjos žodžiais tarant, „namo sienų“, aptarimu. Pavyzdžiui, Mokytojas Gaufredas atskiria oratoriaus ir diktaministo pasakojimus, primena pasveikinimo svarbą, pateikia nemažai pasakojimo rūšių, jų kūrimo būdų ir įvairių pasakojimo išangų pavyzdžių su trumpais komentarais (čia taip pat galime išvelgti tam tikrą laiškų tipologiją)²⁶⁷; plačiau aptaria *affectio* prasme; primena, kad pasakojamąją dalį reikia tinkamai sujungti su laiško pabaiga ir kt. Apskritai čia pateikiama gana nemažai pasiūlymų ir taisyklių, susijusių su literatūrinio teksto kūrimu. Štai keli tokio pobūdžio jo pasvarstymai:

*Būna oratoriaus ir diktaministo pasakojimas. Oratoriaus pasakojimas pateikia tik įvykusius dalykus arba dalykus, kurie galėjo įvykti; diktaministo pasakojimas perteikia tikrus arba pramanytus buvusius, esamus ir būsimus įvykius. Mat rašantiems laišką neprivalu savo pasakojime aprašyti vien tik praeitį, bet galima pasakoti ir apie būsimus, ir apie esamus reikalus, svarbiausia, kad sveikinantysis, nuo kurio sumanymo priklauso visas laiško statinys, tai dabartinius [dalykus] svarstyti, tai į praeitį grįžti, tai rūpestį dėl ateities parodyti. Pasakojimų formos esti daugialypės. Juk tiek yra pasakojimo būdų, kiek yra diktaministų. [...] sumanus ir rūpestingas diktaministas visas proto jėgas sujungia į vieną tam, kad ką nors gražaus, patrauklaus, žavaus sugalvotų, nes pasakojimo pirmasis vaizdas iš karto žaismingomis žodžių puošmenomis ir klausančiųjų ausis, ir širdis privalo patraukti. Juk maloni pradžia žada malonią pabaigą*²⁶⁸.

²⁶⁷ Vadovėlyje nurodoma, kaip geriau panaudoti tuos įvadinis pasakojimo sakinius, kaip konstruoti patį pasakojimą: sakinys po sakinio tinkamai išsakyti savo reikalą ar tam tikrą afektą, jį tarsi įrodyti, nuosekliai išdėstyti ir taip pasiekti savo tikslą. Pateikiami tokie pasakojimo ar jo išangos temų pavyzdžiai: *narratio fortune aspere* (pasakojimas apie nepalankų likimą – du skyriai); *narratio de prospera fortuna* (pasakojimas apie palankų likimą – du skyriai); *exordium narrationis eorum qui paupertatem evaserunt* (pradžia pasakojimo apie tuos, kurie išsivadavo iš vargo); *exordium narrationis ab affectione* (pasakojimo, [paremto koku nors] afektu, pradžia); toliau kalbama apie pasakojimų, paremtų įvairiais afektais, išanginius sakinius: *exordium narrationis a timore* (baimė); *a spe* (viltis); *a cupiditate* (aistra); *a pudore* (gėda); *ab egritudine* (negalė); *narratio a debilitate* (bejėgiškumas, ligotumas); *narratio a fama* (gandas, reputacija); *a consuetudine* (pažintis, bendravimas; įprotis); *a convictu* (bendras gyvenimas); *ab humane mentis proposito* (apie žmogaus proto sumanymus, užmojus), žr. Magister Gaufrerus, *Summa de arte dictandi*, p. 900–908.

²⁶⁸ *Ibid.*, p. 900–901: *Est narratio rethoris et est narratio dictatoris. Narratio rethoris tantum res gestas uel quasi gestas prosequitur; narratio dictatoris facta uel ficta exprimit circa presens,*

Paskutinis citatos sakinys vėl primena apie būtinumą pamaloninti adresatą, išiteikti jam ir taip lengviau įgyvendinti savo tikslą. Vis dėlto terminas *narratio*, perkeltas iš klasikinės retorikos teorijos, Viduramžių traktatuose veikiau apibrėžia trumpą, aiškų ir logišką reikalą, pagrindinės laiško temos išdėstymą, sukonstruotą taip, kad kuo veiksmingiau atliktų savo funkciją – įtikintų adresatą.

Kartais vadovėliuose *narratio* yra visai praleidžiamas, retkarčiais tapatinamas su kita laiško dalimi, ypač būdinga Viduramžių laišku, t. y. – prašymo ar reikalavimo pateikimu (*petitio*)²⁶⁹.

Prašymo pateikimas (*petitio*)

Po dėstymo turėdavo eiti prašymas (*petitio*), bet, kaip minėta, tokios sekos ne visada būdavo laikomasi arba šios dalies, priklausomai nuo laiško pobūdžio ir tikslo, galėjo ir visai nebūti. Kartais ši dalis, sekant klasikinės retorikos terminais, pavadinama *argumentatio*²⁷⁰. Ir ne atsitiktinai, nes prašymas ar reikalavimas, priklausomai nuo jo pobūdžio ir jį lėmusių aplinkybių, galėjo būti išdėstomas labai apgalvotai, argumentuotai, kad būtų įmanoma jį įgyvendinti, arba pateikiamas šiek tiek laisvesne, bet nenusižengiančia įprastam epistolografijos kanonui, forma. Vadovėliuose prašymas apibūdinamas kaip pasisakymas, kuriame pateikiami savi norai, prašymai, reikalavimai. *Rationes dictandi* autorius prašymą supranta šitaip: *Prašymu vadinamas toks kalbėjimas, kuriame pateikiame savo norus. Egzistuoja devyni prašymo būdai: nuolankus, įsakomasis, grasinamasis, raginamasis, padrašinamasis, įspėjamasis, patariamasis, smerkiamasis arba*

preteritum et futurum. Non enim epistolantis est ut tantum preterita sue narrationis ducant curriculum, set etiam de futuris et presentibus negotiis suam narrationem intexat, maxime cum salutantis affectus, a quo totum epistole pendet edificium, nunc de presentibus deliberet, nunc ad preterita redeat, nunc extendat sollicitudinem ad futura. Narrationum multiformis est forma. Totus enim narrationis modus est, quotus dictatorum numerus. [...] sollers sollicitusque dictator omnes mentis vires in unum colligat, quod aliquid tam pulchrum, tam suaue, tam uenustum excogitet, ut prima narrationis facies alludentibus uerborum flosculis tam aures quam animos audientium debeat inescare. Iocunda enim principia iocundos exitus pollicentur.

²⁶⁹ Šitaip, pvz., svarstoma Tomo iš Kapujos veikale *Ars dictaminis*.

²⁷⁰ Žr. Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 91.

*neutralus*²⁷¹. Be to, prašymai yra skirstomi į paprastus (*simplex*) ir sudėtingus (*multiplex*).

Minėta prašymų klasifikacija primena laiškų skirstymą pagal paskirtį:

*Isakomasis, kai su paliepimais, o grasinamasis, kai su grasinimais siekiame, kad kas nors būtų padaryta arba nebūtų. Iš tiesų grasinimas dažniausiai būna [susijęs su] kieno nors aukštomis pareigomis, pvz., kada vyskupas siunčia [laišką] savo pavaldiniui, grasinamas jį nušalinti nuo pareigų; arba kai koks nors valdovas kreipiasi į tarną, grasinamas jam išdurti akis ar nukirsti galvą, ar bent dešinę ranką ir pan.*²⁷²

Devintasis ir paskutinis prašymo tipas – *neutralus (absoluta)* – atrodo, yra skirtas kažką nurodyti tuo atveju, kai, norint paveikti skaitytoją, nėra svarbi socialinė padėtis ar moraliniai principai. Adresantas paprasčiausiai išsako gavėjui savo požiūrį į būsimus veiksmus ar galimas pasekmes²⁷³.

Nors tarp raginimo (*exhortativa*) ir padrašinimo (*hortoria*) nėra didelio semantinio skirtumo, tačiau abu terminai nurodo aiškų adresanto santykį su būsimu veiksmu, kurį, kaip tikimasi, atliks gavėjas. Taigi abu šie terminai vėl patvirtina nuolatinis dalykinius-asmeninius adresanto ir adresato ryšius. Labai panašiai įspėjamasis (*ammonitoria*) ir smerkiamasis (*correptoria*) prašymas išreiškia siuntėjo teisę ir galimybę neigiamai traktuoti gavėjo veiksmus, tačiau prašymo frazeologija parenkama pagal koresponduojančių socialinį statusą. Taigi pabrėžiamas hierarchinis aspektas ir kai kuriais atvejais asmeninis siuntėjo ir gavėjo ryšys: patarimas (*consultoria*), perspėjimas ir peikimas – visi jie parodo asmeninį adresanto interesą ir susirūpinimą adresato veiksmais.

„Prašymo pateikimas yra kalba, kurioje ko nors prašome, [t. y. to], kas yra teisinga, naudinga ir būtina“, – sakoma Tomo iš Kapujos vadovėlyje. Toliau

²⁷¹ *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 20–21: *Peticio autem illa oratio dicitur qua aliquid postulare intendimus. Cuius quidem novem sunt species: aut enim est deprecativa, aut preceptiva, aut conminativa, aut exhortativa, aut hortoria, aut ammonitoria, aut consultoria, aut correptoria, aut siquidem absoluta.* Dar apie tai žr. Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 251–252.

²⁷² *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 21: *Preceptiva, cum preceptis; conminativa, cum conminationibus aliquid fieri vel non fieri petimus. conminatio vero est alicuius pene nominata positio, veluti cum episcopus mittit subdito suo sub pena officii sui aliquid precipiendo, vel dominus aliquis famulo sub pena oculorum vel capitis vel utique dextre precedente, et similia.*

²⁷³ *Ibid.*, p. 21.

autorius priduria, kad jei būtina, tai laiške gali būti tik pasakojimas ir prašymas arba tik prašymas²⁷⁴.

Prašymas, kaip ir visos laiško dalys, kaip minėta, labai susijęs su *diversitas personarum*. Anoniminiame vadovėlyje *Aurea Gemma „Gallica“* apie *petitio* samprotaujama šitaip:

Kiekviename prašyme reikia laikytis penkių dalykų, iš kurių pirmas tas, kad turi būti galimybė įvykdyti tai, ko prašoma. Antra, prašymo priežastis turi būti pagrįsta ar bent jau atrodyti teisėta. Trečia, prašymas turi būti protingas. Ketvirta, pirmiau turi būti [išvardijami] prašančiojo nuopelnai. Penkta, turi būti pažadamas koks nors atpildas, atsižvelgiant į prašomo asmens padėtį ir į prašančiojo galimybes²⁷⁵.

Šiame vadovėlyje taip pat teigiama, kad norint laišku kažko išprašyti sau ar kitiems, visų pirma būtinas malonus pasveikinimas ir jame apmąstoma viso laiško intencija. Toliau esą būtina pašlovinti adresato nuoširdumą, dosnumą ir geradarystes, taip pat parodyti būsimą adresanto dėkingumą²⁷⁶.

Pabaiga (*conclusio*)

Baigiamoji laiško dalis (*conclusio*) taip pat dažnai išreiškiama tam tikromis formulėmis ar atitinkamais siuntėjo samprotavimais. Kartais šios dalies visai nebūdavo. Vadovėliuose teigiama, kad taip paprastai atsitinka tada, kai prieš tai nebūna pasakojimo, tuomet tokia diktamino rūšis vadinama prašymu (*petitio*), pvz.: „Anas aną sveikina. Prašau tavęs...“ O apskritai tai priklauso nuo laiško rūšies²⁷⁷. Viduramžių epistolografijos teoretikai apibūdina pabaigą kaip laišką užbaigiantį pasisakymą; visada būtina jį pateikti taip, kad būtų aiškios tekste išsakytų prašymų, paliepiamų, nurodymų nevykdymo pasekmės arba būsima nauda. O jeigu tie dalykai tekste buvo išdėstyti plačiau, tai pabaigoje juos dera trumpai pakartoti:

²⁷⁴ Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 33.

²⁷⁵ *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.61: *In omni petitione quinque observanda sunt, quorum hoc primum est, ut sit facultas faciendi in eo, a quo aliquid petitur. Secundum hoc est, ut iusta sit causa petitionis vel saltem videatur iusta. Tertium, ut moderata sit petitio. Quartum, ut meritum petentis precesserit. Quintum, ut sequatur remuneratio qualiscumque secundum dignitatem persone a qua petitur et secundum facultatem eius qui petit.*

²⁷⁶ *Ibid.*, 1.7.

²⁷⁷ Žr., pvz., Magister Gaufridus, *Summa de arte dictandi*, p. 909.

*Pabaiga yra užbaigiantis laišką pasisakymas. Būtina jį visada parašyti taip, kad parodytume, kokios [bus] pasekmės: kokią naudą arba nemalonumus žada laiške aptarti reikalai. O pastarieji, jeigu pasakojime buvo išdėstyti plačiau ir ilgiau, tokiu atveju trumpai vėl pakartojami, kad adresatas geriau juos atsimintų*²⁷⁸.

Mokytojas Gaufredas apie pabaigą svarsto taip:

*Bet kokių atveju pabaiga vadinama apgalvota išvada to, kas anksčiau pasakyta. Todėl, jei kas nori išvalgiai išdėstyti ir laikytis tiesos, gali tame pačiame laiške ir daug išvadų pateikti. [...] Taigi sakau, kad diktaministas turi specifinius pabaigos žodžius, kadangi pabaiga yra vadinama būtent paskutine laiško dalimi, kurioje nurodoma, ko sau ar kitam prašoma arba kokių pasekmių tai, kas anksčiau buvo pasakyta, turės laiško siuntėjui*²⁷⁹.

Paulius Kamaldulietis teigia, esą pabaigoje svarbu klausančiųjų širdis sujaudinti nusižeminimo, nuolankumo ir pamaldumo žodžiais, o jei reikalas verčia, tai ir grasinimais. Tad jei norima pelnyti gero diktaministo vardą, reikia matyti visumą, sugebėti aiškiai išdėstyti sumanymą ir tinkamai užbaigti – arba kaltinimu, arba įvertinimu ir pagyrimu²⁸⁰.

Vadovėliuose pateikiami būsimą pasekmę nusakančių formulių pavyzdžiai: *jei padarysi [kaip sakyta], pelnysi didžiausią mūsų nuoširdumą ir meilę; jei nesistengsi įvykdyti, neabejok, kad mūsų palankumą prarasi*²⁸¹. Taigi ir paskutinėje laiško dalyje gana tiksliai, atitinkamomis formulėmis, apibrėžiami korespondavusiųjų santykiai. Taip pat yra ir sveikinimų ar palinkėjimų perdavimo kitiems pavyzdžių: *sveikinu Petrą ir Paulių; pasveikinkite Petrą ir Paulių – brolius ir mano draugus; kad Petru ir Pauliui*

²⁷⁸ *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 21: *Conclusio quidem est oratio qua terminatur epistola. Qua solemus semper uti, cum ponitur ostendere quid utilitas vel incommodi negotia superius tractata denuntient. qua etiam, si qua in narratione prolixè vel dispendiose dicta fuerint, quadam brevitate colliguntur et ad recipientis memoriam deducuntur.* Dar žr. Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 252–253.

²⁷⁹ Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*, p. 909: *In qualibet facultate dicitur conclusio rationabilis a premissis illatio. Vnde, si quis uelit subtiliter intueri et ueritatem tueri, satis potest in eadem epistola conclusiones plurimas assignare. [...] Dico ergo quod specificatum est apud dictatorem conclusionis uocabulum, ut dumtaxat dicatur conclusio epistole pars extrema in qua ostendit quid sibi uel alii postulet, uel ad quid precedentia induxerit qui epistolam destinauit.*

²⁸⁰ Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 92.

²⁸¹ *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 21: *si feceris, dilectionis nostre sinceritatem plenissime possidebis; si facere neglexeris, benivolentiam nostram te non dubites amissurum.*

*padaugėtų sveikatos*²⁸². Be to, nurodomi žodžiai, kurie ženklina laiško pabaigą: *ergo, ideo, igitur, unde, hinc, inde, quam ob rem, quapropter, quocirca* ir *pan.*²⁸³

Pačioje laiško pabaigoje, pasak diktaministų, turėtų būti rašoma data: nurodoma laiško parašymo vieta, laikas, kartais dar ir paros metas. Reikia pasakyti, kad ankstyvaisiais Viduramžiais, o dar ir gerokai vėliau, data dažniausiai būdavo rašoma tik popiežiaus korespondencijoje (maždaug nuo XI a.), o pasaulietinių valdovų laiškuose imta rašyti tik nuo XII a. ir tik vėliau palaiptams žemesnių luomų atstovų laiškuose. Žinoma, tyrėjams tai sukelia nemažų keblumų nustatant šaltinių parašymo laiką, tuo labiau, kad labai dažnai laiškų rinkiniuose ar vadovėliuose pateikiamuose pavyzdžiuose siuntėjo ir gavėjo vardai buvo rašomi tik inicialais ar išgalvotais vardais, o nuorašuose ir visai praleidžiami²⁸⁴. Apie datos rašymo taisyklės aiškinama, pvz., Pauliaus Kamalduliečio vadovėlyje, kur taip pat pasakojama, kodėl popiežius laiškuose save vadinęs *Dievo vergu vergu* ir kodėl per savo laiškus siunčiąs apaštališką palaiminimą²⁸⁵.

Po laiško dalių aptarimo, o kartais ir kitose vietose, dažnai vadovėliuose pateikiama nurodymų apie galimas laiško struktūros variacijas (*de diminutione epistule; de conmutatione partium; de constitutione epistole; de variatione epistole*): tam tikrų jo dalių skaičiaus sumažinimą, dalių eilės tvarkos pakeitimus; kalbama apie atitinkamos struktūros svarbą ir jos poveikį adresatui. Taip pat aptariamos kai kurios gramatikos taisyklės, ypač linksnių

²⁸² *Ibid.*, p. 22: *saluto Petrum et Paulum; salutate Petrum et Paulum fratres et amicos meos; ut Petro et Paulo salus multiplicetur.*

²⁸³ Magister Gaufridus, *Summa de arte dictandi*, p. 909.

²⁸⁴ Apie tai žr. „Brief, Briefliteratur, Briefsammlungen“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 653; Carl Erdmann, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, p. 3–5.

²⁸⁵ Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 100: *Cur dominus papa seruorum Dei se nominat et per suas epistolas apostolica[m] benedictionem mittit; cur in fine litterarum domini papae tempus et locus dationis notatur.*

vartojimas ir kt.²⁸⁶ Vėlesniuose vadovėliuose nemažai dėmesio skiriama ir ritminei teksto struktūrai (*cursus*)²⁸⁷.

1.4.5. Laiškų privalumai ir ydos, stilius, retorinės puošmenos (*virtutes, vitia, stylus, colores*)

Kaip minėta, labiausiai buvo akcentuojami trys laiškams privalomi dalykai: glaustumas, aiškumas, tikroviškumas (*epistola brevis, lucida, veri similis*). Paulius Kamaldulietis mano, kad gero diktaministo (*bonus dictator*) laiškas turi pasižymėti dailumu (*elegantia*), kilnumu (*dignitate*), tinkama kompozicija (*compositio*)²⁸⁸. Taip pat siūloma saikingai naudoti sentencijas, posakius ar poetų eiles.

Minėtos diktamino sąsajos su poetika, retorika, gramatika ir tai, kad laiško tekstas buvo laikomas rašytiniu retoriniu, t. y. literatūriniu kūriniumi, lėmė ir kitas vadovėliuose aptariamas problemas: pavyzdžiui, svarstymus apie retorines figūras (*ornatus difficilis* ir *ornatus facilis*), jų santykį ir priešpriešą; apie naudotinas laiškuose retorines puošmenas (*colores rhetorici*). Populiariausios tarp jų buvo metaforos, personifikacijos, *significans pro significato* priemonė, minties figūros; taip pat sintaksinės figūros: *distinctiones, coma, cola, periodus, punctus, clausula* ir kt.²⁸⁹

Vadovėlio pabaigoje dažniausiai buvo aptariamos diktamino ydos ar klaidos. Tarp svarbiausių klaidų, į kurias turėtų atsižvelgti apdairus diktaministas (*cautus dictator*), nurodomos stiliaus ydos (negalima kalbėti

²⁸⁶ Žr., pvz., *Rationes dictandi*, in: Ludwig Rockinger, *Briefsteller und Formularbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts*, p. 22–28; Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 36–42; Boncompagnus de Signa, *Palma*, p. 116.

²⁸⁷ Apie tai plačiau žr. Ronald Witt, „On Bene of Florence’s Conception of the French and Roman *Cursus*“, in: *Rhetorica*, 1985, Spring, t. 3, nr. 2, p. 77–98. Bene iš Florencijos bene pirmasis savo veikaluose *Summa dictaminis* (apie 1216) ir *Candelabrum* (tarp 1120 ir 1123) ėmęs rašyti apie skirtumus tarp *cursus Gallicus* ir *cursus Romanus*. Taip pat žr. Barbara Otwinowska, „Okres retoryczny“, in: *SLS*, p. 595. Plg. Fr. A. Doubek, „Formuła pozdrowienia (*Salutatio*) w *Codex epistolaris Vitoldi*“, p. 505–529.

²⁸⁸ Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 92–93.

²⁸⁹ Thomas Capuanus, *Ars dictaminis*, p. 42; Boncompagnus de Signa, *Palma*, p. 117–127. Daugiau apie vadovėliuose aptariamas stiliaus, retorinių priemonių problemas žr. Maria Cytowska, „Źródła staropolskiej wiedzy retorycznej“, in: *Źródła wiedzy*, p. 56–58; Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, p. 37–38.

vulgariai, naudoti svetimybų, nepagirtinas daugiažodžiavimas, nepatartinas pakartojimas, dviprasmybės, dažnas balsių kartojimas ir jų samplaikos; negalima dėti viena kitai prieštaraujančių sentencijų); kalbos klaidos (pvz., netinkamas kilmininko linksnio vartojimas); taip pat etikos, moralės, luomo, rango ar asmens ypatybių nepaisymo klaidos; teigiama, kad diktaminas neturįs būti ritminis ar eiliuotas ir pan.²⁹⁰

Taigi *ars dictaminis* vaidino svarbų vaidmenį Europos retorikos raidoje. Šis mokslas/menas – tai ilgaamžės retorikos tradicijos tąsa, pakoreguota konkrečios epochos visuomeninių, politinių, socialinių, kultūrinių realijų: perimama definicijų sistema, bet kartu sukuriama ir kitų, būdingų Viduramžiams. Ši *ars dictaminis* retorikos sistema pirmiausia pradėta naudoti Bažnyčios hierarchų bei pasaulietinių valdovų aplinkoje ir kanceliarijose, kur ilgainiui susiformavo kanceliarinės kalbos stilius ir raštvedyba; taip pat turėjo įtakos tuolaikei literatūros teorijai, apskritai prozinių veikalų kūrimui, švietimo raidai, raštingumo plitimui. Ji žymi perėjimą nuo žodžio kultūros prie rašto; sukuria specifinį komunikacijos kompleksą, modelį, nulemtą Viduramžių visuomenės ypatybių.

Dėl praktinių poreikių ir atsiradusio didelio teorinio susidomėjimo susiformuoja laiškų ir dokumentų rašymo bei rengimo vadovėlio struktūra, galiosianti ne vieną šimtmetį. Teorinis *ars dictaminis* pamatas – antikinė modifikuota retorika, pritaikyta ne kalbėjimui, o rašymui, ir būtent laiškų bei dokumentų rengimui. Nauja tai, kad *ars dictaminis* traktatai stiliaus taisykles laiškam ir dokumentams sistemingai apibendrina ir teoriją paaiškina gausiais pavyzdžiais. Institucinis kontekstas, iš kurio kilo *ars dictaminis*, lėmė tai, kad vadovėliuose plačiausiai aptariami valdžios ir pavaldumo, tarnybiniai, teisiniai, dalykiniai santykiai įvairiuose dvasininkų ir pasauliečių sluoksniuose, taip pat šeimyniniai, pedagoginiai, bičiulystės ir kt. santykiai. Laiškuose pabrėžiamas dėmesys santykiams tarp siuntėjo ir adresato, siekiama įvairiais būdais ir priemonėmis įtikinti adresatą, užimti dominuojančią poziciją jo atžvilgiu.

²⁹⁰ Žr. Magister Gaufredus, *Summa de arte dictandi*, p. 910–912; Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*, p. 93–97; 98–99.

Laiškas suprantamas kaip klausymui skirtas tekstas, kaip retorinė kalba, pateikta raštu, kiek mažiau akcentuojamas laiško-pokalbio apibrėžimas. Laiškas dažnai skiriamas ne vienam adresatui; pabrėžiamas praktinio tikslo įgyvendinimas, informavimas, įsakymas, savo pozicijos ar ketinimų pareiškimas. Praktikoje dominavo dalykinė korespondencija, o vėlyvaisiais Viduramžiais vis daugėja ir asmeninio pobūdžio laiškų, kuriuos taip pat formavo *ars dictaminis* taisyklės, plitusios visoje Europoje.

2. Laiškų rašymo tradicija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

2.1. Lotyniškosios epistolografijos pradžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

Pats seniausias lotyniškosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijos laikotarpis, jos pradžia sutampa su epistolografijos žanro Lietuvoje atsiradimu. Vieni seniausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijos paminklų, t. y. laišakai, atsiranda vykstant dideliems politikos, visuomenės ir kultūros raidos pokyčiams, tam tikru lūžio momentu, kai susiduria pagoniškoji ir krikščioniškoji kultūros, kai iškyla būtinybė raštu, per korespondenciją bendrauti su kitomis šalimis.

Lietuva „pradedą rašyti“ nuo karaliaus **Mindaugo** (1236?–1263) laikų, kai susidaro situacija, reikalaujanti bendrauti su politiniais partneriais ir oponentais jiems suprantama ir priimtina rašytine forma (pvz., koresponduoti su popiežiumi). Kadangi su Mindaugo politine, diplomatine veikla susijęs rašytinis palikimas istoriografijoje yra gausiai, bet gana skirtingai aptariamą ir vertinamas²⁹¹, šiame darbe jis nebus nagrinėjamas. Pasakysime tik tiek, kad šio valdovo dokumentai parengti pagal ano meto dokumentų ir diplomatinės korespondencijos rašymo taisykles: turi privalomas dalis – intituliaciją, salitaciją, palankumo siekimo fragmentą, išdėstymą, prašymą ir datą; vartojama daugiskaita „mes“²⁹². Iki šiol stinga duomenų atsakyti į klausimą, kas galėjo parengti jo dokumentus ar laiškus²⁹³. Labai abejotina, ar Mindaugas

²⁹¹ Karol Maleczyński, „W sprawie autentyczności dokumentów Mindauga z lat 1253–1261“, in: *Ateneum Wileńskie*, t. 11, 1936, p. 1–56; Marcell Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 95–97; Edvardas Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius: Žara, 1998, p. 227–228, 238 ir kt.; Eugenija Ulčėnaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, p. 22–23; Darius Antanavičius, „Mindaugo raštai Romos popiežiams: skaičius, forma, turinys, likimas“, in: *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, sud. Edmundas Rimša, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, p. 109–122.

²⁹² Naujausia publikacija, kurioje pateikti Mindaugo epochos tekstai apie Lietuvą ir patį Mindaugą, yra *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.

²⁹³ Tėra išlikęs vienas šiuo metu žinomas Mindaugo raštiškas prašymas popiežiui: tai 1255 m. spalio mėnesio prašymas Aleksandrui IV patvirtinti Sėlos žemių dovanojimo Livonijos ordinui aktą. Beje, mokslinėje literatūroje jis vadinamas ir aktu, ir raštu, ir laišku. Apie tai plačiau žr. Darius

turėjo kanceliariją²⁹⁴. Manoma, kad rengiant atskirus dokumentus ar laiškus buvo naudojamos konkretaus asmens paslaugomis: vienas iš jų galėjęs būti Lietuvos vyskupas Kristijonas arba kiti nežinomi asmenys iš Livonijos ordino aplinkos, turėjo būti ir vertėjų²⁹⁵. Taigi Mindaugo aplinkoje būta žmonių, išmanusių to meto dokumentų ir dalykinės korespondencijos rengimo kanonus.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino (1316–1341) aplinkoje jau darbavosi keli *ars dictaminis* meną išmanę asmenys. Istoriografijoje jie yra identifikuoti²⁹⁶. Tai: du raštininkai – pranciškonai Bertoldas ir Henrikas – ir vertėjas Henekinas. Yra išlikę šeši lotyniška „rašytų“ šio valdovo laiškų nuorašai, kaip manoma, rengti minėtų raštininkų²⁹⁷. Jie siųsti į Vakarų ir kaimyninius kraštus tarp 1322 ir 1324 metų.

Kadangi šie epistoliniai tekstai taip pat jau nemažai tyrinėti²⁹⁸ – ir istorikų, ir literatų, tai plačiau jų nenagrinėdami dar kartą akcentuosime, kad jie parašyti laikantis to meto *ars dictaminis* taisyklių. Juose aiški kompozicija: *salutatio, intitulatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio, datum*. Naudojamos tam metui ir apskritai retoriniam tekstui būdingos literatūrinės priemonės: epitetai, kreipiniai, kuriais įsiteikiama, pagerbiama²⁹⁹;

Antanavičius, „Mindaugo raštai Romos popiežiams: skaičius, forma, turinys, likimas“, p. 109–110; Darius Baronas, „Karalius krikščionis Mindaugas popiežių akimis“, in: *Mindaugas karalius*, sud. Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2008, p. 24, 3 išnaša (vadinama laišku); Edvardas Gudavičius, „Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje“, in: *ibid.*, p. 40 (vadinama aktu) ir kt.

²⁹⁴ Karol Maleczyński, „W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261“, p. 54.

²⁹⁵ Darius Antanavičius, „Mindaugo raštai Romos popiežiams: skaičius, forma, turinys, likimas“, p. 119–120.

²⁹⁶ Stepheno Rowello teigimu, tik valdant Vytautui, Lietuvoje atsiradusi kanceliarija, kuri turėjusi savo stilių ir oficialius pareigūnus. Apie tai žr. Idem, „Gedimino laiška miestams: diplomatikos aspektas“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiška*, p. 135, 140–141 ir kt.

²⁹⁷ Darbe naudotasi naujesne, S. C. Rowello 2003 m. parengta, Gedimino laiškų publikacija: *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans: Gedimino laiška* [toliau – *Chartularium Lithuaniae*].

²⁹⁸ Žr. disertacijos įvade tyrimų apžvalgą.

²⁹⁹ *Chartularium Lithuaniae*, p. 57 (56), 59 (58): *mokytiems ir pamaldiems vyrams (litteratis viris et devotis); garbingas ir patikimas mokytumus (honorabilis commendabilisque sciencia); mūsų Šlovingiausias Tėvas ponas popiežius (pater noster gloriosissimus dominus papa); ponas mieliausias Apaštališkasis Tėvas (dominus pater apostolicus predilectus); gerbiamiems, įžvalgiems ir garbingiems vyrams (honorabilibus viris providis et honestis); p. 39 (38): dėl žiaurių skriaudų ir nesuskaičiuojamų Vokiečių namo brolių magistro išdavysčių (propter atroces iniurias et innumerabiles proditones magistri fratrum de domo Theutonica); gerbiamas Šventasis Tėve (pater sancte et reverende) ir kt. Naudotasi S. C. Rowello ir R. Latvėnienės vertimais.*

kontrastas, kartojimas ir sinonimija³⁰⁰; nuosekli argumentacija³⁰¹; taip pat krikščioniškos metaforiškos frazės ar klišės³⁰², kuriose yra ir retorinių sušukimų, ir daug pakartojimų ar šiaip vaizdingų posakių³⁰³. Tekstai atitinka Viduramžių atvirajam laišku būdingą stilistiką. Pasak S. C. Rowello, Gedimino „kvietimų pirkliams stilius atitinka ankstesnių arba to paties meto kitų Centrinės ir Rytų Europos (Čekijos, Lenkijos) valdovų kvietimų, adresuotų Haličo ir Balkanų slavų karalystėms, stilių. Jie taip pat atitinka to meto politines klišes [...] Todėl šie tekstai tikrai gali būti laikomi XIV a. tarptautiniu politinių, ekonominių, ideologinių ir karinių programų siūlymų ekvivalentu“³⁰⁴.

³⁰⁰ *Ibid.*, p. 39 (38): *Grižtančius pasiuntinius kelyje tie broliai vienus nužudė, antrus pakorė, trečius privertė pačius nusiskandinti (nunciis [...] reverentibus in via alios occiderunt, alios suspenderunt et, ut se ipsos submergerent, coegerunt)*; p. 59 (60): *nors iš visų karalių mažiausias pasirodome, tačiau Dievo apvaizda didžiausias [esame] savo kraštuose, kur galime įsakinėti ir reikalauti, pražudyti ir išgelbėti, uždaryti ir atidaryti (licet omnium regum minimus apparemus, tamen Dei providencia in propriis maximus, in quibus habemus precipere et impertrare, perdere et salvate, claudere et reserare)* ir kt.

³⁰¹ *Ibid.*, p. 39 (40): *Gerbiamas Šventasis Tėve, mes krikščionių nepuldinėjame, idant katalikų tikėjimą sunaikintume, bet puolame, kad nepasiduotume skriaudžiami, kaip tai daro krikščionių karaliai ir kunigaikščiai. Tai yra aišku, nes turime pas save brolių iš mažųjų brolių ordino ir iš pamokslininkų ordino. Jiems davėme visišką laisvę krikštyti, pamokslauti ir atlikti kitas šventas pareigas (Pater sancte et reverende, nos christianos non impugnamus ut fidem catholicam destruamus, sed ut iniuriis nostris resistamus sicut faciunt reges et principes christiani, quod patet, quia habemus nobiscum fratres de ordine fratrum Minorum et de ordine fratrum Predicatorum, quibus dedimus plenam libertatem baptizandi, predicandi et alia sacra ministrandi)* ir kt.

³⁰² Bet, S. Rowello nuomone, ne visi Gedimino laišškai turi arengą arba religines klišes: „Laiškuose vienuoliams be didelių įžangų išdėstomi konkretūs prašymai, tik rašant popiežiui ir pirkliams reikėjo tokių klišių“, žr. Stephen Rowell, „Gedimino laišškai miestams: diplomatikos aspektas“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, p. 140. Dar plg. Rasa Mažeikaitė, „Tekstas ir potekstė Gedimino laiškuose Vokietijos miestams bei vienuoliams“, in: *Ibid.*, p. 150.

³⁰³ *Chartularium Lithuaniae*, p. 59 (58): *Pirmiau geležis pavirs vašku, o vanduo į plieną pasikeis, negu savo duotą žodį atšauksime (Quam prius ferrum in ceram transit et aqua in calibem commutatur, quam verbum a nobis progressum retrahamus)*; *idant mus apvilktų geriausiu drabužiu (ud nos vestiat stola prima)*; *norime bažnytinę teisę ginti, gerbti dvasininkus ir Dievo garbinimą pagausinti (iuria ecclesiastica protegere, clerum honorare volumus et cultum Dei ampliare)*; *kenkiantys šiam raštui ir antspaudui yra tiesos šmeižikai, velnio garbintojai, tikėjimo ardytojai, apgavikai eretikai ir bet kokios garbės netekę pagal šį raštą (malignantes contra hoc scriptum et sigillum sunt detractores veritatis, dyaboli cultores, fidei destructores, heretici mendaces et omni honore privati in hiis scriptis)*; *kadangi visos karalystės, iš kurių vieną turime, paklūsta dangiškajam karaliui Jėzui Kristui, tarsi forma materijoje arba tarnas namuose (cum omnia regna subiacent celesti regi Ihesu Christo, de quibus unum tenemus tamquam forma in materia vel servus in domo, p. 60)*; *nė šuo iš tos pusės nedėkojo už pasiūlymus (nullus [...] canis ex parte eorum referens grates de preceptis, p. 60)*; p. 39 (38): *todėl, o varge, ir mes iki pat šios dienos liekame mūsų protėvių klaidoje (sicut prohdolor et nos usque in hodiernum diem in errore ipsorum progenitorum nostrorum permanere)*; p. 63 (64): *šį raštą saugosime nepakeistą, nes mūsų žodis tvirtas kaip plienas (hec scripta servabimus rata, quia verbum nostrum ut calibs manebit duraturum)* ir kt.

³⁰⁴ *Ibid.*, p. XV.

Bendravimas laiškais nenutrūko valdant ir kitiems, po Gedimino buvusiems, LDK kunigaikščiams. Yra išlikęs Lietuvos didžiojo kunigaikščio **Algirdo** (1345–1377) laiškas Konstantinopolio patriarchui, skirtas LDK reikalams Rytų Europoje, todėl rašytas graikų kalba. Plačiau jo neanalizuodami³⁰⁵ priminsime, kad jis taip pat rašytas pagal Viduramžių dalykinio laiško kanonus: yra minimali pasisveikinimo formulė (*Nuo lietuvių karaliaus Algirdo pasveikinimas patriarchui*), tada iš karto einama prie reikalo; laiške panaudotos tam tikros, nors ir itin negausios, retorinės priemonės (tik vienas retorinis klausimas, tiesioginė kalba, tarsi vedant dialogą su Maskvos metropolitu, argumentuotas dėstymas, pakartojimai). Tekstas baigiamas kategorišku reikalavimu. Laiško stilius labai dalykiškas, jo kalba primena paprastą kasdienę gyvenimo kalbą, sakiniai neilgi, nėra įvairių laipsnių šalutinių sakinių. M. Ročka pabrėžia, kad Algirdo laiškas dėl minėto savo paprastumo, dalykiškumo esąs „savitas ir skirtingas nuo bizantinės-humanistinės epistolografijos, kuriai būdingos kaip tik priešingos ypatybės: dirbtinumas, nuasmeninimas, sakytum sąmoningas realybės ir konkretumo atsisakymas“³⁰⁶. Taigi, ko gero, galima teigti, kad ir toliau LDK valdovų aplinkoje buvo naudojamos išsimokslinusių raštininkų, kurie žinojo *ars dictaminis* nurodymus, paslaugomis.

³⁰⁵ Šis laiškas aptariamas Marcelino Ročkos straipsnyje „Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 193–203, o p. 203–204 pateikiamas laiško tekstas, verstas į lietuvių kalbą. Tas pats straipsnis su laiško vertimu perspausdintas leidinyje Marcelinas Ročka, *Rinkiniai raštai, (Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 11–18. Be to, Algirdo laiškas analizuojamas ir knygoje Eugenija Ulčėnaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, p. 47–48.

³⁰⁶ Marcelinas Ročka, „Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 201. Plg. apie bizantinės epistolografijos pobūdį ir stilių in: „Byzantinische Literatur (und ihre Rezeption bei den Slaven)“, in: *Lexikon des Mittelalters*, t. 2, p. 1182–1208; „Brief, Brieffliteratur, Briefsammlungen“, in: *ibid.*, p. 650–652.

2.2. Lotyniškosios epistolografijos kanonų recepcija Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje

Gerokai gausesnis ir įvairesnis nei prieš tai buvusių valdovų yra **Vytauto** laiškų ir dokumentų palikimas³⁰⁷. Nemaža jo dalis yra dingusi, bet ir ta, kuri yra išlikusi, rodo Lietuvos didžiojo kunigaikščio aplinkoje įvykusį epistolinio bendravimo proveržį, pasireiškusį stilistinės raiškos, laiškų paskirties, jų turinio, tematikos įvairove.

Mes siekėme išsiaiškinti, kaip perimami bendraeuropiniai *ars dictaminis* kanonai didžiojo kunigaikščio raštinėje, kokia Vytauto epistolikos įvairovė turinio ir tipologijos atžvilgiu, kokia jos žanrinė ir stilistinė raiška; ar ir kiek laikomasi Vytauto epistolikoje *ars dictaminis* taisyklių, kokia laiško samprata ryškėja jo korespondencijoje.

Analizuojant Lietuvos didžiojo kunigaikščio korespondenciją, kaip ir aptariant Europos Viduramžių epistolografiją, vėl iškyla tikslios terminologijos problema. Ne visada tyrėjai preciziškai vartoja terminus *dokumentas*, *aktas*, *raštas*, *mandatas*, *laiškas* ir pan. Neretai visi jie apibūdinami vienu terminu – *dokumentas*; kai kurie Vytauto laiškai dėl jų dalykinio turinio, kompozicijos yra panašūs į dokumentą, – pavadinami ar priskiriami teisinių aktų ar dokumentų rūšiai ir pan.³⁰⁸ Reikia dar kartą pabrėžti, kad laiškas, skirtingai nuo dokumento, neturi juridinės galios, nors jo turinys gali būti ir teisinio pobūdžio, taip pat skiriasi jų privalomos kompozicinės dalys, be to, laiške galima laisvesnė raiška (neretai priklausanti ir nuo siuntėjo bei adresato santykių) ir ne

³⁰⁷ Mokslinėje literatūroje nėra vieningos nuomonės apie išlikusios Vytauto dokumentikos ir korespondencijos kiekį, bet linkstama manyti, kad Vytauto epistolika išliko labai fragmentiškai, žr. Rūta Čapaitė, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 26–27; Marcell Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 93; Idem, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, in: „Studia Źródłoznawcze“, t. 16, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971, p. 140, 153, 154, 165, 166; Zenonas Ivinskis, *Rinktiniai raštai*, Roma, t. 2, 1986, p. 27 ir kt.

³⁰⁸ A. Vasiliauskas, „Vytauto Didžiojo diplomatika. Įvadas. Terminologija: diplomatika, dokumentai, aktai, laiškai“, p. 179–181; Marcell Kosman, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, p. 139, ir kt.; Idem, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 113. Jan Adamus, aptardamas Lietuvos istorijos šaltinių leidimus, išsakė nuomonę, kad seniausių dokumentų ryšys su laiškais esąs „specifinis Lietuvos bruožas“ ir manė, kad tiriant Viduramžių Lietuvos diplomatiką nereikėtų vadovautis užsienietiškais pavyzdžiais, bet greta dokumentų pilnai panaudoti epistolinę medžiagą, žr. Idem, „Wydawnictwa źródła do historii Litwy“, *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, Lwów: Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1935, p. 446. Plg. Rūta Čapaitė, „Vytauto laiškai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, p. 48.

toks detalus *ars dictaminis* taisyklių laikymasis. Priešingai, pastaroji aplinkybė yra būtina rengiant dokumentą, nes kitaip adresatas galėjo kvestionuoti dokumento autentiškumą³⁰⁹. Dokumente taip pat nerasime dialogų, tiesioginės kalbos, ryškių retorinių raiškos priemonių ir pan. Naujesniuose tyrimuose siūloma atskirti dokumento ir laiško sąvokas, kalbant apie Vytauto raštinės palikimą: dokumentai – tai įvairios sutartys, privilegijos ir pan., t. y. juridinę galią turintys tekstai, o laiškai – tai didžiojo kunigaikščio korespondencija³¹⁰. Tokios terminologijos laikomasi ir šiame darbe. Beje, kaip nurodo tyrėjai, dokumentai rašyti pergamente, o laiškai popieriuje – vokiečių ir lotynų kalbomis³¹¹.

Platūs Vytauto ryšiai, aktyvi politinė veikla lėmė būtinybę plačiai koresponduoti, spartino raštinės vystymąsi, jos plėtimąsi, raštininkų pagausėjimą ir jų specializaciją³¹². Būtent Vytautas galutinai užbaigė kanceliarijos steigimo procesą. R. Petrausko teigimu, jam valdant „buvo įvestos nuolatinų raštininkų pareigybės, įsitvirtino vidinės raštinės personalo

³⁰⁹ Klasikinio dokumento formuliario visa struktūra yra tokia: 1. Protokolas: *invocatio* (kreipimasis į Dievą); *intitulatio* (sudarytojo vardas ir titulai) su nuolankumo formulėmis (*servus servorum, dei gratia rex*); *inscriptio* (gavėjo įvardijimas) su *salutatio* (pasveikinimo formule). 2. Tekstas arba kontekstas: *agenda* (dažnai bendras, retorinis teisinio veiksmo pagrindimas), *promulgatio* arba *publicatio* (valios pareiškimas gavėjui), *narratio* (dalykų būklės išdėstymas), *dispositio* (teisinis aktas), *sanctio* su *poenos* formule, *corroboratio* (patvirtinto būdo įvardijimas: antspaudo nuoroda, akto arba dokumentavimo liudytojai). 3. Eschatokolas arba baigiamasis protokolas: *subscriptions* (davėjo, liudytojų, kanceliarijos personalo savo ar ne savo ranka padėti parašai), data (vieta ir laikas), *apprecatio* (palaimos linkėjimas). Plačiau apie dokumento ir laiško skirtumų problematiką; apie dokumento privalomas dalis, rengimo procesą, apskritai atsiradimo ir raidos istoriją žr. Gražyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 25; Rūta Čapaitė, „Vytauto laiškai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, p. 47–49; Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, t. 1, passim; Stanisław Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, t. 1, passim; Karol Maleczyński, *Studia nad dokumentem polskim*, passim; Stanisław Nawrocki, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, p. 30–34 ir kt.; „Dokumentas“ ir „Dokumentu formuliaras“, in: *Viduramžių žodynas*, p. 125.

³¹⁰ Apie tai plačiau žr. Rūta Čapaitė, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 23–26; Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.: Sudėtis-struktūra-valdžia*, p. 41–47 ir kt.

³¹¹ Pasak R. Čapaitės, laiškų kalba priklausiusi nuo adresato, kartais turinio svarbos, konfidencialumo, žr. Idem, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 12, taip pat Idem, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 15–16 ir kt.; Marcell Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 113, 114.

³¹² Vytautas palaikė nuolatinus ryšius su įvairių valstybių atstovais. Apie jo susirašinėjimo intensyvumą, gaunamų kasdien laiškų skaičių, jų įteikimo ir rašymo aplinkybes ar delsimo atsakyti priežastis, keitimąsi iš kitur gautais laiškais ir pan. žr. Rūta Čapaitė, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 26–27; Idem, „The Everyday Life of Grand Duke Vytautas of Lithuania According to Contemporary Correspondence“, p. 1–27; Marcell Kosman, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, p. 146–154; Idem, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 93, 94, 101–102.

darbo diferenciacija ir kanceliarijos ryšys su pasiuntinių tarnyba. Tiesa, kanceliarijos vadovo, kanclerio, pareigybė atsirado tik Kazimiero valdymo pradžioje, o LDK būdinga penkių raštininkų sistema galutinai susiklostė XVI a.³¹³. Mokslininkų pabrėžiamas pasaulietinis šios kanceliarijos pobūdis (nors dalis raštinės darbuotojų ir buvo dvasininkai), kuo ji skyrėsi nuo kitų to meto kanceliarijų, kuriose daugiausia dirbo dvasininkų luomo atstovai, ir jos daugiakalbiškumas (galėjo rengti tekstus net penkiomis kalbomis)³¹⁴. Nors neaptikta duomenų, kokiais *ars dictaminis* vadovėliais, formuliarais ar epistoliarijais buvo naudojamosi Vytauto sukurtoje raštinėje, bet aišku, kad dokumentai ir laišakai turėjo būti rengiami pagal to meto epistolografijos taisykles³¹⁵. Dokumentų ir laiškų rengimo mokslo ir meno buvo mokomasi ir iš kitų šalių, su kuriomis bendrauta, atsiųstos korespondencijos ar dokumentų. Didžioji dalis išlikusios Vytauto kanceliarijos korespondencijos – skirta užsienio adresatams ar gauta iš kitų šalių, joje daugiausia aptariami ir sprendžiami tarptautinės politikos klausimai. Taigi bendraujama Europai suprantama dalykinės epistolikos kalba, unifikuota to meto epistolografijos taisyklėmis. Žinoma, ir vidaus, ir užsienio, politikai buvo svarbūs ir asmeniniai santykiai: tarp valdovo ir didikų, tarp skirtingų šalių valdovų ir t. t. R. Petrausko atlikti tyrimai leidžia tvirtinti, kad draugiškus santykius tarp Lietuvos valdovų, diduomenės ir Ordino atstovų buvo stengiamasi palaikyti net

³¹³ Rimvydas Petrauskas, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005, Nr. 1, 2006, p. 15.

³¹⁴ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija: Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 444; Artūras Dubonis, „Raštininkas“, p. 575–576; Marcell Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 101–103, 112, 116; Rimvydas Petrauskas, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, p. 15.

³¹⁵ Marcell Kosman, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, p. 168 (tiesą sakant, nelabai aiški M. Kosmano nuomonė dėl to meto epistolografijos kanonų naudojimo Vytauto laiškuose); Artūras Dubonis, „Raštininkas“, p. 583–584; Maria Bielińska, „W kwestii początków kancelarii polskiej“, in: *Studia Źródłoznawcze*, 1968, t. 13, p. 68; Fr. A. Doubek straipsnyje, analizuojančiame Vytauto vokiškų ir lotyniškų laiškų pasisveikinimo ritmiką, pateikiami duomenys, kurie rodo, kad kanceliarijoje buvo laikytasi tam metui privalomų formulių ir net teksto ritmikos mokslo (*cursus*) taisyklių, žr. Idem, „Formuła pozdrowienia (Salutatio) w *Codex epistolaris Vitoldi*“, p. 505–529. Kiek kitokią nuomonę, t.y. kad rašant laiškus nebuvo laikomasi jokio formuliario, savo darbe išsakė A. Vasiliauskas, „Vytauto Didžiojo diplomatika. Įvadas. Terminologija: diplomatika, dokumentai, aktai, laišakai“, p. 181.

labiausiai komplikuotais periodais³¹⁶. Neformalūs asmeniniai ryšiai, palaikomi per korespondenciją, padėdavo išspręsti daugybę sudėtingų problemų. „Kęstučio ir Giunterio Hohenšteino, Vytauto ir Markvardo Salcbacho bei Švitrigailos ir Henriko Holto ryšiai rodo, kad tai buvo tam tikra tuometinės diplomatijos forma, užtikrinanti vienaip ar kitaip prognozuojamą elgseną karinių žygių metu ir kuriant taikaus sugyvenimo tradicijas jiems pasibaigus. Kita vertus, diplomatija peraugdavo į draugystės saitus, siejusių asmenis jau ne politinėje sferoje iki pat mirties“³¹⁷.

Kadangi tuo metu švietimo tinklo Lietuvoje dar nebuvo, tai raštinės pajėgos buvo komplektuojamos iš pasikviečiamų užsieniečių (iš Lenkijos, Vokiečių ordino, Voluinės ar kitų rusiškų LDK žemių)³¹⁸, gavusių išsilavinimą Vakarų ir Vidurio Europoje³¹⁹. Vėliau juos keitė ar kartu dirbo vietiniai diktaministai, išėję mokslus kitose šalyse. Mokslo žinių dažniausiai buvo semiamasi Prahos, Krokuvos, kartais Bolonijos, Paduvos universitetuose, kur nuo XIV a. studijavo ir nemažai studentų iš Lietuvos. Žinoma, kad 1381–1387 m. Prahos universitete mokėsi Jonas Vaidutis, vėliau tapęs Krokuvos universiteto rektoriumi. 1387 m. pora lietuvių – Baltramiejus Kęstutaitis ir Mikalojus Kirsmantas – buvo imatrikuluoti Prahos universitete. Karalienė Jadvyga 1397 m. paskyrė 200 kapų grašių lietuvių bendrabučiu Prahoje steigti, o 1409 m. prie Krokuvos universiteto buvo įsteigtas bendrabutis lietuvių ir gudų studentams. Per 20 metų nuo pergalės prie Žalgirio iki Vytauto mirties Krokuvos universitete imatrikuluota daugiau kaip 30 studentų: 15 iš Vilniaus, 4 iš Trakų, kiti iš Ašmenos, Sudervės ir kitų Lietuvos vietų³²⁰. Atnaujinto 1400

³¹⁶ Daugiau apie tai žr. Rimvydas Petrauskas, „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai“, in: *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 206–222.

³¹⁷ *Ibid.*, p. 221.

³¹⁸ Plačiau apie Vytauto raštinės ypatumus, jo darbuotojus, jų specializaciją žr. Marcell Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 104–113.

³¹⁹ Apie XIV–XV a. kanceliarijų darbuotojų mokymosi vietas, pobūdį, lygį, jų kvalifikaciją žr. Marta Czyżak, „Studia uniwersyteckie kanoników gnieźnieńskich w połowie XV wieku w świetle metryki kapitulnej“, in: *Księga-Nauka-Wiara w średniowiecznej Europie*, pod redakcją Tomasza Ratajczaka, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2004, p. 103–113; Jadwiga Krzyżaniakowa, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku*, d. 1, p. 118–139.

³²⁰ Henryk Barycz, „Rozwój i upadek Akademii Krakowskiej“, in: *Kultura staropolska*, Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1932, p. 270–271; Vaclovas Biržiška, *Lietuvos studentai*

m. Krokuvos universiteto Menų fakultete 1420 m. buvo įkurtos dvi katedros – gramatikos ir retorikos bei *ars dictaminis* katedra. Diktamino mokslas buvo dėstomas ar komentuojamas ir kaip atskira disciplina, ir kaip retorikos studijų dalis³²¹. Įdomu tai, kad XV a. antroje pusėje, nors tuo metu Krokuvoje jau buvo gerai žinomi humanistinių laiškų pavyzdžiai, vis dėlto mokant *ars dictaminis* ir toliau buvo sekama Viduramžių tradicija³²².

Vytauto kanceliarijoje sekretoriais/raštininkais daugiausia dirbo lenkai³²³. Vienas iš labiau žinomų buvo Mikołaj Cebulka, kuris, manoma, turėjo būti išsimokslinęs Krokuvos universitete arba Prahoje, o praktiškai, ko gero, bus atlikęs Jogailos kanceliarijoje. Vytauto kanceliarijoje jis turėjo daugiau karjeros galimybių nei Krokuvoje. Ilgainiui Cebulka įgijo didelį valdovo

užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais, redagavo ir papildė Mykolas Biržiška su Adolfo Šapokos įvadu, Lituanistikos instituto leidykla, 1987, p. 12–17; Waclaw Urban, Sigitas Lūžys, *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI=Lietuvių Krokuvą XIV–XVI amžiais*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

³²¹ Lenkijoje kitų kraštų *ars dictaminis* vadovėliai buvo žinomi jau XII a., o XIII a. pradėta kopijuoti užsienio autorių traktatus, reikalingus kanceliarijose (karaliaus, kunigaikščių ir vyskupų), jose buvo naudojami ir pavyzdinių laiškų bei dokumentų rinkiniai arba *artes notariae*, kuriuose buvo aiškinama teisinių dokumentų rengimo teorija. Savus teorinius traktatus ir formularius lenkai pradėjo kurti tik XV amžiuje. Lenkijos autorių šaltiniai buvo italų, prancūzų, vokiečių ir čekų kilmės *artes dictaminis*. Teresa Michałowska, tyrinėjusi, kaip lenkų traktatuose suprantamas diktaminas, laiškas ir kt., teigia, jog Lenkijos autoriai beveik pažodžiui pakartoja atitinkamų užsienio traktatų fragmentus ir nėra originalūs, nesukuria savitų teorinių taisyklių, jų veikalai dažniausiai buvo skirti didaktiniams tikslams, universitetui ar mokykloms. Seniausias išlikęs užsienietiškas *ars dictaminis* vadovėlis Lenkijoje – minėto Alberiko iš Monte Kasino veikalas *Dictaminum radii*, kurio nuorašas yra antrosios XII a. pusės ir saugomas Vroclavo Universiteto bibliotekoje; iš vėlesnių – Tomo iš Kapujos *Summa dictaminis*, šiandien žinomas iš Gniezno kapitulos bibliotekos rankraščio, nurašytas apie 1283 m.; Bonkompanjo iš Sinjos *Rhetorica novissima*, kurioje aptariamos laiškų, privilegijų, kalbų, testamentų ir statutų kompozicijos taisyklės; Ludolfo iš Hildesheimo veikalas *Summa dictaminum*, išlikęs vadinamajame Kuropatnickio kodekse, įdėtas kartu su Meistro Vincento kronika, nurašytas XIII a., rankraštyje yra ženklų, ypač pirmoje jo pusėje, kad buvo dažnai naudotas; taip pat Martyno iš Ebulo *Formularium* (XIV a.), apie tai plačiau žr. Teresa Michałowska, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, p. 29–39; Grażyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 20–21; Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 5–83; Idem, „Tendencje rozwojowe piętnastowiecznej retoryki krakowskiej“, in: *Retoryka w XV stuleciu*, red. Małgorzata Frankowska-Terlecka, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988, p. 87–119; Maria Bielińska, „W kwestii początków kancelarii polskiej“, p. 63–71; Karol Maleczyński, „O formularzach w Polsce w XIII wieku“, in: *Studia nad dokumentem polskim*, p. 189–221; Maria Cytowska, „Źródła staropolskiej wiedzy retorycznej“, in: *Źródła wiedzy*, p. 42–58 ir kt. K. Burdacho teigimu, Krokuvos universitetas XV a. pradžioje turėjo nemažos įtakos ir Rytų Vokietijai, iš kur vykdavo nemažai studentų mokytis į šią mokslo įstaigą, žr. Idem, *Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts*, p. 19–20.

³²² Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 63; *Kultura Polski śreniowiecznej XIV–XV w.*, pod redakcją Bronisława Geremka, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Naukowe *Semper*, 1997, p. 678.

³²³ Marcelis Kosmanas pateikia 15 daugiau ar mažiau identifikuotų Vytauto kanceliarijoje dirbusių lenkų lentelę, žr. Idem, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 111.

pasitikėjimą, rengdavo slaptus laiškus, buvo ne tik patikimas sekretorius, bet ir puikus diplomatas³²⁴. Tokių žmonių Vytauto kanceliarijoje būta ir daugiau, kai kurie iš jų buvo puikiai išsilavinę, mokėsi ar baigę universitetą, dalyvavo ne vienoje svarbioje pasiuntinybėje, rengdavo ir lotyniškus, ir vokiškus laiškus bei dokumentus. Tarp nuolatinių Vytauto „tarėjų“ (tam tikrus pavedimus atliekantys konkretūs asmenys) išsiskyrė kanceliarijoje dirbę išsilavinę ir iš kitų šalių atvykę sekretoriai/raštininkai, kurie tuo metu buvo įgiję gana didelį politinį svorį valdovo dvare³²⁵. Vytauto aplinkoje sukiojosi ir Lenkijos karaliaus raštinėje aukštas pareigas užėmęs, puikų išsilavinimą turėjęs, neretai atlikęs įvairius slaptus didžiojo kunigaikščio pavedimus, vadinamas vienu pirmųjų humanistų Lenkijoje Stanisławas Ciołek³²⁶. Jis garsėjo kaip puikus stilistas, turėjo poetinių gabumų, domėjosi istorija, buvo geras diplomatas, mokėsi Prahos ir Krokuvos universitetuose, o pastarajame, išėjęs iš tarnybos kanceliarijoje, kurį laiką profesoriavo³²⁷. Visos šios savybės, daugelio metų intensyvi veikla kanceliarijoje suteikė jam galimybę parengti formuliarą *Liber cancellariae Stanislai Ciolek*³²⁸. Dalis jame esančių laiškų buvo parengti karaliaus kanceliarijoje (t.y. laiškų originalų nuorašai), dalis (ypač gautos korespondencijos originalai ar tuolaikiai nuorašai) buvo sukaupta paties Cioleko, o dar kita dalis, kaip manoma, yra epistoliniai tekstai, atsiradę dėl jo literatūrinių pomėgių. Tam tikru atžvilgiu jie laikomi vienu pirmųjų humanistinės epistolografijos pradžios Lenkijoje pranašų³²⁹. Panašaus pobūdžio formuliarų, parengtų kanceliarijos darbuotojų, Lenkijoje buvo ne vienas³³⁰. Galima manyti, kad formuliarų būta ir Vytauto raštinėje, tačiau šiai

³²⁴ *Ibid.*, p. 106.

³²⁵ Rimvydas Petrauskas, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, p. 17.

³²⁶ Jadwiga Krzyżaniakowa, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku*, d. 2, p. 11; Marcei Kosman, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, p. 168.

³²⁷ Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 44–45.

³²⁸ Žr. *Liber cancellariae Stanislai Ciolek*, ed. Jacob Caro, t. 45: 1871; t. 52: 1875.

³²⁹ Mieczysław Markowski, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, p. 49–50; *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, p. 680.

³³⁰ *Ibid.*, p. 678–681; Grażyna Klimecka, *Formularz ciechanowski*, p. 35–51.

hipotezei patvirtinti šiuo metu stinga duomenų³³¹. Tuo labiau, kad Vytauto ir Jogailos kanceliarijų darbuotojai kartais pereidavo dirbti iš vienos raštinės į kitą³³².

Didžiojo kunigaikščio raštinėje darbavosi įvairaus rango sekretoriai, raštininkai, galima manyti, kad nevienodas buvo ir jų išsilavinimas. Dalis jų būdavo darbavęsi senesnes tradicijas turinčiose kanceliarijose, o į Vytauto raštinę atvykdavo dėl didesnių karjeros galimybių. Pirmaisiais XV a. metais Vytautas priėmė dirbti ir tris vokiečių kilmės asmenis (Henryk Bartenstein, Jan Lichtenwald, Konrad Frankenberg), kurie atvyko iš Vokiečių ordino. Kosmano teigimu, naujoje darbo vietoje jie įvedė tam tikrų naujovių kanceliarijos darbe, sekdami Ordino raštvedybos papročiais³³³. Apie „rusėnišką“ kanceliarijos skyrių duomenų yra labai nedaug. Žinoma, kad jo darbuotojai – rusėnai ir lietuviai – turėdavo parengti ne ką mažiau dokumentų ir korespondencijos nei lenkai ar vokiečiai, jų kompetencija buvo labiau susijusi su rytinių LDK žemių reikalais³³⁴.

Taigi Vytauto kanceliarijoje dirbo žmonės, pasisėmę *ars dictaminis* mokslo ir meno žinių svetur, taikė bendraeuropinius lotyniškosios epistolografijos kanonus, rengdami Lietuvos valdovo korespondenciją, kuri buvo jo intensyvios kasdienės veiklos dalis. Kanceliarija buvo vienas iš to meto kultūros židinių, susijusių su valdovo dvaru, joje buvo susitelkęs politinis ir intelektualinis elitai. Pasak R. Petrausko, „laiškų ir pasiuntinybių dėka Vytauto dvaras buvo integrali tuometinės Europos komunikacinės erdvės dalis“³³⁵.

³³¹ Marcelli Kosman, „Archiwum wielkiego księcia Witolda”, in: *Archeion*, Warszawa, t. 46, 1967, p. 129–138.

³³² Jadwiga Krzyżaniakowa, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku*, d. 2, p. 7–11 ir kt.

³³³ Marcelli Kosman, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, p. 105, 106.

³³⁴ *Ibid.*, p. 112–113.

³³⁵ Rimvydas Petrauskas, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, p. 22.

3.3. *Ars dictaminis* realizacija Ldk Vytauto laiškuose

Vytauto epistoliniame palikime vyrauja korespondencija su užsienio adresatais. Reikia pabrėžti labai įvairią šio valdovo ir jo korespondentų laiškų paskirtį bei tematiką. Vytauto korespondencijoje galime rasti visą spektrą laiškų rūšių, kurios minimos ar pateikiamos mūsų minėtuose to meto formuliaruose bei epistoliarijuose ar teoriniuose vadovėliuose. Tai viešieji arba oficialūs laiškai; daug įvairaus pobūdžio informacinių; giriamieji arba smerkiamieji; palankumo ir dėkojamieji; priekaištingi; padėkos; aiškinimo ir pasiaiškinimo; teisinimo; prašomieji ir kt. Daugiausia yra mišrių laiškų, kuriuose aptariamos kelios temos: informacija derinama su įvairiais reikalais, kartu dėkojant, aiškinant, prašant ar ko linkint; greta politinių aktualijų rašoma apie sveikatą, tariamasi dėl gydytojų. Vytauto laiškai apima daugelį vėlyvųjų Viduramžių valdovo gyvenimo sričių: nuo politinės veiklos iki asmeninio, buitinio gyvenimo reikmių. Juose kalbama, pvz., apie svečių ir pasiuntinių priėmimus, dažnas keliones po savo dvarus, apie dvaro pramogas, atskleidžia to meto valdovų komunikacinį modelį, etiketo ir estetikos supratimą³³⁶. Vis dėlto Vytauto laiškuose matyti ryškėjanti dalykinės, oficialios ir asmeninės korespondencijos atskirtis. Tą skirtumą lemia ne tik skirtingos temos, turinys, kompozicinių dalių kiekis ir tvarka, bet ir raiška, emocinė tonacija, stilius. Vienokios ar kitokios emocijos nusakomos įvairiomis išplėtotomis, bet unifikuotomis literatūrinėmis formulėmis.

Šiuos teiginius pailiustruosime kelių Vytauto laiškų pavyzdžių analize. Pirmiausia pasitelksime dalykinės korespondencijos pavyzdžių. Kai kurie iš tų laiškų panašūs į viešą kalbą, jie skirti ne vienam adresatui (prisiminkime vadovėliuose pateikiamą laiško-kalbos sampratą). Naudojama išplėsta kompozicija, privalomos formulės, kreipiniai, epitetai, esama aukštojo stiliaus elementų.

³³⁶ Rūta Čapaitė, „Vytauto laiškai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, p. 54–55; Idem, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 10–27; Rimvydas Petrauskas, „Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė“, p. 39–44.

„Vytauto laiškas Europos šalių valdovams, didikams, miestų bendruomenėms“, rašytas 1409 m. rugsėjo 9 d.³³⁷, – tai **laiškas-skundas** (*querimonia*), kuriame kalbama apie Ordino ir lietuvių santykius, apie pastarųjų prisijungimą prie žemaičių. Jis pradedamas iškilmingu retoriniu sakiniu-kreipiniu, tarsi prašymu išklaudyti, kartu demonstruojant savo priklausymą krikščioniškajam pasauliui, į kurį ir kreipiamasi, ir taip atkreipiant dėmesį į savo žodžius: *Mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus, iš kurio kyla šventi troškimai, tiesūs sumanymai, teisingi žodžiai bei darbai, dorybės prieglobstyje esame priversti viešai pakelti sopulingą [querulosam] savo balsą, gryną teisybės žodžiais norėdami apsaugoti nepakeliamas savo nelaimes*³³⁸. Kartu šiuo sakiniu klausytojas paruošiamas, kaip buvo patariama *ars dictaminis* vadovėliuose. Kreipiamasi ir į pasauliečius, ir į dvasininkus, ir, kaip reikalavo diktamino mokslo taisyklės, išvardijama adresatų luominė ir konfesinė priklausomybė palaipsniui mažėjančia tvarka: *klausykite visi ir kiekvienas, tiek dvasiniai, tiek pasaulietiniai valdovai, išgirskite, grafai, baronai, aukštakilmiai, kariai ir miestų bendruomenės, išgirskite visi, bet kur pasaulyje gyvenantys mūsų šventojo katalikų tikėjimo išpažinėjai*³³⁹. Čia pasitelkiamas ištikimybės tikėjimui argumentas, siekiant įtikinti adresatus, kad neteisingas, nusikalstamas ir betikslis yra kryžiuočių puolimas prieš tokio paties tikėjimo lietuvius. Toliau nurodoma, apie ką bus kalbama, laiško esmė: *kaip tarp mūsų ir Prūsijos brolių kryžiuočių užmegzti santykiai išsivadėja*³⁴⁰. Čia pat argumentuojama: *nors sudaryta abipusė tvirta taikos sutartis, jie visiškai nesilaiko jokių įsipareigojimų*³⁴¹. Šis sutarties sudarymo motyvas ir jos nesilaikymas bus dar ne kartą minimas ir kartojamas šiame laiške. Toliau įterpiamas pakilus retorinis sakinytis, kuriame gausu metaforų, hiperbolių, o

³³⁷ Šis laiškas publikuotas in: CEV, Nr. 427, p. 199–201; naudojomės Dalios Staškevičienės vertimu, esančiu in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 205–207.

³³⁸ CEV, Nr. 427, p. 199: *In virtute domini nostri Jeshu Christi a quo sancta desideria, recta consilia verba et opera iusta procedunt, nudo veriloquio intollerabilia nostra explicari cupientes oncomoda, querulosam in publicam extollere compellimur vocem nostram.*

³³⁹ *Ibid.*: *Audite igitur universi et singuli principes tam spirituales quam seculares, attendite com[ites], barones, nobiles, milites et urbium comunitates, attendite universaliter omnes inhabitantes orbem [nost]re sacrosancte fidei catholice possesores.*

³⁴⁰ *Ibid.*: *quomodo negocia que inter nos et fratres cruciferos de Prussia ventilantur.*

³⁴¹ *Ibid.*: *licet [ut]rimque firmissimo pacis constricta federe, ab ipsorum tamen parte nullum penitus locum opinent pietatis.*

retoriniu sušukimu siekiama paveikti ir sujaudinti adresatus-klausytojus: *Mat neišgydoma žaizda, kurią jie slapta mums vėrė, apsimesdami draugais ir gydytojais, jau supūliavo ir, ak varge!, žiauriai įsigavo į pačią širdį*³⁴². Išvardijamos lietuvių geradarystės, padarytos Ordinui iš *artimo meilės*, ir viso to liudytojai: *pati visa pasakanti tikrovė, pasitikėjimo vertų asmenų žinios, kuriems aišku, kokią pagarbą, kokią pagalbą mes visuomet kryžiuočiams skiriame*³⁴³.

Toliau pateikiami konkretūs lietuvių pagalbos ir geranoriškumo kryžiuočių atžvilgiu pavyzdžiai (*exempla* – svarbus argumentų parėmimas), o kaip priešprieša – pastarųjų taikos sutarties nesilaikymo faktai ir nedraugiški veiksmai. Kartkartėmis įterpiamas jausmingas intarpas, parodantis adresanto kylančią jausmų skalę (*affectus*), vis labiau juos detalizuojant: *mus smarkiai įžeidė – dėl ko mums skauda širdį, – pavadindamas mus panašiais į sulaužiusį priesaiką išdaviką*³⁴⁴. Ir čia pat nusakomas kantrus valdovo elgesys, įrodant, kad buvo padaryta viskas, jog nekiltų karas su kryžiuočiais: *Tai kantriai pakęsdami, jausmus, kad staiga nesujustu, protu žabojome, kol išdėstėme savo skundą [querimoniam] dėl tokios nešlovės vyriausiojo [didžiojo] magistro ir viso kryžiuočių susirinkimo akivaizdoje, siekdami bausmės už tokį didelį nusikaltimą*³⁴⁵. Bet kadangi dėl to reikalo nieko nebuvo padaryta, tai Vytautas padaręs išvadą, kad *ir seniau toks įprastinis natūralus jų požiūris kurstė priešiško mums liepsnas jų širdyse*³⁴⁶. Vėl vardijami blogi Ordino darbai ir toliau nuolatos kartojamas sutarties sulaužymo, Ordino priešiško lietuviams ir jų kaimynams motyvas, tam priešinos lietuvių geradarybės, nuoširdumas, primenama krikščionišką *artimo meilės* būtinybė ir lietuvių katalikų tikėjimo

³⁴² *Ibid.*: *Nam vulnus inmedicabile quod intentabant oculte adversum nos sub amici specie, sub medici cura, iam putruit et cordis intima, procl dolor, violenter invasit.* Kaip minėta, širdies motyvas dažnas Viduramžių epistolikoje.

³⁴³ *Ibid.*: *Ecce enim testis est experientia que pe[r] se loquitur, testis est et fidedignarum noticia personarum, quibus constat, quantos favores, quanta subsidea cruciferis ipsis semper inpendimus, et quanta beneficia caritatis ipsis [...].*

³⁴⁴ *Ibid.*, p. 200: *maxima nos in nostris oculis confudit infamia, nos, quod dolenter referimus, perfidis similem proditoribus denotando.*

³⁴⁵ *Ibid.*: *Quod sub paciencie virtute sufferentes, animum nostrum ratione a motu subito refrenante, dum coram magistro generali totoque conventu cruciferorum super huiusmodi infamia nostram querimoniam posuissimus, sepius petentes tanti criminis ulcionem [...].*

³⁴⁶ *Ibid.*: *Unde solerti cognitione colligere cepimus, quod dudum consveta ipsrum iudicia, que in eis nature vim optinet, hostilitatum flammam adversus nos eorum cordibus succendebat.*

išpažinimas bei puoselėjimą, taip vėl bandant paveikti ir įtikinti adresatus. Vokiečių ordinui ir jo veiksams apibūdinti naudojami „aštrūs“ epitetai, vaizdingos metaforos: *godzius nasrus pražiojė (hiatu cupido pocius aspirantes)*; *visai neprisimindami artimo meilės (nullo penitus habito recordio caritatis)*; *savo apgavikiškuose laiškuose sakydami (per suas litteras falsas commentati)*; *melagingais žodžiais pareikšdami (falso eloquio componentes)*; *iš pikto nedėkingumo visai užmiršę daugybę mūsų geradarysčių (per malignam ingratitude, ipsorum totaliter obliti captorum a nobis multipliciter beneficiorum)*; *gyvatės geluonį jie slepia po nuolankia karvelio išvaizda (immo morsus gestant angvineos sub humili specie columbarum)*.

Taigi nuolatos laiške priešinama (būdinga Viduramžių epistolikai priemonė, dualistinis mąstymas): mes – jie, tarsi tezė – antitezė, ir visa tai argumentuojama: *Jų aiškus priešiškus žinomiausiais prasiveržė prieš mūsų nuoširdumą (et enim hostilitas ipsorum scientissime in simplicitas nostre rectitudinem aperte profudit, p. 200)*. Kaltinimų Ordinui vis daugėja, jie sustiprinami retoriniais sušukimais ir klausimais: *O jeigu jie sąžiningai paskaitytų savo knygas, kiek rastų juos kaltinančių eilučių, minčių apie klystkeliu! Jie mano, kad to, ką padarėme mes, prieš 24 metus pradėję skleisti katalikų tikėjimą, per maža, o kodėl jie nepasako, kiek nuveikė jie Prūsiose, kuriuos valdo daugiau kaip 200 metų?! [...] Kodėl jie tyli, nepaaiškindami savo padarytos žalos?*³⁴⁷ ir kt. Padaroma išvada, kad jais visiškai neverta tikėti. Apeliuojama į klausytojų krikščioniškas dorybes, išmintį, garbės suvokimą, teisingumą, vadinant juos dar ir rinktiniais asmenimis ir taip jiems įsiteikiant.

Pagaliau po visų išvardytų kaltinimų, kurių kiekio ir baisumo turėjo būti paveiktas adresatas, nusakomas Ordino tikslas: *žadant taiką, sėti nesantaiką, prisidengus tiesos regimybę, apgaudinėti artimą, nutaisius draugišką veidą,*

³⁴⁷ *Ibid.*, p. 201: *O si pocius consciencie suos libros legerent ex adverso, o quantas in eisdem invenirent de se accusatorias lecciones, de pravatoris sentenciis involutas! Ipsi quidem pro modico reputant quod a viginti quattuor annis stavimus fidei catholice in augmento, sed in terra Pritenorum quos a ducentis vel ultra possident annis, quanta fecerint, cur non dicunt? [...] Cur tacent, noxas proprias explicare?*

*įduoti priešiško nuodu*³⁴⁸. Toliau pateikiami du kulminaciniai sakiniai, kurie turėjo visiškai įtikinti adresatus-klausytojus lietuvių būsimų veiksmų prieš Ordiną teisėtumu, jau įvardijant jį kaip priešą, pasitelkiant laipsniavimo figūrą ir vaizdingus, metaforiškus posakius: *Taigi atkreipk dėmesį, kad mus tiek metų trankė toks beribis žiaurumas, tokia didelė priešiško mums pražūtis, kol pradėjome apie ateitį spręsti iš praeities. Norėdami išmintingai užkirsti kelią didesnėms mūsų nelaimėms ir klasta atremti klastą, ne be priežasties, nors ir nenoromis, prisijungėme prie žemaičių, kad kartu su jais geriau galėtume veikti prieš savo priešus kryžiuočius*³⁴⁹. Šiais pribloškiančiais argumentais, lyg netikėtai, staiga ir baigiamas laiškas.

Laiške teigiama, kad štai mes priėmėme ir puoselėjame krikščionišką tikėjimą, nebesišvalgome atgal, į senąjį tikėjimą, o Vokiečių ordinas verčia mus tai daryti ir nenoromis griebtis ginklo prieš krikščionišką Ordiną ir klasta atremti klastą.

Visa šio laiško raiška rodo, kad jis skirtas klausyti, ne tyliai skaityti, juo siekiama paveikti ir įtikinti adresatą, taip pat pateisinti savo veiksmus diplomatinėmis priemonėmis, nesukeliant didelio katalikiškosios Europos priešiško. Pastebima iškilmingos kalbos struktūra – įžanga, kreipimasis, įsiteikimas, argumentais pagrįstas dėstymas, prašymas, pabaiga ir būdinga Viduramžiams retorinė raiška – argumentavimas, tezė-antitezė, kontrastas, vaizdingos metaforos, epitetai, palyginimai, hiperbolė, plėtojimo, laipsniavimo ir kartojimo figūros, stengiamasi išlaikyti tam tikrą, tarsi banguojančią ir kylančią teksto ritmiką. Kadangi vartojama lotynų kalba, tai laiške matome ir jai būdingas klišes. Taip pat stengiamasi vartoti ir krikščioniškas formules bei posakius.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio mintys, nuostatos, tikslai yra perteikiami „skundą“ rengusių diktaministų tuo laiku įprasta, bet ir paveikia retorika.

³⁴⁸ *Ibid.: et in hoc ipsorum tota ponebit intentio ut pacem spondentes iurgia sement, sub forma veri proximum decipient, sub amico vultu hostilitatis virus accomoda[n]t.*

³⁴⁹ *Ibid.: Convertas ergo, nos tanta crudelitate et tanto contra nos veneno hostilitatis ipsorum.... annos esse bachatos, dum ex preteritis presumere ceperimus de futuris. Cupientes maioribus nostris incommodis prudenter occurere et insidias insidiis propulsare, non sine causa Samagitarum gentibus, licet inuiti, adhesimus, ut pretextu eorum contra cruciferos, hostes nostros, commodis commodius consulere valeamus.*

Adresantas „rodo“ savo jausmus, „širdį“, vis dėlto išlaikomas retorinis nuotolis. Čia išryškėja du teksto klodai: politiniai Vytauto siekiai pasiteisinti prieš Europą, sulaikyti Ordiną, įrodyti savo teisumą; jie diktaministo įvilkti į retorinį drabužį (retorinės priemonės, reikalingos teksto poveikimui sukurti, krikščioniškos, lotyniškos formulės, teksto sandara ir kt.). Sukuriamas tekstas, suprantamas adresatui ir turintis jį įtikinti³⁵⁰.

Tokio pobūdžio Vytauto laiškų, kuriuose kaltinamas ar skundžiamas Vokiečių ordinas, yra ir daugiau³⁵¹. Analogiška jų kompozicija, raiška, stilius. Panašus, tik kiek platesnio turinio, yra ir atviras Jogailos laiškas-skundas³⁵², pagal kurį Prochaska datuoja mūsų išanalizuotą Vytauto epistolinį tekstą. Jame taip pat naudojama labai panaši leksika, apibūdinant Ordino atstovus ir jų blogus darbus, kreipiantis į Europos dvasininkus ir pasauliečius: valdovus, didikus, miestiečius ir šiaip krikščionis; panašiai argumentuojama, parenkant frazes, naudojant retorines priemones ir t. t. Ne mažiau skundėsi ir Vytauto bei Jogailos priešai – Vokiečių ordino vadovai³⁵³. Jų laiškuose-skunduose-kaltinimuose, nukreiptuose prieš minėtus valdovus, matyti tas pats vaizdas: tokie patys būdingi Viduramžiams kreipiniai, minimas Dievas, teisybė–neteisybė, krikščionių tikėjimas, apeliavimas į adresatų sąžiningumą, skundimasis priešininkų neteisėtais veiksmais ir pan. Tačiau juose galima išvelgti ir pagalbos šauksmą. Mat šie laiškai buvo rašomi visai prieš pat Žalgirio mūšį. Taigi vykstant propagandiniam karui panaudojamos visos diplomatinės priemonės, tarp jų – ir korespondencija. Palygindami galime prisiminti Gedimino laišką popiežiui, rašytą taip pat verčiant aplinkybėms – nuolat puldinėjant Ordinui, kuris savo raiška, nors kiek ir kuklesne, tam tikra argumentacija taip pat labai panašus į ką tik aptartuosius³⁵⁴. Yra išlikęs ir dar kiek anksčiau rašytas (1298 m.), itin retoriškas Rygos miesto gyventojų – dvasininkų ir pasauliečių – laiškas, skelbiantis apie Ordino piktadarystes, kartu

³⁵⁰ K. Alminauskis teigia, kad paprastai laiško išangines dalis surašydavo raštininkai, bet ne viename skundo pobūdžio laiške ryškūs ir paties autoriaus „balsas“, žr. Idem, „Vytauto skundas“, p. 189 ir kt.

³⁵¹ Pvz., CEV, Nr. 238, p. 75–76; Nr. 425, p. 192–193.

³⁵² CEV, Nr. 426, p. 194–195.

³⁵³ CEV, Nr. 439, p. 206; Nr. 440, p. 206–207; Nr. 543, p. 262 ir kt.

³⁵⁴ *Chartularium Lithuaniae*, p. 39–41.

liudijantis apie pagonių (lietuvių) norą atsiversti į tikrą tikėjimą³⁵⁵. Taigi viešas laiškas-skundas ar kaltinimas buvo gana populiarus³⁵⁶. Žinomas ir Vytauto skundas, nukreiptas prieš Jogailą ir Skirgailą, kaip manoma, parašytas Vytautui būnant pasitraukus į Ordiną³⁵⁷.

Į laiškus-skundus gana panašūs **priekaištus reiškiantys laišakai**, taip pat labai būdinga Viduramžiams rūšis. Toks yra Vytauto laiškas Jogailai, rašytas po Lucko suvažiavimo 1429 m. vasario 17 d.³⁵⁸ Kaip ir dera, pirmiausia parašomas kreipinys, šiuo atveju gana trumpas: *Šviesiausias Valdove ir mūsų brangiausias Pone broli! (Serenissime princeps et domine frater noster carissime!)* Kaip minėta, tai galėjo rodyti gana įtemptus susirašinėjančių santykius. Nėra ir įžanginių formulių ar palankumo siekimo, iš karto einama prie reikalų dėl karūnos peripetijų. Dėstoma argumentuotai, labai detalai, primenama, kaip buvo, kaip tartasi, koks pirma buvęs Jogailos elgesys ir nuomonė dėl Vytauto karūnavimo, kaip gražiai pusbroliai sutardavę, ir kaip vėliau pasikeitusi Jogailos „širdyje“ nuomonė, kaip negražiai jis pasielgęs – pažeminęs, sumenkinęs, panorėjęs atimti laisvę iš Lietuvos valdovo ir didikų, svetimiems atskleidęs vidinius, tarp valdovų pusbrolių aptartinus reikalus. Pasakojimui sustiprinti ir pagyvinti, adresato „atminčiai atgaivinti“ nuolatos perpasakojama tiesioginė kalba, dialogai, sukuriamas dinamiškas pasakojimas ir tikroviškas vaizdas – tarsi stebėtume viską iš arti ar dalyvautume tuose įvykiuose³⁵⁹. (Beje, tokių raiškos priemonių dokumentuose nerasime.) Taip

³⁵⁵ *Ibid.*, p. 15.

³⁵⁶ Prisiminkime veikale *Aurea Gemma „Gallica“* (1.51) nurodytas pagrindines to meto laiškų temas ar rūšis: skundas (*conquestio*), paguoda (*consolatio*), siekimas ar prašymas (apdovanojimo ar bausmės) (*petitio*), sulaikymas ar puolimas (*corruptio*), kaltinimas (*criminatio*), pagyrimas (*laus*).

³⁵⁷ K. Alminauskis, „Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą“, p. 182–224. Čia taip pat pateiktas vokiškas skundo tekstas ir vertimas į lietuvių kalbą. Pagrindinė skundo mintis: Vytautas esąs teisėtas ir teisingas Lietuvos valdovas, geras katalikas, o Jogailos ir Skirgailos poelgiai esą neteisėti ir pan.

³⁵⁸ CEV, Nr. 1345, p. 815–818; Dalios Staškevičienės vertimas in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 211–214.

³⁵⁹ *Ibid.*, p. 211–212: *Kai Šviesiausias Ponas Romos Karalius, mūsų broli ir brangiausias giminaitis, dalyvaujant Mikalojui Sepinskiui, pradėjo bylą dėl karūnos, apie kurią, Dievas liudininkas, anksčiau nieko nežinojome nei galvojome, nei jokių žodžių neprasitarėme, ir kai Jo Šviesybė primygtinai į mus dėl jos kreipėsi, jai atsakėme šitaip tardami: „Pone Karaliau! Apie šią bylą niekuomet jokiais aplinkybėmis nesame mąstę, ją reikia gerokai pasvarstyti, ypač kad esame įpratę spręsti kartu su Ponu Lenkijos Karaliumi ir t.t., mūsų broliu, ir be vieno pritarimo kitas nieko nedaro“. Tačiau kai Ponas Romos Karalius pasakė norįs pats dėl tos bylos su Jūsų Šviesybė kalbėtis, atsakėme: „Tebūnie tai Jūsų valioje. Mes dėl to visai nesukame galvos“. O kitą rytą, eidami kaip paprastai pas Jūsų Šviesybė, susitikome Poną Romos Karalių su šviesiausiaja savo gyvenimo palydove stovinčius*

išryškinami ir adresato elgesio pokyčiai. Naudojama gausybė retorinių priemonių: pakartojimai ir sinonimija, akcentuojant patirtą adresanto pažeminimą³⁶⁰; kreipiniai – skirtingo emocinio laipsnio, bandant paveikti adresatą, priminti giminybę, draugystę ir buvusį sutarimą bei sutartis³⁶¹; šaukiamasi Dievo, stebimasi ir piktinamasi pakitusiu Jogailos elgesiu: *To mes iš Jūsų nesitikėjome (per quod nobis vestrum non minus sperassemus, p. 817)*. Pradžioje buvusi ramesnė intonacija ir dėstymas dėl šių priemonių palaipsniui kyla, emocija auga, aštrėja, kol pasiekusi kulminaciją laiško pabaigoje tarsi pakimba ore, „užlūžta“. Lieka atviras klausimas: kodėl mylimas pusbrolis taip pasielgė? Žinoma, šitaip siekiama įtikinti ir paveikti adresatą, kad šis pakeistų savo nuomonę. O pačioje pabaigoje vėl primenama, kad iki šiol gerai buvo sutariama – tarsi pakartojamas vienas svarbiausių argumentų. Laiške labai aiškiai girdėti siuntėjo „balsas“, jo emocijos labai detalizuojamos, atrodo, tarsi be paliovos bartūsi su adresatu. Ir vėlgi šis tekstas primena viešą, atvirą laišką-priekaištą, netgi polemiką ar dialogą. Beje, šį laišką paskatino parašyti atitinkamas Jogailos viešas laiškas Romos karaliui³⁶². Prisiminkime laiško-

trapduryje prie laiptų, kur turėjome eiti. Jie mūsų laukė, ir jis tarė: „Naktį pas mus buvo Ponas Lenkijos karalius, su kuriuo tarėmės apie tą reikalą. Jis tam pritarė“. Paskui jis pridūrė: „Eikime pas jį kartu su Ponia karaliene“. Tą ir padarėme ir t. t. (Dum per serenissimum dominum Romanorum regem fratrem et consanguineum nostrum carissimum presente Nicolao Sepinski causa incepta fuisset de corona, de qua deo teste ante nihil scivimus nec cogitavimus, neque aliquod verbum premisimus, dumque nobis pro eadem alloqueretur instancius sua serenitas, sibi taliter respondimus dicentes: domine rex, de hac causa alias nunquam meditati sumus, que est non parve existimacionis, eciam quia cum domino rege Polonie etc. fratre nostro, consuevimus mutuis potiri consiliis, nec sine consilio unius alter quidquam facit. Sed quod dominus Romanorum rex dixit, se velle de aedem causa cum S[erenita]te V[est]ra loqui, cu respondimus: stet hoc in vestra voluntate. Nos vero de isto nihil secum conferimus. In crastino autem mane, transeuntibus nobis more solito ad V[est]ram S[erenita]tem, obviavit nobis dominus Romanorum rex cum serenissima sua consorte inter hostium et gradum stantes, qua ituri fuimus et nos expectabant dixitque nobis: fuit apud nos de nocte dominus rex Polonie cum quo contulimus de facto illo quod ipse consensit; subiungens: eamus ad eum simul cum domina regina; quod et fecimus, CEV, p. 815–816).

³⁶⁰ Daugybę kartų pakartotas derinys: *tam pritariate ir džiaugiatės ir dar kartą padėkojome (placere vobis et gauderetis ir repetitis vicibus regraciabamur)*, taip pat ne vieną kartą: *labai geranoriškas ir sujudintas (vos benivolos valde et affectos)*; *labai rimtai ir smarkiai mus pažemindamas, pamindamas ir atimdamas laisvę (valde [serio]se et plurimum inferiorando, confundendo et quasi illibertando nos)*; *tvirtai, realiai ir taikingai jį valdome (ipsarumque firmam realem et pacificam [habemus] possessionem)*; tris kartus pakartotas širdies motyvas.

³⁶¹ *Šviesiausias Valdove ir mūsų brangiausias Pone broli (Serenissime princeps et domine frater noster carissime!); pone Karaliau (domine rex); šviesiausiasis valdove (serenissime princeps); mylimas broli (frater dilecte).*

³⁶² *Ibid.*, p. 212.

dialogo ar pokalbio sampratą, pateiktą diktamino vadovėliuose, o dar anksčiau – Antikos autorių retorikos veikaluose.

Vytauto laiške, rašytame Jogailai 1429 metų gegužės 3 dieną³⁶³, taip pat nemažai priekaištaujama, bet čia kartu ir **informuojama**, ir tarsi **polemizuojama** su Lenkijos valdovu, patariama jam, todėl, ko gero, galėtume jį pavadinti mišriu ar daugiategiu. Kreipinys itin trumpas, po jo nėra net saliuacijos, – o tai vėlgi rodo įtemptus siuntėjo ir adresato sanykius, – tada iš karto pereinama prie reikalų išdėstymo: Vytautas praneša, kad gavo Jogailos laiškus ir aptaria jų bei iš kitų šaltinių gautų laiškų turinį, naujienas ir peripetijas³⁶⁴, susijusias su husitų problema³⁶⁵. Žodžiu, perduodama aktuali politinė informacija. Toliau Vytautas perspėja pusbrolių dėl jam teikiamos melagingos informacijos ir gan ironiškai³⁶⁶ klausia: *Tai koks gi yra tas Jūsų draugas, kuris nerausta Jums pranešdamas tokias prasimanytas melagystes?*³⁶⁷ Pagaliau pereinama prie vidaus reikalų: komplikuočių abiejų valdovų ir juos supančių didikų santykių. Štai čia ir pasipila Vytauto priekaištai, vėl trumpai ir giežtai kreipiantis – *Pone karaliau!*, – kurie dėstomi argumentuotai, bet labai emociškai, su nemenka ironija, nuolat pakartojant, kad Jogaila neturėtų klausyti savo tarybos narių – brolių Šafranecų, bet turėtų vadovautis naudingais pusbrolio patarimais. Dėl netinkamo, anot Vytauto, Jogailos elgesio, šis paminęs ir užtraukęs nešlovę ne tik Lietuvos valdovui, bet užsitraukęs nemažą nešlovę sau ir visame krikščionių pasaulyje, o tai kelia

³⁶³ CEV, Nr. 1352, p. 826–830; Dalios Staškevičienės vertimas in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 215–219.

³⁶⁴ Prisiminkime *ars dictaminis* vadovėliuose esančias pastabas apie tai, kaip reikia atsakyti į gautą laišką: pasakyti apie gautus laiškus arba padėkoti už juos, trumpai priminti jų turinį, pateikti atsakymus siuntėjui.

³⁶⁵ Plačiau apie husitų karus, jų santykius su Vytautu ir Jogaila žr., pvz., Jonas Beblavý, *Lietuvių čekų santykiai Vytauto Didžiojo laikais*. Čia esančiuose prieduose (p. 61–97) pateikiamas ir to meto Lenkijos, Lietuvos ir Čekijos valdovų, pasiuntinių, popiežiaus ar žemesnio rango pasauliečių bei dvasininkų susirašinėjimas. Čekiški laišškai išversti į lietuvių kalbą.

³⁶⁶ Dar vienas ironijos pavyzdys šiame laiške (p. 218): *Pas Jus dažnai atsitinka, kad tėvas yra geras, o sūnus ne visuomet (Apud vos eciam sepe contongit, patrem esse bonum et non semper talem filium, (CEV, p. 829)).*

³⁶⁷ *Ibid.*, p. 216 ir p. 827: *Qualis igitur est iste amicus vester qui vobis huiusmodi conficta mendacia intimare non erubescit?* Tokių retorinių klausimų yra ir daugiau: *Tai kodėl gi dėl to juo neatsikratote, ir net po tokio išsišokimo iki dabar jis tebėra didžiausias ir ypatingasis Jūsų patarėjas? (Quare igitur eum pro eo non castigatis, immo pro huiusmodi excessu ad presens est vester maximus et precipuus consiliarius?)*, žr. *Ibid.*, p. 218 ir p. 830.

pavojų valstybei. Ir jeigu taip toliau viskas vyks, jei nebus rūpinamasi tarpusavio *meile bei sąjunga*, tai nesantaika, kurią kursto Jogailos tarybos nariai, prie gero neprives: *Bet kas gero Jums ir karalystei iš to išeis, ak varge! pajusite(!)*³⁶⁸. Pabaigoje – išvada: jei Jogaila būtų klausęs Vytauto, o ne Šafranecų ir kitų niekadėjų, tai *nebūtų buvę blogybių, kurios dabar vyksta*.

Taigi kompozicija paprasta: kreipinys, dėstymas, trumpos išvados, data. Įvykiai nupasakoti labai gyvai, detaliai, tarsi vyktų polemika ar dialogas tarp Vytauto ir Jogailos: naudojama tiesioginė kalba, pakartojamas, analizuojamas ir akcentuojamas netinkamas Lenkijos valdovo elgesys – primenamos praeities klaidos ir nušviečiamos ateities perspektyvos. Kartu bandoma kiek pateisinti tokį pusbrolio elgesį, nukreipiant pyktį į Šafranecų niekšybes. Apskritai susidaro įspūdis, kad Vytautas labai gerai informuotas apie įvykius Lenkijos valdovo dvare, net gana slaptus susitarimus ar veiksmus, ir labai greitai į juos reaguoja, sumaniai veikdamas diplomatinėmis priemonėmis. Laiško tonas priekaištingas, kalba gana paprasta, tarsi būtų kalbama su šalia esančiu adresatu, bet vartojama aštresnė leksika, labai aiškiai jaučiamos adresanto nuostatos, tikslai.

Tokių priekaištingų laiškų, ypač politiškai neramiu metu, rašyta ne vienas: labai panašus savo tematika bei literatūrine raiška į aptartąjį yra 1429 metų birželio mėnesio Vytauto laiškas Lenkijos ponams³⁶⁹, kuriame kalbama apie karūnavimosi ir husitų reikalus, minimi tie patys Šafranecai, jame aiškinamasi, kaltinama, priekaištauojama, prašoma ir pan. Gerokai ironiškas, piktas, ta pačia husitų tema, kupinas priekaištų, kad Jogaila nieko konkrečiau apie tai neparašęs laiškuose Vytautui ir apskritai neklausęs pastarojo patarimų, yra 1429 metų gegužės 24 dienos laiškas. Pasipiktinęs Jogailos elgesiu, Lietuvos didysis kunigaikštis ironiškai pareiškia:

Galėtume taip pat be galo daug Jums rašyti apie naujausių įvykių eigą, tačiau matome, jog į mūsų laiškus nieko neatrašote, todėl nėra reikalo Jums taip daug rašyti, juk jau iš darbų sužinome, kas vyksta. Prašote, kad parašytume Jums pas mus

³⁶⁸ *Ibid.* p. 218 ir p. 829: *Sed quid boni vobis et regno exinde eveniet, proh dolor! sensietis (!)*

³⁶⁹ CEV, Nr. 1358, p. 836–838.

*pasitaikančias naujienas. Jokių nežinome, tik išgirdome, kad eretikų daugėja ir jie kasdien stiprėja ir kad Jūs jiems esate palankus. Tos kalbos pas mus plačiai sklinda ir klesti ir yra labai stebėtinios. Kitų naujienų neturime, išskyrus tai, kad mūsų pusėje didžiai ramu, taika, ir girdime vien gera*³⁷⁰.

Taip pat kituose laiškuose, pavyzdžiui, priekaištaujama Ordinui dėl blogo elgesio su belaisviais³⁷¹ ir t. t.

Taigi šiuose epistoliniuose tekstuose aiškiai sekama *ars dictaminis* taisyklėmis: tai rodo privaloma kompozicija, standartinis dėstymo būdas, būdingos raiškos priemonės; aiškus tikslas perteikiamas retorine išmone, literatūrinėmis priemonėmis. Šiuose laiškuose akivaizdūs keli sluoksniai: teoriniai, privalomi dalykai, išorinis kodas ir asmeninė siuntėjo raiška, jo santykis su adresatu, su laiško objektu, su aprašomais įvykiais. Išryškėja tam metui būdingas vaizdavimo būdas: įvykių ir jausmo detali raiška, įtaigumas, vizualumas, naudojamos tradicinės, standartinės frazės, jausmų raiška – akivaizdžiai remiamasi diktamino kanonu.

Ne visi oficialūs, dalykiniai laišakai tokie retoriški, būta jų kiek paprastesnių – ir kompozicijos, ir raiškos atžvilgiu, taip pat ir gana draugiškų, šiltų – tai, žinoma, priklausė nuo koresponduojančių tarpusavio santykių. Tokio pobūdžio korespondencijoje (dažniausiai tai mišrūs laišakai) be ilgų įžangų aptariami reikalai, informuojama, tariamasi, atsakoma į gautus laiškus, persiunčiami iš kitų korespondentų gauti laišakai ar jų nuorašai³⁷², dėkojama,

³⁷⁰ CEV, Nr. 1355, p. 832–833: *Item multa immo infinita de dispositione factorum modernorum vobis scriberemus, sed videmus quod ad litteras nostras nobis quidquam non rescribitis, ob hoc iam non est opus ut vobis tam multa scribamus, iam enim de facto cognoscimus quid agitur. Ceterum scribitis ut novitates vobis scriberemus apud nos occurrentes, nullas scimus; solum audivimus quomodo heretici crescunt et quotidie confortantur quodque vos ipsis favetis. Iste sermo apud nos multum dilatatur et crescit et est valde mirabilis. Alia nova non habemus nisi quod in istis partibus nostris est magna tranquillitas et pax, et omne bonum audimus; D. Staškevičienės vertimas in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 220–221.*

³⁷¹ CEV, Nr. 478, p. 224; Nr. 464, p. 215–216 ir kt.

³⁷² Rūta Čapaitė teigia, kad tuo metu buvo įprasta keistis iš kitur gautais laiškais ar savo, siųstais kitiems adresatams: „Šiuo požiūriu, kalbant apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio kasdienybę, svarbu yra tai, kad taip įeinama į to meto lotyniškosios Europos komunikacijos sistemą, tampant lygiaverčiu jos nariu. Keitimosi laiškais tikslai buvo įvairūs: tikslus informavimas, kartais – faktinė medžiaga įrodinėjant savo tiesą, laiko taupymas“, apie tai plačiau žr. Idem, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 15–16; Idem, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 30–32.

prašoma, aiškinama, užstojama ar ginama³⁷³. Kartais oficialaus laiško pabaigoje pranešama apie siunčiamas dovanas, pavyzdžiui, sakalus³⁷⁴. Tai buvo tam tikra gerų santykių palaikymo, tuometinės kurtuazijos dalis, jas teikti reikalavo to meto etiketas. Dovanojama buvo daug kas ir įvairiomis progomis ar be jų, atsilyginant už paslaugas, rodant dėmesį, o neretai ir norint palenkti į savo pusę. Be minėtų sakalų dažnai buvo dovanojami vanagai, žirgai³⁷⁵, net liūtai³⁷⁶ bei kitokie gyvūnai; taip pat drabužiai, pavyzdžiui, brangūs kailiniai³⁷⁷, ir daugybė kitų dalykų³⁷⁸. Už dovanas būtinai buvo padėkojama arba atsilyginama kitomis dovanomis³⁷⁹.

Dažnai Vytauto ir jo korespondentų laiškuose minimi Viduramžių dvaruose buvę madingi juokdariai ir neūžaugos, kurie linksmindavo valdovus ir jų svečius; jie buvo dovanojami arba paskolinami, o Pauliaus von Russdorfo juokdarys Henne, kurį labai mėgo Vytautas, kaip žinia, buvo didžiojo magistro žvalgas ir rašė jam laišką-ataskaitą³⁸⁰. 1427 metų liepos 14 dieną Lietuvos valdovo žaismingame asmeniškame laiške didžiajam Ordino magistrui kalbama apie šio pasiskolinto juokdario netinkamą elgesį:

Garbingasis mielas Pone Magistre! Teikitės žinoti, kad riteris Henė, apie kurį mes Jums esame rašę, [...] pavijo mus Krėvoje, kelyje. Tačiau jis vėl atvyko pasipūtęs, norėjo būti labai sąmojingas ir protingas, kadangi mes jį į riterius pakėlėme, ir

³⁷³ CEV, Nr. 1012, p. 555; Nr. 1390, p. 873–874; Nr. 1435, p. 926–927; Nr. 671, p. 344–345; Nr. 704, p. 367; Nr. 1381, p. 866–867; Nr. 1361, p. 840–842; Nr. 643, p. 326–327; Nr. 1286, p. 770–771; Nr. 473, p. 221–222; Nr. 475, p. 222–223; Nr. 483, p. 226 ir kt.

³⁷⁴ CEV, Nr. 393, p. 168–170: *Išskirtinai mielas Pone Magistre, kaip Jūs pageidavote, mes siunčiame Jums baltą vanagą ir su juo 4 sakalus, du – nuo mūsų ir du – nuo mūsų namų ponios*, – rašoma Vytauto laiško ceduloje.

³⁷⁵ CEV, Nr. 348, p. 132: šiame laiške Vytautas dėkoja didžiajam Ordino maršalui už atliktus reikalus, praneša apie savo ketinimus ir dėkodamas už atsiųstą puikų žirgą, dovanoja du sakalus.

³⁷⁶ Florentiečiai siunčia Jogailai liūtų porą ir prašo jo palankumo esantiems Lenkijoje jų pirkliais, žr. CESDQ, Nr. 33, p. 25–26.

³⁷⁷ CEV, Nr. 1329, p. 798: Vytautas dovanoja juokdariui Henei kiaunės kailinius. 1429 m. gegužės 26 d. laiške Jogaila, aptaręs politinius reikalus, prašo Vytauto atsiųsti juodus kailinius, kurie būsią skirti atvykstančiam aukšto rango svečiui, žr. CEV, Nr. 1356, p. 833–834.

³⁷⁸ Apie tai, kodėl ir kas buvo dovanojama, kokie buvo kurtuazijos papročiai Vytauto ir jo amžininkų dvaruose plačiau žr. Rūta Čapaitė, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 22–24. Taip pat Zenonas Ivinskis, *Lietuvos istorija*, p. 327, 328, 332; Antoni Prochaska, *Szkice historyczne z XV wieku*, p. 64; Aronas Gurevičius, *Viduramžių kultūros kategorijos*, p. 189–199.

³⁷⁹ CEV, Nr. 707, p. 369–370; Nr. 984, p. 541; Nr. p. 581 ir kt.

³⁸⁰ CEV, Nr. 1329, p. 798–799. Plačiau apie jį žr. Rūta Čapaitė, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 20–21; taip pat Antoni Prochaska, *Szkice historyczne z XV wieku*, p. 253–269.

*daugiau nebenorėjo juokdariškai kvailioti. Ir jis mus įtikinėjo, jei mes jį riteriu pakėlėme, daugiau jo juokdariu nelaikytume. Taigi jis numetė savo juokdario švarką iki tol, kol mes jam panele lazda pagrasinome taip, kad ji prieš jo skruostą sulinko; jis vėl taptų apdovanotas lazda, jeigu nenorėtų kvailioti: tektų jam pliekti per žandą, kad persikreiptų, tada trenkti iš kitos pusės, kad atsileistų. Ir šitaip jam teko du kartus suduoti, kol pagaliau susiprato ir vėl ėmė juokdariškai elgtis; [...] mes liepėme pasiūdinti jam kitą juokdario švarką su ausimis, kišenėmis, klostėmis ir t.t.*³⁸¹.

Taip pat laiškuose prašoma leidimų medžioklėms, kadangi Vytautas medžiodavo ne tik savo valdose, bet ir pasienio su Ordinu arba Ordino teritorijoje. Leidimų prašydavo ir Jogailai, kuris labai mėgęs medžioti. Tai buvo viena mėgstamiausių ir populiariausių dvaro pramogų; medžioklėse neretai buvo aptariami ir sprendžiami aktualūs politiniai reikalai, medžioklės dvaruose priimami pasiuntiniai, palaikoma draugystė ir pan.³⁸²

Yra didžiojo Lietuvos kunigaikščio ir jo korespondentų laiškų, kuriuose kalbama apie sveikatą. Pavyzdžiui, Vytauto laiške didžiajam Ordino magistrui atsakoma į šio užklausimus, pateikiama informacija apie karaliaus Zigmanto laiško Jogailai turinį, apie belaisvius ir kita politinė informacija, o laiško pabaigoje detalai nusakoma didžiojo kunigaikščio ir jo žmonos sveikatos būklė³⁸³.

Apie sveikatą kalbama ne viename ir Vytauto korespondentų laiške. Konradas von Jungingenas, siųsdamas laišką po ilgos ligos, prašo, kad didysis kunigaikštis atsiųstų jam nedidelį eidininką, mat jaučiąs sveikesnis ir norįs pats pajodinėti. Už tai pažadami du puikūs žirgai iš didžiojo magistro arklidžių³⁸⁴. Elbingo komtūras, aptaręs politines aktualijas, rašo Ordino

³⁸¹ CEV, Nr. 1292, p. 775, vertimą iš vokiečių k. žr. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, p. 20. Apie juokdarį rašyta ir CEV, Nr. 1323, p. 795; Nr. 1330, p. 801. Apie neužaugas taip pat yra kalbama ne viename laiške: CEV, Nr. 901, p. 497; Nr. 980, p. 539; Nr. 984, p. 541.

³⁸² Plačiau apie tai žr. Rūta Čapaitė, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 25. Taip pat CEV, Nr. 191, p. 56; Nr. 206, p. 59; Nr. 207, p. 60; Nr. 276, p. 94; Nr. 469, p. 219; Nr. 547, p. 271, 273; Nr. 611, p. 303 ir kt.

³⁸³ *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, p. 18–19; CEV, Nr. 1270, p. 758–759; taip pat žr. CEV, Nr. 1213, p. 713–714, tą patį vertimą žr. *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, p. 210–211.

³⁸⁴ CEV, Nr. 362, p. 143.

magistrui ir apie Jogailos sveikatą³⁸⁵. Už linkėjimus pasveikti buvo nuoširdžiai dėkojama, paisant etiketo, draugiškų santykių³⁸⁶.

Taigi dauguma Vytauto laiškų – **daugiatemiai**. Tokio pobūdžio laiškuose šalai politinių, dalykinių reikalų aptariamos kasdienio gyvenimo reikmės: sveikata, ligos, prašoma reikalingų paslaugų, aptariamos įvairios naujienos. Tokie laišakai atskleidžia Lietuvos valdovo ir jo dvaro gyvenimą, papročius, etiketo normas. Matyti, kad Vytautas laiškais buvo užmezgęs plačius ryšius, kai kurie iš jų buvo gana ilgalaikiai ir, sakytume, draugiški³⁸⁷. Ir tokių laiškų yra nemažai. Žinoma, tai lėmė to meto kurtuazijos taisyklės, valdovo statusas, bet vis dėlto galima teigti, kad laiškais buvo palaikoma draugystė. Beje, nėra lengva tokius laiškus tiksliai priskirti kokiam nors vienam rūšiui, nebūtų labai tikslu juos vadinti grynai asmenine korespondencija, bet kad ji gerokai skiriasi nuo dalykinės, tai yra akivaizdu. Tokia epistolika savo raiška yra daug asmeniškesnė, nors joje neretai kalbama ir apie politines aktualijas. Šių laiškų kompozicija minimali, kalba gana paprasta, nuoširdi. Galybė tokių draugystės laiškų yra ir mūsų minėtuose epistoliniuose rinkiniuose, formuliaruose, vadovėliuose.

Iš pateiktų pavyzdžių ir kitų išlikusių laiškų analizės, to meto korespondencijos pavyzdžių, laiškų kūrimo taisyklių galima bandyti įsivaizduoti, kaip kuriamas XV a. valdovo laiškas: didžiojo kunigaikščio žodinis pranešimas sudėliojamas raštininko į juodraštinį pagal *ars dictaminis* taisyklės. Kas lieka iš asmeniškumo, kiek kūrėjo individualumo, kas sukuria laiško literatūriškumą: adresantas ar raštininkas? Kaip tos pačios retorinės formuluotės „apauga“ įvairiomis prasmėmis skirtinguose laiškuose ar skirtingų autorių laiškuose? Į šiuos klausimus nėra taip paprasta atsakyti, jie reikalauja išsamesnio tyrimo. Reikia nepamiršti ir skirtingų kalbų faktorius: tas pats

³⁸⁵ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, p. 18; CEV, Nr. 1222, p. 720. Taip pat žr. CEV, Nr. 359, p. 141

³⁸⁶ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, p. 19; CEV, Nr. 1273, p. 761–762. Daugiau apie sveikatos ir ligų temą Viduramžiais žr. Rūta Čapaitė, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, p. 26–27; taip pat Darius Baronas, „Ligos ir epidemijos“, in: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra, p. 293–297 ir kt.; Christina Vanja, „Liga: Viduramžiai“, in: Europos mentaliteto istorija, p. 166–170.

³⁸⁷ Apie tai daugiau žr. Petrauskas Rimvydas, „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai“, p. 206–222.

tekstas skirtingose kalbose perteikiamas skirtingai. Matome atstumą tarp diktamino taisyklių unifikOTOS kalbos ir gyvosios kalbos. Dėl to nėra taip lengva atskirti, kur yra autentiškos, valdovo diktuotos mintys, kur jo emocijos, o kur privalomos korespondencijai, ypač oficialiai, formulės, tradicinė to meto literatūrinė raiška, reglamentuota retorinių *ars dictaminis* taisyklių ir siuntėjo bei adresato santykių ar luominės (gal ir tautinės) priklausomybės. Juk net ir smulkmenos ar menkiausia emocija Viduramžių tekstuose nusakoma remiantis tradicija, standartu.

Taigi jau viduramžinėje LDK epistolografijos raidos stadijoje buvo naudojamosi universaliomis *ars dictaminis* taisyklėmis. Tai leido Lietuvos valdovams lygiaverčiai dalyvauti lotyniškosios Europos komunikacinėje erdvėje. Lotyniškosios epistolografijos normatyvų skeleidėjai buvo LDK valdovų ir didžiųjų kunigaikščių aplinkoje ar kanceliarijoje dirbę, iš svetur atvykę raštininkai, gavę išsilavinimą Vakarų ir Vidurio Europoje. Vėliau juos keitė ar dirbo greta vietiniai diktaministai, išėję mokslus užsienyje. *Ars dictaminis* kanonai taip pat adaptuojami per dalykinį korespondavimą su kitomis šalimis. Taigi LDK valdovų ir jų artimiausios aplinkos laišakai yra sudėtinė Vakarų ir Vidurio Europos epistoliarijos dalis, nenusileidžianti jos lygiui. Ilgainiui vis labiau ima ryškėti dominavusios Viduramžiais dalykinės ir labiau asmeninio pobūdžio korespondencijos skirtumai: kompoziciniai, turinio, literatūrinės raiškos. Vis dėlto reikia pabrėžti, kad Viduramžiais laišakai beveik niekada nebuvo visiškai privatūs, nes iš esmės buvo pusiau vieši, skirti klausymui. Juk laiškas buvo atvirai diktuojamas diktaministui, o gautas buvo garsiai perskaitomas, dažnai ir ne vienam žmogui.

Taip pamažu į Lietuvą atkeliauja vakarietiškoji rašytinė kultūra, išsilavinimo sistema, epistolinis kanonas; plečiasi raštijos stilistinis ir funkcinis spektras. Reikia pasakyti, kad tuo laiku LDK nėra ar tiesiog neišliko mokslinio, filosofinio, literatūrinio, fiktyvaus, meilės turinio laiškų, kokių būta Bizantijoje ir Viduramžių Europoje. Lietuvos epistolikoje tokio pobūdžio laiškų atsiranda gerokai vėliau.

Vienas pirmųjų kontaktų su ankstyvąja humanistine epistolika įvyksta jau XV a. 3 dešimtmečio pabaigoje, kai ruošiantis Vytauto karūnacijai 1429 m. pabaigoje italų humanistas Pranciškus Akvaviva (Franciscus de Comitibus Aque Vive) parašo ilgoką laišką didžiajam kunigaikščiui³⁸⁸. Jame patariama nesikarūnuoti ir susitaikyti su Jogaila. Vytautas laiške lyginamas su garsiuoju Aleksandru Makedoniečiu, pabrėžiamas jo galimas vaidmuo galbūt organizuojant naują kryžiaus žygį į Jeruzalę ir atremiant turkų puolimus. Akvaviva pasitelkia humanistinių argumentų, t. y. pavyzdžių iš persų, lidų, graikų ir romėnų valdovų gyvenimo, kurie turėjo didžiajam kunigaikščiui parodyti, kaip likimas gali žiauriai pasielgti su aukštumų siekiančiu žmogumi. Nežinia, ar šis laiškas galėjo nustebinti LDK valdovą³⁸⁹, korespondavusį su Romos karaliumi Zigmantu Liuksemburgiečiu ir jo žmona, Lenkijos karaliumi Jogaila, popiežiumi Martynu V, Danijos karaliumi Eriku, Kastilijos infantu Ferdinandu, Ordino didžiaisiais magistras ir kitais pareigūnais, Rygos burmistru ir Rygos miesto taryba, Tartu vyskupu ir Rygos arkivyskupu ir kt.³⁹⁰ Aišku, kad humanisto laiškas Vytauto ketinimų karūnuotis tikrai nepakeitė. Vis dėlto šie pirmieji kontaktai su kitokio pobūdžio epistolika ir retorika, kurių, ko gero, būta ir daugiau, pranašavo į LDK po truputėlį ateinančią naują epochą.

Dalykinių, oficialių laiškų tradiciją tęsė ir kiti LDK valdovai bei didikai, gyvenę po Vytauto, kurių korespondencijai išsamiai aptarti reikėtų atskiro tyrimo. Trumpai pasakysime tik tiek, kad ilgainiui, plečiantis valstybiniam ryšiams, keičiantis politinėms aplinkybėms, veikiant įvairiausiems kitiems veiksniams, plečiasi valdovo raštinė, darosi sudėtingesnė jos struktūra, kyla joje kuriamų dokumentų ir korespondencijos lygis, gausa bei įvairovė, o vėliau iš jos išauga LDK kanceliarija³⁹¹.

³⁸⁸ CEV, Nr. 1394, p. 879–885. Esama dar kelių Akvavivos laiškų, skirtų aiškiau neidentifikuotiems aukštiems lenkų asmenims, taip pat parašytų humanistine maniera, žr. CEV, Nr. 1395, p. 885–886; Nr. 1396, p. 886–887.

³⁸⁹ Plg. Sigitas Narbutas, „Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos šviesoje“, in: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai (Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 17), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 291.

³⁹⁰ Rūta Čapaitė, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, p. 26–27.

³⁹¹ Apie tai plačiau žr. Egidijus Banionis, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų tarybos narių susirašinėjimas su Maskvos bajorais Aleksandru valdant (1492–1506 m.)“, p. 19–28; Idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, p. 51–68 ir kt.; Rimvydas Petrauskas,

Didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje dirbo įvairaus rango ir lygio personalas, vykdeš daugybę įvairiausių funkcijų. Nuo raštinėje dirbusių žmonių išsilavinimo priklausė ir kanceliarijos darbo kokybė. Viena iš svarbesnių jų darbo sričių – tvarkyti ir kurti gausią ir įvairiakalbę valdovo korespondenciją, kurios mastai labai išsiplėtė. Pavyzdžiui, Žygimanto Augusto korespondencijos įvairovę liudija išlikę gausūs jo ir jam rašyti laišakai, kurių turinio, tipo ir raiškos skalė jau gana plati: pradedant nuo šeimyninių, asmeninių, meilės iki svarbių politinių, valdymo reikalų³⁹². Oficialių laiškų stilius, diktamino taisyklės veikė ir asmeninius ar literatūrinius laiškus, žinoma, vyko ir atvirkštinis procesas, tuo labiau, kad valdovo kanceliarijoje dirbo daugybė garsių humanistų, kultūros veikėjų, literatų, mokslo žmonių, diplomatų, bendravusių su visa Europa, kurioje tuo metu ypatingai suklesti epistolografijos menas. Valdovo ir didžiųjų magnatų kanceliarijos XVI a. tampa stambiu kultūros židiniu, politinio elito mokykla³⁹³. Plėtėsi kanceliarijos ir dvaruose – pasaulietiniuose ir aukštų Bažnyčios hierarchų; jose pradėdavo savo karjerą daug būsimų didžiojo kunigaikščio ar aukštų Lietuvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pareigūnų, kurių dauguma buvo aktyvūs visuomeninėje, politinėje ir kultūrinėje veikloje. Taigi laikui bėgant LDK epistolarija įvairėja tipų, turinio, stiliaus atžvilgiu. Atsiranda poleminio,

„Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, p. 23.

³⁹² Apie tai plačiau žr. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, p. 5, 28–33 ir kt.; *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikolaja Radziwiłła Czarnego, Wojewody Wileńskiego Marszałka i Kanclerza W.X.L., Xięcia na Olyce i Nieświżu; Brzeskiego, Szawelskiego, Kowieńskiego i Boryssowskiego etc. starosty [...]*, z autentyków spisane i wydane przez Stanisława Augusta Lachowicza, Wilno: Nakładem i drukiem T. Glücksberga, 1842; *Tajne listy Króla Polskiego Zygmunta Augusta do Stanisława Hozyusza posła Rżpltej Polskiej na dworze Rzymskim: w r. 1549 i 1550 umówionemi znakami pisane*, odczytał Józef Lepkowski, Wiedeń: J. Sabiniski, 1850. Taip pat žr. Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems: Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*; Raimonda Ragauskienė, „The ruler and his noble subject: the communication model of the correspondence between Sigismund Augustus and Mikalojus Radvila The Red, 1546–1572“, p. 5–26. Stanisławas Cynarskis teigia, kad Žygimantas Augustas buvo puikiai įvaldęs iškalbos ir laiškų rašymo meną. Plačiau apie jaunojo karaliaučio edukaciją žr. Idem, *Žygimantas Augustas*, Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 23–30.

³⁹³ Plačiau apie Žygimanto Augusto karališkosios kanceliarijos pobūdį, jos darbuotojus ir plačią jų veiklą, korespondencijos pobūdį, jos rengimo metodus ir pan., žr. Mirosław Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego: Humaniści w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta, passim*.

religinio, politinio, literatūrinio pobūdžio laiškų. O tai lėmė naujoji epocha – Renesansas, naujos visuomeninės, politinės, kultūrinės tendencijos.

III. Renesanso epistolografija

1. Renesanso humanistinės epistolografijos tradicija Europoje

1.1. Cicerono laišakai – pavyzdys imitacijai

Formuojantis Renesanso kultūrai, didelę reikšmę turėjo Antikos kultūros paveldo įsisavinimas. Jis pasireiškė keletu dalykų: antikinių kalbų ir autorių studijomis (*studia humanitatis*), jų kūrybos leidyba, padariusia Antikos paveldą labiau prieinamą, ir savarankiška kūryba, geriausių antikinės literatūros pavyzdžių sekimu (*imitatio*). Vienu svarbiausiu tokio sekimo prozoje pavyzdžiu Renesanso epochoje buvo laikomas romėnų literatūros klasikas Markas Tulijus Ciceronas (106–43 m. pr. Kr.). Iš jo prozos veikalų (kalbų, retorikos, filosofinių traktatų ir kt.) buvo mokomasi klasikinės lotynų kalbos, stiliaus, iškalbos, argumentacijos, įtikinimo meno ir kt. Renesanso epochoje naujai pažvelgiama ir į Antikos epistolografijos tradiciją. Cicerono laišakai nuo Francesco Petrarco (1304–1374) laikų tampa sektinu pavyzdžiu koresponduojant, suvokiami kaip svarbi asmenybės formavimo ir individualios raiškos forma, jie tapo ir naujos epistolografijos teorijos (*ars epistolandi*) pagrindu, kuri buvo papildoma dar ir graikų bei romėnų laiškų rašymo taisyklėmis, neatsisakoma ir Viduramžių patirties.

Iki šių dienų yra išlikę apie 800³⁹⁴ Cicerono laiškų, kurie tradiciškai skirstomi į 4 rinkinius³⁹⁵: laišakai Titui Pomponijui Atikui, artimiausiam Cicerono draugui (*Ad Atticum*, 16 knygu); susirašinėjimas su įvairiais asmenimis (*Laiškai artimiesiems – Ad familiares*, 16 knygu); laišakai broliui

³⁹⁴ Įvairūs autoriai pateikia skirtingą išlikusių laiškų skaičių, mat abejojama dėl kai kurių laiškų autentiškumo ir pan.; be to, prie šio skaičiaus pridedami ir Cicerono korespondentų laišakai jam, tad iš viso susidaro apie 900 laiškų korpusas.

³⁹⁵ Plačiau apie Cicerono laiškų kiekį, skirstymą, išdėstymo principus rinkiniuose, autentiškumą, leidimus ir kt. žr.: Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, p. 384–398; *Lexikon der Alten Welt*, t. 1, p. 632; *Reclams Lexikon der Antike*, p. 145–146; Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 61–63; G. O. Hutchinson, *Cicero's Correspondence. A Literary Study*, p. 1–24 ir kt.

Kvintui (*Ad fratrem Quintum*, 3 knygos); laiškai Markui Brutui (*Ad Brutum*, 2 knygos).

Ne vieno tyrinėtojo pabrėžiama, jog Cicerono laiškai – vieni gyviausių, nuoširdžiausių tekstų visoje antikinėje epistolikoje, svarbūs atskleidžiant jo asmeninį gyvenimą bei psichologinius bruožus³⁹⁶. Be to, jo korespondencija – tai vienas tikriausių, įdomiausių ir autentiškų Romos istorijos liudininkų; tai lingvistinis gyvosios, šnekamosios lotynų kalbos, kuri šių dienų mokslininkams mažiau žinoma nei graikų, paminklas. Laiškai unikalūs ir leksiniu, ir gramatiniu požiūriu: juose gausu tokių žodžių ir stilistinių figūrų, kurių nėra kituose Cicerono kūrinuose – nei jo oracijose, susijusiose daugiau su oficialia politikos bei teisės kalba ir retorinėmis taisyklėmis, nei filosofiniuose traktatuose, kur jam tekdavo kurti lotyniškus graikiškų filosofinių terminų atitikmenis. Laiškuose Ciceronas naudojo šnekamosios kalbos leksiką, mėgo paratakę, elipsinius posakius. Jo stilius neįtikėtinais įvairus: čia rasime ir žodžių žaismo, sąmojų, anekdotų, ir rimtų politinio bei filosofinio pobūdžio svarstymų. Jis noriai ir taikliai naudoja lotyniškas ir graikiškas patarles bei priežodžius, citatas iš literatūrinių kūrinių. Net tame pačiame Cicerono laiške galima rasti daugybę skirtingų stiliaus bei tonacijos formų. *Negirdėtas kalbos ir stiliaus lankstumas bei laisvumas [laiškuose – D. K.] stebina ne mažiau, nei taip pat diferencijuotas kalbų ir filosofinių veikalų stilius. Kalbos tyrinėtojui Cicerono korespondencija yra nepaprastai svarbus gyvosios lotynų kalbos, kokią naudojo išsilavinę žlungančios respublikos laikotarpio romėnai, dokumentas*³⁹⁷.

Pats Ciceronas noriai ir dažnai kūrė laiškus: rašė juos ar diktavo namuose (*Ad Quintum fratrem* III, 1 ir 19), būdamas svečiuose (*Ad familiares* XIV, 21, 4), senate (*Ad familiares* XII, 20); stengėsi nepraleisti nė dienos neparašęs laiško savo draugui Atikui³⁹⁸; sakė, jog sunku rasti stropesnę laiškų rašytoją nei

³⁹⁶ Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceeroński*, p. 384–398; Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, p. 59–80; Алексей Лосев, *Античная литература*, p. 340; Сергей Утченко, *Цицерон и его время*, p. 307, 335 ir kt.

³⁹⁷ Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceeroński*, p. 386.

³⁹⁸ *Ad Atticum* VIII, 12: *ut ne quis a me dies intermittatur quin dem ad te litteras (kad tik kurios dienos nepraleisčiau neparašęs tau laiško)*. – Čia ir toliau, jei nenurodyta kitaip, versta disertacijos autorės.

jis³⁹⁹; kartais net atsiprašydavo, jog taip daug ir dažnai rašas (*Ad Atticum* VII, 12; *Ad Quintum fratrem* I, 1, 45). Žinoma, ir pats labai laukė laiškų, kurių taip pat nemažai gaudavo (*Ad Atticum* VII, 12; IX, 2). Tai paaiškina jo epistolinio palikimo gausą.

Norint suprasti, kaip Cicerono epistolografija veikė Renesanso humanistų veikalus, ko jie iš jo mokėsi, ką perėmė, ką modifikavo, reikia prisiminti, kaip pats rašytojas apibrėžė laišką, jo funkcijas, kokias skyrė jo rūšis ir stilius.

Ciceronas išmanė antikinę, visų pirma suformuluotą graikų teoretikų, epistolografijos teoriją, kurios pagrindinius nurodymus pateikėme pirmoje šio darbo dalyje⁴⁰⁰. Būtina pabrėžti, jog pats Ciceronas nėra parašęs teorinio veikalo apie laiškų rašymą arba paminėjęs kokią konkrečią jam žinomą laiškų teoriją ar autorių, rašiusį apie tai. Vis dėlto kai jis laiškuose kalba ta tema (dažnu atveju užsimindamas lyg tarp kitko šalia kitų dalykų), susidaro įspūdis, kad jo adresatai yra susipažinę su epistolografijos reikalavimais. Taigi tam tikras požiūris į laiško rašymo būdus ryškėja būtent iš jo paties korespondencijos.

Cicerono supratimu, laiško paskirtis – keleriopa: 1) jis turi perduoti žinią per nuotolį, t.y. atlikti informacinę funkciją: *Žinai, kad yra daug laiškų rūšių; bet svarbiausia laiško paskirtis, dėl kurios jis ir buvo išrastas, – tai prinešti pranešimą nesantiesiems apie tai, kas svarbu ar mums, ar jiems*⁴⁰¹; 2) užmegzti kontaktą, kalbėtis per atstumą (komunikacinė funkcija): *o kadangi man atrodo, kad aš, skaitydamas tai, kas tavo parašyta, kalbuosi su tavimi, o kai rašau tau,*

³⁹⁹ *Ad familiares* II, 1, 1: *etenim quis est tam in scribendo impiger quam ego?*

⁴⁰⁰ Apie graikų kultūros įtaką Ciceronui žr.: Исая Нахов, „Цицерон и греческая культура“, in: *Цицерон: 2000 лет со времени смерти. Сборник статей*, Москва: Издательство Московского университета, 1959, p. 72–104; Георгий Кнабе, „Цицерон, античная классика и рождение классицизма“, in: *Цицерон: Эстетика: трактаты, речи, письма*, Москва: Искусство, 1994, p. 22–23; Audronė Kučinskienė, „Cicerono santykis su graikais ir jų kultūra“, in: *Literatūra*, 2006, [t.] 48 (3), p. 68–78.

⁴⁰¹ *Ad familiares* II, 4, 1: *Epistularum genera multa esse non ignoras sed unum illud certissimum, cuius causa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentis si quid esset quod eos scire aut nostra aut ipsorum interesset*. Rašydamas broliui Kvintui (*Ad Quintum fratrem* I, 1, 13, 37), jis apibrėžia uždavinius, kuriuos turi atlikti laiškas: *Bet nemanau galįs praleisti tai, kas būdinga laiškui, o būtent, kad tas, kuriam jis rašomas, sužinotų tai, kas jam nežinoma (illud quod est epistulae proprium, ut is, ad quem scribitur, de iis rebus quas ignorat certior fiat, praetermittendum esse non puto)*.

– [taip pat] kalbu su tavimi, tai bet koks tavo ilgas laiškas teikia man ir didžiausią pasitenkinimą, ir pats dažnai rašau tau per ilgus [laiškus]⁴⁰².

Ciceronas teigia, jog yra daug laiškų rūšių, ir nepateikia griežtos, konkrečios klasifikacijos, o pamini tik keletą laiško rūšių. Laiške Kurionui jis nurodo dvi tokias rūšis, kurios jam labiau patinkančios (*duo, quae me magnopere delectant*): 1) oficialūs, „rimti“ laiškai (*genus severum*); 2) privatūs, asmeniniai laiškai (*genus familiare*)⁴⁰³.

Kituose Cicerono laiškuose minimi tokie tipai: laiškai, rašyti laimingu, sėkmingu gyvenimo laikotarpiu (*quibus secundis rebus uti solebamus*); rašyti liūdnomis akimirkomis (*triste genus*)⁴⁰⁴; guodžiamieji (*consolare, consolatoria*) arba žadantys (*polliceri*)⁴⁰⁵; patariamieji (*suasoria*), prašomieji (*rogatoria*)⁴⁰⁶ ir juokaujantieji (*iocosa*; *Ad Atticum* VII, 5, 5).

Savo korespondencijoje Ciceronas tvirtina, kad laiškas nedaug turįs bendro su teismine ar politine kalba ir kad jame reikėtų naudoti kasdienę šnekamąją kalbą: *Bet iš tiesų, koks tau atrodau laiškuose? Ar ne liaudiška*

⁴⁰² *Ad Quintum fratrem* I, 1, 45: *sed ego, quia, cum tua lego, te audire, et quia, cum ad te scribo, tecum loqui videor, idcirco et tua longissima quaque epistula maxime delector et ipse in scribendo sum saepe longior.*

⁴⁰³ *Ad familiares* II, 4, 1: „Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magnopere delectant: unum familiare et iocosum, alterum severum et grave“ (kursyvas mano – D. K.; *Yra dvi laiškų rūšys, kurios teikia man didelį malonumą: viena – draugiški ir pokštaujantys, kita – rimti ir svarbūs*).

⁴⁰⁴ *Ad familiares* IV, 13, 1: „Quaerenti mihi iam diu, quid ad te potissimum scriberem, non modo certa res nulla, sed ne genus quidem litterarum usitatum veniebat in mentem. Unam enim partem et consuetudinem earum epistolarum, *quibus secundis rebus uti solebamus*, tempus eripuerat perfeceratque fortuna, ne quid tale scribere possem aut omnino cogitare. Relinquebatur *triste* quoddam et *miserum* et his temporibus consentaneum genus litterarum. Id quoque deficiebat me, in quo debebat esse aut *promissio* auxilii alicuius aut *consolatio* doloris tui“ (*Kai aš jau ne kartą savęs klausiau, ką geriausiai tau parašyti, man neatėjo į galvą ne tik nieko konkrečiau, bet net ir kokią laiško rūšį pasirinkti. Mat vieną įprastų laiškų dalį, kuriais mes paprastai naudojames laimingai dalykams susiklosčius, pagrobė laikas, o likimas padarė taip, kad aš negaliu nieko panašaus parašyti ir apskritai apie tai pagalvoti. Liko viena liūdesį ir gailęstį reiškianti laiškų rūšis, atitinkanti dabartines aplinkybes. Man taip pat trūko gebėjimo parašyti arba žadant padėti, arba guodžiant dėl tavo kančios*).

⁴⁰⁵ *Ad familiares* VI, 10: „Antea misissem ad te literas, si genus scribendi invenirem. Tali enim tempore aut *consolari* amicorum est aut *polliceri*“ (*Aš anksčiau būčiau tau parašęs laišką, jei būčiau sugalvojęs laiško rašymo būdą. Juk esant tokioms aplinkybėms, draugų pareiga yra arba paguosti, arba pažadėti*); *Ad familiares* VI, 13, 1: „Etsi tali tuo tempore me aut *consolandi* aut *iuvandi* tui causa scribere ad te aliquid pro nostra amicitia oportebat, tamen adhuc id non feceram, quia neque lenire videbar oratione neque levare posse dolorem tuum“ („Nors tokiu sunkiu tau metu man ir derėtų tau parašyti ką nors, kas tave paguostų ar palaikytų, – turint omenyje mūsų draugystę, vis dėlto aš to iki šiol nepadariau, nes man atrodė, kad aš savo žodžiais negaliu nei sušvelninti, nei palengvinti tavo skausmo“).

⁴⁰⁶ *Ad Atticum* XVI, 16: „haec epistula non *suasoris* est sed *rogatoris*“ („šis laiškas yra ne patariamasis, bet prašomasis“).

kalba su tavimi kalbu? Ar ne visada tokiu pačiu stiliumi? Kuo panašus laiškas į teismo ar politinę kalbą? Net ir teismines kalbas nesame įpratę sakyti vienu stiliumi. [...] Vis dėlto laiškus privalome rašyti kasdieniais žodžiais⁴⁰⁷.

Laiške Gajui Trebonijui Ciceronas rašo: *vienaip rašome, jei manome, jog mūsų laišką skaitys tik tie, kam siunčiame, kitaip, jei tikimės, kad jis bus skaitomas daugelio žmonių*⁴⁰⁸. Taigi atsižvelgiama į tai, kam rašoma ir kas skaitys laišką, mat asmeniniuose, intymiuose laiškuose galima pasakyti daugiau, nei skirtuose platesniam adresatų ratui ar oficialiam asmeniui. Ir stilius pritaikomas asmeniui bei aplinkybėms. Suprantama, laiško forma irgi priklausė nuo adresato. Pagal epistolografijos taisykles oficialių laiškų antraštėse reikėjo nurodyti oficialius siuntėjo ir adresato titulus. Štai, pavyzdžiui, kai kuriuose Cicerono laiškuose draugui Celijui esama tokios oficialios antraštės: *M[arcus] Cicero S[alutem] D[icit] M[arco] Caelio Aedili Curuli* (*Ad familiares* II, 11; 12; 13; 14; 15). Dar iškilmingesnis pasveikinimas yra laiške Pompėjui (*Ad familiares* V, 7): *M[arcus] Tullius M[arci] F[ilius] Cicero S[alutem] D[icit] Cn[aeo] Pompeio Cn[aei] F[ilio] Magno Imperatori*. Kitų, ne tokių oficialių, laiškų pradžios yra nepalyginamai paprastesnės, pavyzdžiui, *M[arcus] Cicero S[alutem] D[icit] Servio Sulpicio* (*Ad familiares* IV, 6); dar kituose, familiaresniuose, laiškuose apsiribojama tik vardais (pavyzdžiui, laišakai Trebacijui prasideda: *Cicero Trebatio*, žr. *Ad familiares* VII, 7; 8; 9). Beje, laiškus giminaičiams ir artimiems draugams Ciceronas rašė savo ranka, kitus diktavo vergams, o kopijas laikė savo namuose⁴⁰⁹.

Cicerono korespondencijoje yra oficialių laiškų, kurių stilius primena kalbų stilistiką; yra ataskaitų iš Sicilijos, kuriose lengvai pastebime stilistinių bruožų, būdingų vietininko raportams; yra tarsi kokių nedidelės apimties traktatų, kaip, pavyzdžiui, laiškas broliui Kvintui (jame pateikiami nurodymai, kaip turi elgtis provincijos vietininkas). Šie ir dar nemažai kitų tekstų – tai

⁴⁰⁷ *Ad familiares* IX, 21, 1: *verum tamen quid tibi ego videor in epistulis? nonne plebeio sermone agere tecum? nec enim semper eodem modo. quid enim simile habet epistula aut iudicio aut contioni? quin ipsa iudicia non solemus omnia tractare uno modo. [...] epistolas vero cotidianis verbis texere solemus.*

⁴⁰⁸ *Ad familiares* XV, 21, 4: *aliter enim scribimus, quod eos solos, quibus mittimus, aliter, quod multos lecturos putamus.*

⁴⁰⁹ Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, p. 386.

laiškai, kuriuos Ciceronas rašė, neabejotinai galvodamas apie palikuonis ar platesnį skaitytojų ratą.

Didžiąją epistolinio palikimo dalį sudaro tekstai, kuriuose Ciceronas dėstė subjektyvią nuomonę, skelbė asmeniškus vertinimus, dalijosi neviešomis mintimis ir kuriuos skyrė vien tik adresatui. Tokie yra jo laiškai bičiuliui Atikui, broliui Kvintui ir Markui Junijui Brutui. Esama nuoširdžių, juokaujama tonu parašytų tekstų, – pavyzdžiui, laiškai jaunam draugui Trebacijui arba Petui; yra mandagių, bet pakankamai šaltų, pavyzdžiui, laiškai Matijui. Cicerono epistoliniai tekstai jaunesniajam broliui kupini patarimų ir išpėjimų, o laiškuose konsulai Krasui randame diplomatinių vingrybių. Dar esama mandagių laiškų, kuriuose sunku įžiūrėti adresanto nuoširdumą. Ypatingą kategoriją sudaro paguodžiamieji bei rekomendaciniai laiškai, pateikiami 13-oje rinkinio *Ad familiares* knygoje.

Stilistinė, meninė, teminė ir dalykinė įvairovė, gyvenimo, pasaulio ir žmogaus pažinimas, platus autoriaus akiratis ir jo vardas bei šlovė pelnė Ciceronui epistolografijos meistro vardą. I a. pabaigoje daugelis jo laiškų buvo publikuoti ir pradėti laikyti epistolinio stiliaus pavyzdžiu⁴¹⁰.

Su krikščionybės atsiradimu Europoje, jos intelektualėmis varžytuvėmis su pagoniškosios Antikos autoritetais ir išvirtinimu Senajame žemyne Ciceronas, kaip daugelis kitų antikinės literatūros korifėjų, užleido vietą Šventajam Raštui, Bažnyčios Tėvams ir Mokytojams. Prie Cicerono korespondencijos vėl sugrįžta Renesanso epochoje, kai jo laiškus Atikui, broliui Kvintui, Brutui ir Oktavianui 1345 m. Veronoje atrado Francesco Petrarca. Epistolinį palikimą, o kartu ir visos jo kūrybos vaizdą gerokai papildė dar vienas reikšmingas atradimas: 1389 m. kitas italų humanistas Coluccio Salutati (1331–1406) surado kitą gausų Cicerono laiškų pluoštą (*Ad familiares*). Tai turėjo didelės reikšmės naujo epistolinio stiliaus ir kitokio pobūdžio epistolografijos formavimuisi, laiškų žanro suklestėjimui. Ypač humanistinės epistolikos formavimąsi paveikė Francesco Petrarca, Cicerono pavyzdžiu sukūręs laiškų rinkinius *Ad familiares*, *Seniles* (epistoliniai tekstai iš ciklo *Ad posteritatem*),

⁴¹⁰ Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, p. 62.

Variae, taip pat rinkinį *Sine nomine* (iš viso 623 laišakai). Daugiausia dėmesio Petrarca juose paskyrė asmeniškiesiems dalykams, taip ne tik parodydamas pagarbą romėnų epistolografui, bet ir paliudydamas jo įtaką, bundančią Naujųjų laikų Europos individualizmo dvasią. Kaip ir Ciceronas, Petrarca norėjo laiškais palikuonims perduoti liudijimą apie save, apie savo gyvenimą⁴¹¹. Tokios intencijos puikiai atliepė vėlesnių kartų humanistų nuostatas ir ypač gerai tiko jų kūrybinei raiškai. Sekant Cicerono ir Petrarcos pavyzdžiais, laišakai pradėdami rašyti, numatant, kad vėliau jie bus publikuojami ir prieinami platesniam ratui, ar tikintis, kad adresatas laišką duos paskaityti ir kitiems. Tad veikiai renesansinis laiškas įgijo individualistinio atvirumo. Johanas Huizinga, tyrinėjęs Erazmo Roterdamiečio gyvenimą ir jo gyvenamąjį laikotarpį, taikliai pastebėjo, kad tuo metu epistoliniai tekstai buvo hibridinio pobūdžio: humanistinis laiškas buvo pusiau privatus, pusiau viešas. *Tik pamažu, veikiant knygų spausdybai, viešas, spaudai skirtas žodis atsiskyrė nuo privataus, liekančio tik rankraštyje ir skaitomo tik to konkretaus asmens, kuriam jis yra adresuotas*⁴¹².

Petrarcos ir Cicerono korespondencijos išleidimas paskatino gausios laišku literatūros atsiradimą, gausią jos leidybą⁴¹³ ir netgi tam tikrą gyvenimo

⁴¹¹ Mieczysław Mejer, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, in: *Listowne Polaków rozmowy*, p. 10. Daugiau apie Cicerono laišku atradimą, Petrarcos reakciją į jų turinį ir atsiskleidusią „kitokią“ romėnų oratoriaus asmenybę žr.: Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 211–213; Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska*, p. 384–385; Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, p. 59–80; *Self-presentation and social identification: the rhetoric and pragmatics of letter writing in early modern times*, p. 28 ir kt.

⁴¹² Johan Huizinga, *Erazmas*, p. 102; taip pat žr.: Eugenija Ulčinaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 112; Karl Borinski, *Die Antike in poetik und Kunsttheorie: Von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt*, t. 1: *Mittelalter, Renaissance, Barock*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Weicher, 1914, p. 128.

⁴¹³ Iki 1501 metų – inkunabulų eros pabaigos – pasirodė 76 italų humanistų korespondencijos rinkinių leidimai. Jų autoriai: Gasperino (Gasparinus) da Barzizza, Giovanni Bessarione, Leonardo Bruni, Francesco Filelfo, Aeneas Silvius Piccolomini (daugiausia leidimų), Antonio Beccadelli (Panormita), Giammario Filelfo, Francesco Petrarca, Marsilio Ficino, Giovanni Antonio Campano, Giovanni Pico della Mirandola, Angelo Ambrogini (Poliziano), Gianfrancesco Pico della Mirandola, Matteo Bosso. Be to, iki 1520 metų buvo išspausdinta dar 17 lotyniškos humanistinės korespondencijos antologijų. Svarbu ir tai, kad Cicerono kūriniai buvo vieni iš pirmųjų spaudinių: pavyzdžiui, 1465 m. pasaulį išvydo jo veikalas *De officiis* (*Apie pareigas*; čia pirmą kartą buvo panaudoti graikų šriftai), o 1467 m. išleisti jo laišakai *Ad familiares*, kurių iki 1500 m. pasirodė net 52 laidos (kai kurios – su komentarais). Palyginimui nurodysime, kad Senekos laišakai buvo išleisti 5 kartus ir 5 kartus raštų (*Opera omnia*) pavidalu. Plinijaus laišakai buvo išspausdinti atitinkamai 7 ir 3 kartus. Reikia pridurti, jog Cicerono veikalai buvo spausdinami specialiu šriftu – ciceru, žr.: Mieczysław Mejer, „Epistolografia

būda⁴¹⁴. Atsižvelgdami į tai, kad laiškas buvo vienintelis būdas perduoti žinią – ne tik asmeninę, bet ir viešą: politinę, mokslinę, istorinę ar literatūrinę, – ne vienas humanistinės epistolografijos ar Renesanso tyrinėtojas teigia, jog iš renesansinio laiško vėliau išsivystė tai, ką šiuo metu vadiname žurnalistika⁴¹⁵.

Atrastuose laiškuose Ciceronas humanistams pasirodė kitoks nei kalbose ir politiniuose raštuose. Jis atsiskleidė kaip realus žmogus su savo silpnybėmis, abejonėmis, jausmais, žodžiu – individas. Humanistams tai buvo ypač artima, *todėl to meto kultūros veikėjams laiškas tapo svarbia meno forma, literatūrinio savarankiškumo ženklu ir kūrėjo elegancijos požymiu*⁴¹⁶; laiškas imtas vadinti netgi tam tikru ginklu⁴¹⁷. Spaudos išradimas dar paskatino epistolinio žanro vystymąsi, o laiškų publikacijos pagausino epistolinės literatūros skaitytojų ratą, padarė informaciją prieinamesnę ir išplėtė mąstymo horizontus⁴¹⁸.

Gana kategoriška Tadeuszo Zielińskiego, tyrinėjusio Cicerono įtaką, vertinimus nuo Antikos iki XIX a., nuomone, „iki to laiko pasaulis žinojo tik beasmenes laiško formas; tai buvo traktatai, kaip Senekos, arba anekdotai, kaip Plinijaus, arba pamokymai, kaip Jeronimo, perteikti laiško forma; individualus (asmeniškas) laiškas kaip literatūrinė forma buvo neįsivaizduojamas“⁴¹⁹. Renesanso epochoje atradus Cicerono laiškus „išaiškėjo, kad viskas, kas mumyse ir aplink mus vyksta, gali būti literatūriškai išbaigto laiško objektas.

renesansowa (uwagi wstępne)“, p. 10–11; Levas Vladimirovas, *Knygos istorija: Senovė. Viduramžiai. Renesansas. XVI–XVII amžius*, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 176–177, 284.

⁴¹⁴ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, p. 81.

⁴¹⁵ Johano Huizingos teigimu, „privalu įsivaizduoti, kad tais laikais epistolinis žanras tam tikra prasme užėmė tą vietą, kuri dabar tenka laikraščiai arba, tiksliau, literatūriniam mėnraščiai, tiesiogiai kilusiam iš mokslininkų susirašinėjimo“. Apie tai, kad laiškas buvęs dienraščių, periodikos pirmtakas, kalbama ir įvadiname Tadeuszo Brzostowskio straipsnyje: „*Listy ciemnych mężów*, przyczyna powstania, literaccy poprzednicy i autorzy“, in: *Listy ciemnych mężów*, przełożył, p. 5. Taip pat žr. D. Randall, „Epistolary rhetoric, the newspaper, and the public sphere“, in: *Past and Present*, Oxford: The Past and Present Society, 2008, nr. 198, p. 3–32.

⁴¹⁶ Marcelinas Ročka, „Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka“, p. 191; taip pat žr. Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 166; 172–173.

⁴¹⁷ J. Huizinga, kalbėdamas apie Erazmo laiškus, jų įtaką, populiarumą, teigia: *Gražus lotyniškas laiškas buvo brangenybė, kurios vienu kitiems pavydėta* (Idem, *Erazmas*, p. 102); o Karlas Borinskis pateikia Martino Lutherio žodžius, jog laiškų rašytojai valdą pasaulį, ir Milano didiko Gian Galeazzo mėgstamą posakį apie tai, kad vienas Salutati laiškas jam kenkias labiau, nei tūkstantis florentiečių riterių, žr. Karl Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie: Von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt*, p. 127–128.

⁴¹⁸ Mieczysław Mejor, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, p. 10–11; Peter Burke, *Renesansas*, p. 78.

⁴¹⁹ Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 245.

Atradimas davė rezultatų; humanistai pasidavė Cicerono įtakai ir pradėjo rašyti *familiariter* – taip tai buvo vadinama. „Eksperimentas“ pasisekė ne iš karto; čia pasiteisino sąmojingas paradoksas, kad reikia įdėti labai daug išmonės, idant taptum natūralus. Bet entuziazmas greitai buvo įvertintas, ir Poggio korespondencija su Niccoli greitai tapo humanistine Cicerono susirašinėjimo su Atiku paralele. Ir tai tik vienas – ryškiausias – pavyzdys. Renesanso tyrėjai vieningai sutaria, jog humanistiniai laišškai – geriausi šio laikotarpio literatūros paminklai, kuriuose aiškiausiai ir geriausiai galima sužinoti apie autorių gyvenimą; bet už šiuos laiškus labiausiai turime būti dėkingi tik Renesanso svarbiausiai figūrai – Ciceronui. Tai tėra viena dalis, tegu ir nedidelė: tačiau nuo to priklauso visas Renesanso individualizmas, kuris yra ryškiausias Renesanso bruožas⁴²⁰. Taigi Cicerono susirašinėjimo su draugais pavyzdys suformuoja privataus, intelektualaus korespondavimo tradiciją. Privatus laiškas tampa svarbia humanistinės pasaulėjautos išraiška, tam tikra publicistikos rūšimi, asmenybės įvaizdžio kūrimo forma⁴²¹.

1.2. *Ars epistolandi*: nauja laiškų rašymo koncepcija

Pokyčius Renesanso epistolografijos teorijoje lėmė atsiradęs naujas požiūris į laiškų žanrą, gausėjanti epistolinė kūryba, klasikinės lotynų kalbos propagavimas ir mokymas, mat nemažai pirmųjų humanistinio pobūdžio laiškų rašymo nurodymų būdavo dedami kaip atskiras skyrius į lotynų kalbos gramatikos vadovėlius (tokio skyriaus esama, pvz., Niccolò Perotti vadovėlyje

⁴²⁰ *Ibid.*, p. 245–246.

⁴²¹ Tai matyti iš Erazmo Roterdamiečio susirašinėjimo (išlikęs net 3141 jo laiškas), daugiau žr.: Erasmus von Rotterdam, *Briefe*, verdeutscht und herausgegeben von Walther Köhler, Wiesbaden: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1947; Johan Huizinga, *Erazmas*, p. 101–102 ir kt.; *Korepondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, preložyla i opracowala Maria Cytowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. Net portretuose neretai humanistai buvo vaizduojami su laišku rankoje, pavyzdžiui, žinomas Erazmo portretas, nutapytas jo bičiulio Pieterio Gilleso. Minėto įvadinio straipsnio autorius Tadeusz Brzostowski, nenagrinėdamas epistolografijos kaip literatūrinio žanro vystymosi, aiškinasi, kodėl veikalo *Epistolae obscurorum virorum*, leisto kelis kartus vis papildant XVI a. pr.–XVII a. pab. (1515, 1516, 1517, 1689), autoriai pasirinko būtent tokią – laiško – formą savo sumanymui įgyvendinti, žr.: „*Listy ciemnych mężów*, przyczyna powstania, literaccy poprzednicy i autorzy“, p. 5–6. T. Zieliński teigia, jog nuo masių atsiskyrusi intelektualų humanistų bendrija buvo gera terpė draugystės kultui: Poggio ir Niccoli, Valla ir Beccadelli, Traversari ir Guarino – vadinamosios „poros“ – tai yra besitęsiantis Cicerono ir Atiko prototipo pasikartojimas, žr.: Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 249.

Rudimenta Grammatices, 1473), kuriuose būdavo gausu pavyzdžių iš Antikos autorių epistolikos. Vienas iš žymesnių humanistų pedagogų buvo Guarino Guarini (1374–1460), turėjęs privačią mokyklą. Jo parašytuose lotynų ir graikų kalbų vadovėliuose (*De liberis educandis*, *De ordine docendi*, *Regulae*) buvo gausu Antikoje kurtų laiškų ir kalbų pavyzdžių, siekiant išmokyti klasikinių kalbų. Taigi humanistinės epistolografijos formavimuisi, vadovėlių raidai buvo reikšmingas pakitęs ir mokymo turinys.

Reikia pabrėžti, kad humanistinė epistolografija nesusikūrė staiga – ji tęsė Viduramžių epistolografijos tradiciją, iš kurios perėmė nemažą *ars dictaminis* teorijos dalį, tačiau laiškų rašymo teorijoje labiau imta remtis jau ne diktamino mokslo taisyklėmis, bet, kaip minėta, Cicerono ir kitų Antikos autorių laiškuose buvusiais nurodymais, antikine laiško samprata. Renesanse laiškų rašymas tampa autonomiška, jau nebesusijusia glaudžiais ryšiais su dokumentu ar retorikos mokslu disciplina. Parenkamas ir naujas laiškų rašymo teorijos pavadinimas – *ars epistolandi*. Renesanse, kaip ir Viduramžiais, laiškų rašymas buvo ne tik menas, bet ir mokslas. Norint perprasti tą meną, mokėti parašyti elegantišką lotynišką laišką, reikėjo gerai mokėti lotynų kalbą, kuri tuo metu jungė visą Europą ir atvėrė duris į Antikos pasaulį; reikėjo išmanyti retorikos meną, nes laiško autorius privalėjo įtikinti, sujaudinti, pamokyti adresatą ar įgyti jo palankumą; ir stiliaus subtilybių, norint parodyti išsilavinimą, erudiciją, eleganciją ir t. t. Todėl epistolografijos teorija (*ars epistolandi*) užėmė svarbią vietą mokyklinėse to meto programose šalia gramatikos, stilistikos ir retorikos. Laiškų rašymo disciplina buvo dėstoma universitetuose, ją aiškino gausūs epistolografijos vadovėliai. Jie gerai atspindi Cicerono įtaką humanistinio laiško žanro raidai ir specifikai.

Pasikeičia vadovėlių pavadinimai – *ars epistolandi*, *modus epistolandi*, kinta jų struktūra, turinys, stilius. Jų yra parengę beveik visi žymiausi to meto Vakarų ir Vidurio Europos humanistai: Lorenzo Valla (1406–1457), Augustinas Dachas (1420–1478); Niccolò Perotti (1430–1480); Jokūbas Publicijus (XV a. pab.); Pilypas Beroaldas (1453–1505); Jonas Somerfeldas (1457–1520); Konradas Celtis (1459–1508), Jonas Liudvikas Vivesas (1492–

1540), Francesco Negro (1452– po 1523), Kristupas Hegendorfinas (1500–1540); Simonas Verepėjus (apie 1522–1598); Joris van Lanckveltas (Georgius Macropedius, 1487–1558); Jokūbas Vimfelingas (1450–1528) ir daug kt.; ypač populiarius buvo Erazmo Roterdamiečio (1469–1536) veikalas *Apie laiškų rašymo meną* (*Opus de conscribendis epistolis*, 1522), perspausdintas keliasdešimt kartų. Epistolografijos vadovėlių yra parengę ir Čekijoje bei Lenkijoje gyvenę humanistai: Racekas Dubravský (Rodericus Dubravus, m. 1545); Janas Ursinas (Johannes Ursinus de Cracovia, Jan Ursyn z Krakowa) ir kt. Daugelis jų – žinomi pedagogai, literatai, nusipelnę poetai, kalbininkai, filosofai, juristai, istoriografai, beje, ir valdovų, didikų ar Bažnyčios hierarchų sekretoriai, apskritai labai išsilavinę ir daug keliavę žmonės, parašę daug įvairaus pobūdžio veikalų. Visa ši autorių veikla, erudicija, etiketo išmanymas, pedagoginiai interesai, psichologijos ir filosofijos žinios, humanistinis požiūris į žmogų turėjo įtakos ir epistolografijos vadovėlių turiniui bei formai.

1.3. Vadovėlių rūšys

To meto epistolografijos vadovėlius galėtume suskirstyti į tris tipus⁴²²:

1. Stiliaus patarimų rinkiniai, kuriuose šalia pateiktų sektingų literatūrinio stiliaus pavyzdžių, sinoniminių posakių ir t. t., esama ir nurodymų, koks turėtų būti laiškų stilius, kaip gražiai ir elegantiškai juos rašyti. Tie rinkiniai buvo vadinami: *Elegantiae*, *Elegantiolae*, *Hortuli elegantiarum*. Reikia pasakyti, kad jų būta kiek mažiau nei kitų vadovėlių tipų⁴²³.

⁴²² Pasitelksime lenkų tyrinėtojos Lidijos Winniczuk vadovėlių klasifikavimą, pateiktą jos išanginiame straipsnyje „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, in: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. VIII–IX. Naudotasi XV–XVI a. laiškų rašymo vadovėliais, laiškų rinkiniais, saugomais mokslinėse Lietuvos bibliotekose, siekiant parodyti, iš kokių europinių vadovėlių buvo mokomasi laiškų rašymo LDK Renesanso epochoje.

⁴²³ Lidija Winniczuk pateikia vieną tokio pobūdžio pavyzdį: *Laurentii Corvini Hortulus elegantiarum*, Wrocław: Baumgarten, 1503. Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje mums taip pat pavyko rasti tokios rūšies veikalų: vienas jų – nežinomo autoriaus ir pavadintas *Elegantiarum uiginti precepta ad perpulcras conficiendas epistolas: multum utilia necnon necessaria*, Impressum Dauentrię: Per me Jacobum de Breda, 1506 (VUB – II-4541; knyga minima: *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: Katalogas*, sudarė Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 149; šį šaltinį toliau perteiksime santrumpa *VUBP*). Kitas yra parašytas vokiečių poeto, teologo, istoriografo, profesorius Jokūbo

2. Rinkiniai tikrų arba fiktyvių laiškų, leidžiamų kaip pavyzdžiai besimokančiam jaunimui (*ad usum studiosae iuventutis*)⁴²⁴.

3. Laiškų rašymo vadovėliai, kur pateikiamas laiško apibrėžimas, struktūra, rūšys; aptariamas laiško stilius, naudotinos retorinės priemonės, sentencijos ir t. t. Juose gausu pavyzdžių: Antikos autorių, iš kurių dažniausiai minimas Ciceronas, Bažnyčios Tėvų, Renesanso humanistų (neretai vadovėlio autoriaus draugų, pažįstamų, giminaičių ar šiaip žymių amžininkų) laiškai. Tokie vadovėliai yra žinomi įvairiais pavadinimais: *Modus epistolandi*, *Ars epistolandi*, *Methodus epistolandi*, *Manuductio*, *Formula*, *Opus de conscribendis epistolis*, *De componendis epistolis*. Dažniausiai vartojamas terminas – *modi epistolandi*. Šios rūšies vadovėlių yra daugiausia⁴²⁵.

Vimfelingo: *Excerpta quedam ex elegantissimis Jacobi Uimphelingi viri doctissimi non nihil ad conficiendas epistolas facientia*, [s.l., s.a.] (pagal šio veikalą pabaigos žodžius (*Iterum vale ex gymnasio nostro Cracoviensi*)) galima leidimo vieta – Krokava).

⁴²⁴ Lidija Winniczuk pateikia tokius veikalus: *Francisci Philelphi Breviores elegantioresque Epistolae, omnibus qui pure et latine scribere cupiunt multum utiles et necessariae, summa ex eiusdem toto volumine diligentia collectae ac iterum ad unguem revisae*, Impressum Cracoviae, 1505 (kiti leid.: 1509, 1512, 1513, 1517); *Epistolae exemplares communiores Bernardini Feyge alias Caricini de Wratislavia in studio communi Cracoviensi conscripte*, Lipsk, 1500. Ši Krokavos studento kūrinėlį galima rasti in: *Humanizm i reformacja w Polsce: Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, wydali Ign. Chrzanowski i Stanisław Kot, Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927, p. 127–129. Vilniaus bibliotekose radome du Francesco Filelfo (Franciscus Philelphus) laiškų leidinius: viename, tokiaime pat, kaip mini Winniczuk, kartu įdėti ir Angelo Poliziano laiškai (Impresse Dauentrie: Per me Jacobum de Breda, 1506; VUB – II-4536; *VUBP*, 304); kito, išleisto Vienoje 1520, antraštė tokia: *Francisci Philelphi Epistolarum summa diligentia excerptarum liber nuper quam emendatiss. impressus. Epistolae item duae ex Ioanne Pico Mirandulano. Altera: de stilo philosophorum: et an eloquentia in philosopho desideranda sit declamatoria. Altera de vita recte instituenda et inibi ad idem praecepta quaedam gravissima*, Impressum Viennae Austriae: In aedibus Ioannis Singrenii, 1520 (VUB – II-2337; *VUBP*, 304). Reikia pasakyti, jog Filelfo laiškai buvo labai populiarūs, sulaukė daug leidimų, iš jų buvo mokomasi ne tik Lenkijoje, bet ir Lietuvoje: apie tai žr. *Vilniaus universiteto istorija: 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 22, 27; Henryk Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935, p. 19–20. Čia galime paminėti dar vieno autoriaus vadovėlį, rastą VU bibliotekos Retų spaudinių skyriuje, sudarytą iš pavyzdinių laiškų: Johannes Sommerfeld (Aesticampianus), *Modus epistolandi Ioannis Aesticampiani, viginti genera epistolarum complectens castigatissime impressus, mendis quibusdam emaculatus, distinctionibus, substinctionibusque, ut quisque locus exigebat, diligenter appositis, ut vel mediocriter eruditus, in hoc opusculo privata lectione proficere possit*, Impressum Cracoviae: Per Hieronymum Vietorem, 1522 (VUB – II-2341; *VUBP*, 347). Taip pat *Epistolarum Turci Magni per Laudinum libellus sententiarum gravitate refertissimus: additis nonnullis lectu dignis epistolis ex Laertio Gellio et nostrae tempestatis Callentio praeiuncto unicuique titulo [quam] frugem habeat totius lectionis. Adolescentibus studiosis commodissime compactus*, Impressum est hoc epistolarum opusculum Viennae Pannoniae ab Hieronymo Philoualle et Ioanne Singrenio Kalendis Martii, Anno M.D.XI [1511] [VUB – II 2347]. Žinoma, yra ir daugiau laiškų rinkinių, bet labiau neišsiplėsdami tik nurodysime, kad tarp jų yra fiktyvus Senekos ir šv. Pauliaus susirašinėjimas, Cicerono ir Plinijaus, Bažnyčios Tėvų, popiežių ir kt. laiškai.

⁴²⁵ Minėtame straipsnyje Winniczuk pateikia 1496–1538 m. pasirodžiusių Krokavoje epistolografijos traktatų leidimų ir jų autorių lentelę, kurioje iš viso rasime išvardytus 35 penkiolikos Europos ir

Nors iš esmės *modi epistolandi* vadovėliai tarpusavyje buvo gana panašūs, bet esama ir tam tikrų skirtumų, nes ilgainiui vadovėliai keitėsi. Ankstyvesnieji turėjo daugiau Viduramžių vadovėlių bruožų (daugybė laiškų pavyzdžių arba vien tik jie; daug dėmesio laiško pradžiai – pasisveikinimui, kreipiniams, titulams, epitetams), nebuvo labai aiškios struktūros; apskritai mažiau buvo skiriama dėmesio epistolografijos teorijai, daugiau buvo kalbama apie retorikos, gramatikos taisykles. Taip pat reikia pastebėti, kad ankstyvesniuose vadovėliuose vis dar sinonimiškai vartojami terminai *orator*, *auditor*, *lector*. Vėliau vadovėliai išsiplėčia, pasidaro labiau sistemiški. Vis dėlto būta nemažai kompiliacijų: surenkamos ir susumuojamos pirmtakų žinios apie laiškų rašymą, šiek tiek pridedama savų minčių, nesirūpinant originalumu. Daugiau dėmesio skiriama epistolografijos taisyklėms, etiketui, elegancijai, to meto elgesio normoms, bendravimo diplomatijai, draugiškai ir šmaikščiai komunikacijai, pagausėja enciklopedinių, istorinių žinių apie epistolikos žanrą.

Palygindami galime pasakyti, jog Lenkijoje, pasak L. Winniczuk, epistolografijos mokslo vystymasis suaktyvėjo 1489–1538 metais, o jo pradžiai postūmį davė Konrado Celčio pranešimo *Apie laiškų rašymą (De conscribendis epistolis)*, skaityto 1489 m. liepos 23 d. Vengrų bursoje, publikacija 1492 m. Ingolštate. O 1538 m. epistolografijos raidos pakilimas Lenkijoje tarsi sustojo, mat tais metais Krokuvos universitete, rektorijant Gžegožui iš Stavišyno (Grzegorz ze Stawiszyna), remiantis universiteto nuostatais (*Statuta nec non Liber Promotionum Philosophorum Ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica*, 1538), iš mokymo programos buvo pašalinti Francesco Negro⁴²⁶ ir Erazmo Roterdamiečio epistolografijos vadovėliai, o vietoje jų įvestas autentiškų Cicerono laiškų skaitymas⁴²⁷.

Lenkijos autorių darbų leidimus. Tyrinėtoja teigia, jog Lenkijos epistolografų vadovėliai nebuvo originalūs, jie daugiau ar mažiau naudojami savo pirmtakų – Europos humanistų – darbais (p. IX–X).

⁴²⁶ Šio autoriaus vadovėlis buvo itin paklausus: jis nuo 1493 iki 1535 m. buvo pakartotinai išleistas 64 kartus, žr. Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, p. XXVIII. Vilniaus universiteto bibliotekoje yra du jo vadovėlio leidimai (1506 ir 1521).

⁴²⁷ Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, p. IX; apie tai ir apie naudotus Krokuvos universitete epistolografijos vadovėlius taip pat rašoma: Henryk Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, p. 19–20, 59, 60, 283 ir kt.; *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, p. 8; Mieczysław Markowski, „Krakowskie

1.4. Vadovėlių turinys

Renesansinio *ars epistolandi* vadovėlio struktūroje galima išskirti tokias pagrindines jo dalis ar temas:

1. Įžanginiai, dedikaciniai laišakai.
2. Laiško samprata: definicija, funkcijos, ypatybės.
3. Laiškų rūšys.
4. Laiško struktūrinės dalys.
5. Laiškų stilius, puošmenos, privalumai.
6. Skaitytinų ir imituotinų autorių aptarimas.
7. Pavyzdžiai (daug jų pateikiama ir kituose vadovėlio skyriuose).

Kaip matyti, vadovėlio struktūra nėra labai pasikeitusi nuo Viduramžių, bet vis dėlto labiau akcentuojama ne laiško struktūra, o jo rūšys, ypatybės, šio žanro išskirtinumas. Be to, visiškai nekalbama apie dokumento rengimą. Toliau paeiliui ir aptarsime šias vadovėlio dalis.

1.4.1. Įžanginiai, dedikaciniai vadovėlių laišakai

Įžanginiuose laiškuose dažniausia išdėstomas vadovėlio parašymo tikslas, kam skiriamas vadovėlis – paprastai studijuojančiam jaunimui (*ad usum iuventutis, studiosis adolescentibus, discipulis, lectori benevolo; in studiosorum utilitatem; puerilium scholarum usibus; magnam discipulis utilitatem*), ko norima išmokyti (puikiai ir tinkamai rašyti laiškus); dėkojama arba dedikuojama mecenatams ar kokiam žymiam amžininkui, draugui, mylimam mokiniui arba apskritai skiriama viešai naudai ir gėrybei (*publicae utilitatis*). Įžanginiuose laiškuose atsiskleidžia autoriaus požiūris į daugelį to meto aktualijų ar svarbių jam klausimų, jo santykis su Antikos autoriais. Čia neretai išdėstomas požiūris į laišką, jo funkcijas; koks svarbus esąs laiškų menas ir mokslas (*ars epistolica*); nusakomas vadovėlio turinys; o kartais savo

piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, in: *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 1987, nr. 37, p. 66–67.

nuomonę išsako ir autoriaus draugai ar kolegos. Apskritai dedikaciniam ar įžanginiam laišku skiriama žymiai daugiau dėmesio, nei tai buvo daroma Viduramžių vadovėliuose. Štai, pavyzdžiui, olandų autoriaus Verepėjaus vadovėlyje esama net penkių įžanginių ir dedikacinių – eiliuotų ir prozinių – laiškų.

Daugelį čia išvardytų dalykų gerai iliustruoja lenkų autoriaus Ursino, turėjusio ryšių ir su Lietuva, vadovėlyje (*Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, pirmas leidimas apie 1495–1496, antras 1522) pateikti du dedikaciniai laišakai: vienas skirtas Pilypui Kalimachui (Philippus Callimachus, Filippo Buonaccorsi, 1437–1496), rašytas 1493 m. gruodžio 13 d., o kitas – Krokuvos vyskupui Frydrichui (Fredericus). Pirmajame giriamas Kalimacho poetinis ir retorinis talentas ir puikūs jo laišakai, atkeliavę net iki Lenkijos, jis lyginamas su žymiais Antikos autoriais. Dėl visų šių Kalimacho dorybių Ursinas siunčias jam savo knygelę (*libellum*), kuri turėtų būti labai naudinga studijuojantiems (*discentibus*). Jei ši knygelė, kuri buvo rašoma su dideliu užsidegimu (*que ingenii calore confeci*), būsianti išleista, tai atnešianti nemažos šlovės jos autoriui (*mihi vero multum nominis addere opinor*). Bet autorius nenorįs išleisti veikalą pirmiau, nei jį bus perskaitę Kalimachas:

Taigi perskaityk šią mūsų knygelę, ir jeigu joje rasi klaidų (tikiuosi, kad to nebus), norėčiau, kad jas priskirtum žmogiškam silpnumui. O jei įsitikinsiu, kad tie pirmieji mano sunkaus darbo ir pastangų bandymai bus pripažinti svarios tavo ir kitų mokyčiausių vyrų nuomonės, netrukus išleisiu savo laiškų tomelį ir tai, ką labai rūpestingai parašiau apie Saliustijaus „Karą su Jugurta“, paskui tai, ką patraukliai su didelėmis pastangomis parašiau iš medicinos srities⁴²⁸.

Antrame laiške kalbama apie tai, kad laimingi tie, kurie dėl savo talento tarnauja ne tik amžininkams, bet ir ateities kartoms:

⁴²⁸ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 4: *Perlege igitur libellum hunc nostrum, in quo errata si qua (quod minime fieri spero) inueneris, humane imbecillitati velim ascribas. Si autem [et] tuo [et] aliorum doctissimorum virorum grauissimo iudicio has laborum et vigiliarum mearum primicias probatum iri videro, edam propediem Epistolarum mearum librum et ea, que in Bellum Jugurthinum Sallustii non negligenter conscripsimus, deinde, que in medicine scientia non inuenuste elucubrauimus.*

Atėjome į šį pasaulį ne tik sau patiems (kaip skelbia Platono žodžiai), bet ir savo artimiesiems, tėvynei bei palikuonims⁴²⁹. Apmąstymai apie visa tai man primena, kad, kiek tik nuo manęs priklauso, turiu galvoti ir apie savo amžininkus, ir apie būsimas kartas. Vieni tai daro didingais paminklais ir savo rankų darbu, kitų nedidelė dalis – džiaugiuosi, kad esu tarp jų – pasiekia to literatūriniais veikalais ir koku ryškesniu ar ilgaamžiškesniu talento pasireiškimu. Žinome, kad vienoks yra fizinis darbas, o kitoks – protinis. Ir kiek protas viršija kūną, tiek proto pastangos yra svarbesnės už kūno⁴³⁰.

Toliau autorius teigia sumanęs parašyti šį vadovėlį dėl to, kad esą kai kurių jo amžininkų laišakai jam pasirodę nuobodūs, prasti, neraiškūs, nesutvarkyti ir neliteratūriški (*epistolae aridae, ieiunae, incultae ac plane barbarae in scribendo*). Taigi esą surinkęs visas žinias, būtinas laiškam rašyti, ir sudėjęs į šią knygele. O galvojant apie tai, kam pirmiausia ją išsiųsti ir kas geriausiai galėtų ją apginti nuo piktų žmonių kandumo, atėjęs į galvą garbingasis, kilnysis ir t. t. vyskupas Frydrichas. Išliaupsinamas ir pats vadovėlis: *Negalėčiau šiuo metu tavęs apdovanoti geresne dovana, nei šis puikiausias, patraukliausias ir lengvai suprantamas laišku rašymo vadovėlis*⁴³¹. Taigi įžanginiuose laiškuose esama ir tam tikros savireklamos, ir įsiteikimo mecenatui ar įžymiam veikėjui, ir ateities leidybinių, kūrybinių autoriaus planų, ir tam tikrų literatūrinių bei kultūrinių realių.

1.4.2. Laiško samprata: definicija, funkcijos, ypatybės

Humanistų laišku rašymo vadovėliuose laiškas apibrėžiamas iš esmės dvejopai: tai – laiškas-pokalbis, dialogas (*sermo, dialogus*) arba laiškas-kalba (*oratio*); laiškui priskiriama nemažai funkcijų. Taigi lankstus, griežtai

⁴²⁹ Plg. Cic., *De offic.*, I, 22; Plat., *Epist.*, IX, 358.

⁴³⁰ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 5: *Non enim tantum nobis (vt Platonis sententia dicitur) nati sumus, sed etiam nostris, patrie, et posteris. Cuius quidem dicti consideratione admoneor, vt, quantum ipse prestare possim, et nostre tempestatis hominibus et posteritati consulam. Alii monumentis preclarisque operibus manu factis rem eam adoriuntur, pauci, in quorum me numero esse letor, monumentis litterarum et expressiore quadam atque diuturniore significatione ingenii idem pergunt efficere. Scimus alium esse corporis, alium animi laborem. Quanto animus prestat corpori, tanto animi industria potior est labore corporali.*

⁴³¹ *Ibid.*, p. 6: *Neque enim in presentia alio te preclariore munere donare potuimus, nisi pulcherrimo suauissimoque ac perfacili epistolandi modo.*

neapibrėžtas Cicerono požiūris į laišką kaip kalbą arba pokalbį Renesanso epochoje sąlygiškai padalija humanistus tarsi į dvi „stovyklas“; viena iš jų labiau propagavo privačios korespondencijos (*genus familiare*) tipą, kai kalba ir stilius primena gerų pažįstamų pasikalbėjimą, dialogą, draugiško pokalbio atmosferą laiške, tą ciceroniškąjį „iocari“, moksliskumo vengimą, kiek labiau būdingą humanistams pasauliečiams (pvz., Poggio Bracciolini (1380–1459), Francesco Filelfo (1398–1481), Antonio Beccadelli (1394–1471), Lorenzo Valla, Jonas Liudvikas Vivesas, Konradas Celtis, Kristupas Hegendorfinas ir kt.), svarbiausias tokio laiško tikslas yra informavimas ir bendravimas. Kitai ryškiausiai atstovauja Erazmas Roterdamietis, Francesco Negro ir keletas kitų, kurie apibrėžia laišką labiau kaip kalbą, tad tokiam kūriniiui turėtų būti lyg ir griežčiau taikomos retorinės taisyklės.

Trumpai aptarsime šias dvi nuostatas. Visi pirmosios grupės atstovai pateikia labai panašius laiško apibrėžimus, kurių pagrindas – Cicerono samprata (laišku perduodame žinią ir kalbamės per atstumą): Vivesas sako, jog „laiškas yra nesančiųjų vienas šalia kito pokalbis raštu“⁴³²; Celtis teigia, jog „laiškas yra tarsi ypatingas mūsų minčių ir pašnekesių bei troškimų nešėjas ir tarpininkas, [informacijos] perdavimas vieno kitam, nesančiam šalia; [tai] pranešimas negalinčio dėl drovumo ar kitos priežasties kalbėti ir pranešti; arba jame dalijamės su draugais ir priešais savo slaptomis mintimis ir siekiais“⁴³³; jam antrina Janas Ursinas⁴³⁴. Taigi laišku galima pasakyti daugiau, nei susitikus akis į akį, juk laiškas neraudonuoja (*epistola non erubescit*).

⁴³² *Epistola est sermo absentium per literas*, žr. *De conscribendis epistolis*, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis*, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563, p. A 2 [3] (VUB – II-3245; toliau ir naudosimės šia knyga, kuri bus sutrumpintai vadinama *De conscribendis epistolis*, 1563). VUB yra dar du šios knygos leidimai: vienas defektuotas ir todėl neiškūš jo leidimo metai (Basileae: per Nicolaum Brylingerum; VUB – II-4626; beje, *VUBP* nurodoma, jog ši knyga išleista 1545 m.: p. 154 pateikiamas jos šifras: VUB – BAV 39.10.14/2), kitas – 1581 m. (Coloniae Agrippinae: Excudebat Petrus Horst; VUB – II-1690).

⁴³³ *Epistola nuncia mentis, et velut quidam est vector atque internuncius sermonis nostri desideriique, et conceptus unius ad alterum absentem, rubore aut alio casu loqui certiolemque reddere nequeuntis significatio, vel qua cum amicis et inimicis tacitas nostras cogitationes voluntatemque communicamus*, žr. *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 100.

⁴³⁴ *Epistola (ut maioribus nostris visum est) quasi certa quedam nuncia est nostrarum rerum atque interdum alienarum et fida interpretes mentis nostre, cui, que volumus, partim nostro nomine, partim*

Kristupas Hegendorfinas⁴³⁵ ir Simonas Verepėjus⁴³⁶ mano, jog laiškas yra pokalbis tarp nesančių vienas šalia kito žmonių. O Lorenzo Valla teigia, jog laiške neturi būti peržengtas kasdienio išsilavinusių žmonių pokalbio stilius⁴³⁷.

Dialoginis laiško supratimas pasireiškia ir daugelio humanistų korespondencijoje, pavyzdžiui, Poggio Bracciolini susirašinėjime su Niccolò Niccoli (1364–1437), kurių laišakai, kaip minėjome, yra stilizuoti pagal Cicerono laiškų Atikui pavyzdį. Kadangi Poggio antrame ir trečiame savo laiškų rinkiniuose įdėjo ir korespondencijos partnerio laiškus, akivaizdu, jog tuo jis aiškiai siekė kuo išsamiau pateikti skaitytojui laiškiniu „dialogo“ – klausimo ir atsakymo – visumą. Tad ne tik pavienis laiškas, bet ir visas rinkinys sudarė literatūrinį ar mokslinį veikalą: buvo svarbus, populiarus būdas (ypač išradus spaudą) perduoti svarbias autoriui mintis. Išsiųsta ir gauta korespondencija buvo kruopščiai renkama ir skubiai publikuojama, tuo lyg ir norėta sudaryti tam tikrą viešą opinią apie save. Taigi laiškas leido pasiekti anuomet visuotinai trokštamą tikslą, t.y. norą palikti po savęs nemirtingą šlovę⁴³⁸.

aliorum, absentibus significare committimus. [...] Et hanc ob causam esse inuentam accipimus, ut de rebus, quas eos scire volumus, qui nobiscum non sunt, reddere cerciores possimus (Laiškas yra (mūsų protėvių manymu) tarsi pasiuntinys, informuojantis apie mūsų, o kartais apie svetimus reikalus, ir patikimas mūsų minčių perteikėjas, kuriam patikime naujienas, kurias norime perduoti kartais savo, kartais kitų, kurie yra toli nuo mūsų, vardu. [...] Ir manome, kad laiškas buvo išrastas dėl to, jog galėtumėm pranešti asmenims, kurių nėra su mumis, apie reikalus, apie kuriuos norime, kad jie žinotų), žr. Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 6.

⁴³⁵ *Epistola est sermo absentis ad absentem (Laiškas yra pokalbis tarp nesančių [vienas šalia kito žmonių]),* žr. *Methodus conscribendi epistolas autore Christophoro Hegendorphino*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 119.

⁴³⁶ *Epistola est sermo absentis ad absentem (Laiškas yra pokalbis tarp nesančių [vienas šalia kito žmonių]),* žr. Simon Verepaeus, *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis, libri V, nunc recens meliore methodo, schematismis et scholiis illustrati, et accensione aliqua nova postremum aucti*, Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1586 (liber I, p. 14; VUB – II-3290).

⁴³⁷ Žr. Lorenzo Valla, *De conficiendis epistolis libellus*: (Nachdruck der Ausgabe Florenz 1486), in: *Idem, Opera omnia*, con una premessa di E. Garin, vol. 2, Torino, 1962, p. 97.

⁴³⁸ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts: Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, p. 88; Mieczysław Mejor, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, in: *Listowne Polaków rozmowy*, p. 5. Vokiečių tyrėjas Alois Gerlo teigia, kad visa humanistinė laiškų literatūra buvusi iš esmės prestižo reikalas. Čia jis turi omenyje laiškus, kurie buvo renkami, saugomi, nurašinėjami, kuriuos buvo stengiamasi kuo greičiau paskelbti. Dėl to juose esą trūko spontaniškumo ir buvusi juntama tam tikra poza. Net Erazmas nesąs čia išimtis, žr. Alois Gerlo, „Erasmus von Rotterdam: sein Selbstporträt in seinen Briefen“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, p. 8.

Kitos sąlyginės grupės atstovai, pavyzdžiui, Francesco Negro⁴³⁹, Augustinas Dachas⁴⁴⁰, Pilypas Beroaldas⁴⁴¹, beveik pažodžiui seka Cicerono mintimis apie laiško funkcijas, rūšis, stilių ir nuolatos lygina *epistola* su *oratio*; labai panašiai elgiasi ir Racekas Dubravský⁴⁴².

Ne vienas *modi epistolandi* autorius pabrėžia, kad laiškas turi išreikšti rašančiojo asmenybę, jo dvasines vertybes ir dorybes, o ne įsakyti ar pateikti adresatui savo ketinimus, nuostatus ar tam tikrą poziciją jo atžvilgiu, kaip buvo teigiama Viduramžių vadovėliuose. Pavyzdžiui, Verepėjus, primindamas antikinio autoriaus Demetrijo Faleriečio žodžius, taip sako: *Kaip mokė labai išsilavinęs rašytojas Demetrijas Falerietis, vienas iš svarbiausių laiško privalumų atrodo tas, kad [jis] yra aiškus mūsų sielos atvaizdas ir atspindys, ir mus pačius pavaizduoja tiksliai, nupieštus tarsį paveiksle, ir yra kupinas žmogiškumo bei patrauklumo*⁴⁴³.

Dar viena laiško funkcijų, padedanti atgaivinti sielą nuo kasdienių rūpesčių, – tai galimybė laiškuose intelektualiai papokštauti tarpusavyje. Dachso nuomone, laiškų žanras ypač tam tinkamas, ir siūloma juo dažnai naudotis⁴⁴⁴.

⁴³⁹ Žr. *Ars epistolandi Francisci Nigri Weneti doctoris clarissimi*, [Deventer]: Impensis Richardi Pafraet impressum, 1506, p. iii (VUB – II-4539, *VUBP*, 278; kitas leidimas: *Francisci Nigri viri eruditissimi De conficiendis epistolis, et elegantiarum regulis opus summa denuo industria elimatum, distinctionibus, subdistinctionibusque, ut quisque locus exigebat, adpositis, quae in prioribus exemplaribus non habentur*, Impressum Cracoviae: Per Hieronymum Vietorem et Marcum Scharffenberk bibliopolam, 1521, VUB – II-2340; VU bibliotekoje saugomas dar vienas, vėlesnis, 1534 šio autoriaus laiškų rašymo vadovo Venecijos leidimas, VUB – II-1003).

⁴⁴⁰ *Charissimi ac prestantissimi philosophi doctoris Augustini Dachi Senensis de uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus*, Impressus Dauterri: Per me Richardum Pafraet, 1504, p. Aⁱⁱ (VUB – II-4540, *VUBP*, 124; kitas leidimas: Impressum Lipzk: Per Melchiar Lotter, 1501, VUB – II-2348).

⁴⁴¹ Žr. *Philippi Beroaldi Bononiensis viri charissimi epistolandi modus*, [Kraków: Florian Ungler, 1512], p. I–II (VUB – II-2351; išleidimo duomenys nurodyti pagal *VUBP*, 48–49).

⁴⁴² Žr. *Roderici Dubravi Bohemi Libellus de componendis epistolis*, Impressum Viennae: [Per Hieronymum Vietorem et Joannem Singrenium], 1511, p. a² recto (VUB – II-2353; *VUBP*, 140).

⁴⁴³ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 82: *Etenim hanc primariam videri laudem Epistolae, eruditus sane scriptor Demetrius Phalereus docuit, ut sit nimirum effigies et imago quaedam nostrae mentis, et nos ipsos penitus velut in tabella depictos repraesentet, plenaque sit humanitatis et blanditiarum.*

⁴⁴⁴ *Charissimi ac prestantissimi philosophi doctoris Augustini Dachi Senensis de uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus minor sive novus incipit*, Impressum Lipzk: Per Melchiar Lotter, 1501, (VUB – II-2348), p. Bviii recto: *Tum etiam eruditus epistolarum facetiis inter se iocare licebit ut animas anxietatibus implicitus quottidie eveniunt recreet[ur]. Eternum hoc litterarum genere magnopere delector, quamobrem rogo sepe ut eo utare.*

Apskritai, humanistų nuomone, laiškas pavaldus retorikos taisyklėms, nes tai esąs prozos tekstas, turįs įtikinti adresatą, paveikti jo nuomonę ir pradžiuginti. Todėl vadovėliuose, ypač ankstyvesniuose, nemažai kalbama ir apie retorikos, gramatikos dalykus. Reikia pabrėžti, jog skirstymas į dvi grupes yra sąlyginis, nėra griežtas, mat buvo ir „tarpinių“ variantų, pavyzdžiui, Niccolò Perotti sako, jog laiško stilius turi būti tarp kalbos ir istorinių veikalų stiliaus, o Angelo Poliziano (Angelus Politianus, 1454–1494) nuomone – tarp dialogo ir kalbos⁴⁴⁵.

Skyriuje apie laiško sampratą neretai aiškinama žodžio *epistola* etimologija, labai panaši į pateiktą Viduramžių diktaministų vadovėliuose⁴⁴⁶.

Jeigu Viduramžiais laiškas buvo lyginamas su namu, tai ne vienas Renesanso vadovėlių autorius lygina laišką su žmogumi, suteikia jam žmogiškų savybių arba teigia, kad laiškas turi atspindėti žmogaus sielą, imituoti žmonių papročius. Vadovėliuose pabrėžiama, kad laiško rašymas – tai menas ir mokslas, kad jį reikia taip parašyti, jog nebūtų gėda dėl savo laiško, nes jis tarsi pristato patį autorių. Viveso nuomone, būtina itin kruopščiai ir tinkamai parengti laišką: jame reikia vengti laiškų rašymo ir gramatinių klaidų, akiplėšiškumo, arogancijos, plepumo, puikavimosi, klastingumo, koktaus nenatūralumo, besaikio ir parazitiško pataikavimo, netinkamo pokštavimo, nemokšiškumo. Primena, jog ne viskas visiems tinka ir kad laiško pradžia sudaro pirmą ir svarbų įspūdį apie rašantįjį. Na, o tinkamai parengtą laišką esą galima siųsti net ir patiems karaliams ar kunigaikščiams ir apskritai labai žymiems žmonėms⁴⁴⁷. Taigi laiškų rašymo menas apėmė ir klasikinės lotynų kalbos įvaldymą, ir iškalbos meistriškumą. Pastarojo pabrėžimas buvo daugiau

⁴⁴⁵ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, p. 89.

⁴⁴⁶ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 14. Dar žr., pvz., Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 6; *Roderici Dubravi Bohemi Libellus de componendis epistolis*, p. a² recto.

⁴⁴⁷ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 11.

nei paprastas estetinis suvokimas. Jis buvo pagrįstas humanistų tikėjimu iškalbos efektyvumu, paveikiant pasaulio galinguosius⁴⁴⁸.

Akcentuojamas laiškų žanro išskirtinumas ir atskirumas. Kaip teigia Vivesas, primindamas Plinijaus žodžius, „ne kiekvienas veikalas, kurio pradžioje yra pridėtas pasveikinimas, gali būti laiškas, nebent atitinka laiško prigimtį ir pobūdį, ką netrukus parodysime. Teisingai Plinius Cecilijus [sakė]: *Viena [yra] rašyti istoriją, o kita – laišką*, taip pažymėdamas, kad skirtumas slypi jų prigimtyje“⁴⁴⁹. Taip pat sakoma, kad laiškų žanras daug kur pritaikomas, yra labai įvairus savo formomis, o jo prigimtis – tarsi parodyti, atskleisti save⁴⁵⁰.

Kaip minėta, humanistams svarbu laiškais įamžinti save, ką nors perduoti palikuonims, o kad tai įvyktų, laiškas turi būti kuo nors vertingas⁴⁵¹. Vadovėlių autorių nuomone, laiško galia esanti didžiulė, todėl jame ypač būtina paisyti etiketo, paprasčiausio žmogiškumo, stengtis neįžeisti adresato, nes ir vienas netinkamas žodelis gali sugriauti draugystę⁴⁵².

Taigi pagrindinės laiško funkcijos, humanistų nuomone, yra šios: informuoti šalia nesantį adresatą, pasikalbėti su draugu per atstumą, kartais papokštauti, pradžiuginti jį ar paguosti, taip pat įtikinti ir paveikti; laišku

⁴⁴⁸ Apie tai plačiau žr. Gideon Burton, „From *Ars dictaminis* to *Ars conscribendi epistolis*: Renaissance Letter-Writing Manuals in the Context of Humanism“, in: *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, p. 88–101. Straipsnio autorius lygina du Erasmio veikalus – *De conscribendis epistolis* (1522) ir *De copia* (1512), siekdamas parodyti, kad abu darbai skatino studentus įvaldyti retorinį meną ir išradingumą. Lygina ir su *ars dictaminis* veikalais, kurių autoriai esą tvirtinę, jog *dispositio* ir tam tikrų sustabarėjusių formulių naudojimas esą svarbesni.

⁴⁴⁹ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 6: *Ita non omnis liber sit epistola, cui praeposita est salutatio, nisi naturam et ingenium sumat epistolae, quam statim demonstrabimus. Bene Plinius Caecilius: Aliud est historiam scribere, aliud epistolam: significans in natura illarum esse discrimen.*

⁴⁵⁰ *Ibid.*, p. 58: *Haec quidem de genere universo: nam in formis variatur, servata generis ipsius natura, sicuti ostendi.*

⁴⁵¹ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 76: *Taigi kiekvienas laiškas privalo turėti kokį nors privalumą: ar turinyje, ar kalbos stiliuje, kuriuo yra pateikiamas, ir noriai skaitomas tu, kuriems siunčiama, net ir būsimų kartu, jei iki jų išliks: būtent dėl to nemažai laiškų patiko [daugeliui], [o] didesnė dalis neteko galios ir nustojo vertės (Ergo unaquaeque epistola virtutem aliquam habere debet, vel in rebus, vel in dictione, qua commendetur, libenterque et ab iis legatur, ad quos mittitur, et a posteris quoque, si ad eos perveniat: unde multae placuerunt epistolae, refrixerunt et iacuerunt plures).*

⁴⁵² *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 33: *Sic videamus arctissimas amicitias uno ambiguo epistolae verbulo diremptas.*

įamžinti rašytojo vardą ir veiklą, atskleisti jo asmenybę. Rašant laišką reikia atlikti daug užduočių – tai menas neparodyti meno.

1.4.3. Laiškų rūšys

Šis skyrius humanistiniuose vadovėliuose paprastai būna labai platus, laiškų rūšių ir jų porūšių išskiriama labai daug ir įvairių. Kai kurie autoriai išskiria kelias pagrindines rūšis, dažniausiai remdamiesi ne visai aiškiu Cicerono laiškų skirstymu arba antikinių kalbų rūšiavimo principu, neretai pridėdami nemažai porūšių. Kiti remiasi antikinio minėto graikiško vadovėlio, priskiriamo Demetrijui Faleriečiui, laiškų skirstymu į 21 rūšį ar dar daugiau, dar kiti pateikia savitą laiškų rūšiavimą, remdamiesi laiško funkcijomis. Vis dėlto vieningos tipologijos sistemos nebuvo, kadangi, kaip patys autoriai sakė, laiškų rūšių yra begalė, jų temų įvairovė taip pat didžiulė ir marga kaip pats gyvenimas. Mūsų tirtuose renesansiniuose vadovėliuose suskaičiavome apie 60 paminėtų laiškų rūšių, neskaičiuojant gausių jų porūšių. Vieni autoriai naudoja lotyniškus, o kiti – graikiškus rūšių pavadinimus. Pateiksime kelis minėtos tipologizacijos pavyzdžius.

Dalis vadovėlių autorių laiškų rūšis skiria pagal žmogaus gyvenimo dalykus, aktualijas ir pan. Štai Vivesas mano, kad laiško turinį gali sudaryti bet kokia tema, bet vis dėlto suskirsto laiškus pagal tam tikrą sistemą, siedamas laiškų rūšis kaip tikras humanistas su žmogaus sandara, jausmais, jo vidumi ir išore, apskritai žmogiškais reikalais – tarsi sudėliojamas žmogaus modelis:

Laiškui tinka bet kokia tema, bet mes suskirstysime ją atitinkamai pagal taisyklių nurodymus į keletą rūšių [...]. Nes kalbame apie dalykus, susijusius su mumis, arba su tuo, kuriam rašome, arba su abiem, arba apie kitus. Mumyse, kaip ir visuose žmonėse, yra siela ir kūnas; yra išoriniai dalykai. Sieloje – protas, kuriame sugebėjimas spręsti, išvalgumas, įgimtos savybės: t. y. proto skvarbumas, sumanumas, kvailumas, tingumas, išprusimas, nemokšiškumas, atmintis – erudicijos ir visų dalykų, kuriuos pamatėme, išgirdome, pagaliau suvokėme kokiu nors pojūčiu – ar išoriniu, ar vidiniu – saugykla. Ten pat lengvabūdiškumas, rintumas, dvasios

stiprybė [ir] silpnumas. Taip pat yra valia, kurioje [esti] siekimas ir vengimas [tam tikrų] dalykų, tiek gerų, tiek blogų, o prie šitų savybių – [dar yra] džiaugsmo būseną dėl esamų dalykų ir liūdesys ar abu kartu dėl ateities ir buvusių dalykų. Kūne – tai, kas [žmogaus] išorėje: gymis, išvaizdumas arba negražumas; nervuose – tvirtumas arba silpnumas; viduje – sveikata; o visame kame – grožis arba bjaurumas; tada tai, kas visa tai turi palaikyti, – maistas. Už mūsų yra turtai, apranga ir pagaliau visa, ką turime: garbė, orumas, kilmė, darbai, draugai, tėvynė, priešai, nebūtis ir po mūsų – būsimosios kartos. [...] Taigi arba ko nors siekiame prigimties galiomis, pavyzdžiui, pagalbos erudicijai ir išminčiai; arba atminties – reikalų pažinimui; arba valios – [pagalbos] įpročiams ar pamaldumui – tokie yra patariamieji [laiškai]; afektų [pagalba siekiame] palankumo, kuris išlaikomas arba maloningumu arba perspėjimu – tokie yra palankumo pelnyto [laiškai]; o oficialūs yra tokie, kai išsakome kito atžvilgiu skundą arba pasipiktinimą. Kūnui [siekiame] apsaugos arba sveikatos išsaugojimo, arba ištvermės – tai neabejotinai susiję su gyvenimo būdu: [apie šias temas kalbama] iš dalies patariamuosiuose, iš dalies prašomuosiuose [laiškuose]. [Laiškai, kuriuose kalbama] apie išorinius dalykus, iš kurių visi ko nors trokštame, vadinami prašomaisiais, t.y. tokie, kuriuose [kalbama] apie turtus, orumą, garbę, arba kai kreipiamasi pagalbos [ginantis] nuo priešų; o [kai kreipiamasi] dėl draugo – tokie vadinami rekomendaciniais⁴⁵³.

Tokiu būdu išvardijama ir apibūdinama nemažai dar ir kitų laiškų rūšių (iš viso apie 17). Po viso to Vivesas priduria, kad vis dėlto yra begalė laiškų rūšių

⁴⁵³ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus, in: De conscribendis epistolis, 1563, p. 13–14: Epistola quascunque res potest continere, sed nos propius ad rationem praeceptorum in aliquot eam genera partiemur [...]. Nam vel de rebus ad nos spectantibus loquimur, vel ad eum cui scribimus, vel ad utrunque, vel de alienis. Sunt in nobis, ut in omnibus hominibus, animus et corpus: sunt externa. In animo, mens, in qua iudicium, sagacitas, ingenium: et in hoc acumen, celeritas, hebetudo, tarditas, eruditio, ruditas, memoria, thesaurus eruditionis et rerum omnium quae vidimus, quae audimus, denique aliquo cepimus sensu, sive exteriori sive interiori. In eadem facilitas, difficultas, firmitas, imbecillitas: Est etiam voluntas, in qua expetitiones et fugae rerum, tum bonarum tum malarum, sub his partibus affectus laeti in re praesenti, et tristes, et utriusque in re futura et praeterita. In corpore, quae ad extremam cutem, color, species, aut deformitas: quae in nervis, robur aut infirmitas: quae in intimis, valetudo: quae ad totum, pulchritudo aut foeditas: tum quae ad id sustentandum, victus. Extra nos sunt pecuniae, vestimenta, denique omnia quae possidemus: honor, dignitas, genus, acta, amici, patria, inimici, inania, et post nos posteritas. [...] Itaque vel aliquid cupimus in ingenio, sicut auxilium eruditioni aut prudentiae: in memoria cognitioni rerum: in voluntate, moribus aut pietati: quae sunt consultoriae: in affectibus, benevolentiam conciliare, quae est conciliatoria: aut favore, aut augure conservatam, quae est officiosa: aut querelam vel indignationem apud illum effundimus. In corpore remedium, aut conservationem valetudinis, aut firmitatis: vel pertinet ad victum: quae sunt partim ex consultoriis, partim ex petitoriis. In rebus externis, omnes quibus aliquid cupimus, vocantur petitoriae, quae de pecunia, dignitate, honore, contra inimicum, si auxilium imploratur: pro amico autem, nominatur commendatitia.*

ir jų visų aptarti neįmanoma, dar primindamas žinomą posakį: *Esu žmogus, ir visa, kas žmogiška, man nėra svetima (Homo sum, humani nihil a me alienum puto)* ⁴⁵⁴. Toliau aptariama, kaip ir apie ką atitinkamos rūšies laiške reikia kalbėti, ko neturi būti laiške ir pan., taigi prisitaikoma prie temos, aplinkybių, adresato, ryšių su juo ir t.t.

Ursinas savo vadovėlyje išskiria keturias pagrindines rūšis, remdamasis trimis antikinės retorikos *genera dicendi* rūšimis ir pridėdamas populiarią tuo metu *familiarių* laiškų grupę (naudojami graikiški terminai: *genus docmasticum, stomaicum, sinthematicum, gymnasticum*). Iš viso išvardija ir aptaria 21 laiškų rūšį, kurios, jo nuomone, esančios labiausiai paplitusios ir labiau pritaikomos praktikoje, ko gero, taip pat sekdamas vienu iš minėtų antikinių laiškų tipologijos variantų:

Yra, kaip jau sakiau, keturios laiškų rūšys: informacinis, t. y. lengvai suprantamo turinio, familiarus, rimtas, išteisinantis. Nors daugelis autorių gausiai pateikia tų keturių rūšių laiškų tipų, bet labiau paplitę ir labiau pritaikomi yra šie: rekomendaciniai, užuojautos, raginamieji, sveikinimo, prašymo, padėkos, giriamieji, priekaištų, vaidingi, skundo, draugiški, rimti, pokštaujantys, apgailestavimo, meilės, kaltinimų atrėmimo, pagaliau tokie, kuriuose papasakotas koks istorinis įvykis, kurių pavyzdžių pateiksime toliau ⁴⁵⁵.

Šis lenkų humanistas kiek plačiau pakomentuoja kiekvieną iš tų rūšių, priskirdamas joms ir atitinkamą stilių:

Informuojantis arba pamokomasis yra tas laiškas, kuriame būtinas visiškas atvirumas ir nuoširdumas; jo turinys yra klausimai, kurie traktuojami kaip svarbūs. Lengvo pobūdžio arba familiarūs, arba pokštaujantys laišakai yra kuriami tada, kai norima sąmojingai papokštauti ir pasijuokti; tai veikia poetų, o ne oratorių sritis.

⁴⁵⁴ Žr. *ibid.*, p. 14. Tokių pamąstymų apie žmogaus kūno ir sielos vienovę galima rasti ne vieno humanisto kitokio pobūdžio veikaluose, o šie, savo ruožtu, rėmėsi ir Antikos autorių mintimis, plačiau apie tai žr. Г. В. Воронцова, „Джамбаттиста Джелли и некоторые аспекты флорентийского неоплатонизма“, in: *Возрождение: общественно-политическая мысль, философия, наука*, Иваново: Министерство высшего и среднего образования РСФСР, 1988, p. 61–63 ir kt.

⁴⁵⁵ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 8–9 (16 ir 18): *Genera epistolarum, vt ante dictum est, quattuor sunt: videlicet Docmasticum siue docile, Stomaicum, Sinthematicum et Gymnasticum. Horum species etsi permulte a plerisque ponuntur, magis tamen communes et vsitate sunt he: Commendaticia, Consolatoria, Hortatoria, Gratulatoria, Petitoria, Reqratiatoria, Laudatoria, Vituperatoria, Inuectiua, Delatoria, Familiaris, Grauis, Iocosa, Lamentatoria, Erotica, Replicatoria et Historie narratiua, de quibus inferius exempla ponemus.*

*Rimtas laiškas tai toks, kuriame aprašomi didelės svarbos įvykiai ir reikšmingi reikalai; tai yra laišškai, susiję su religiniais arba valstybiniais reikalais. Pasiteisinimo laiškas tai toks, kuris tai apie šį, tai apie tą neryžtingai [kalbėdamas] mėtosi, lygiai taip, kaip būna su temomis, iškylančiomis gynyboje. Informaciniame laiške reikia pamokyti, pokštaujančiame – visiškai laisvai juokauti, svarbiame – kalbėti rimtai, pasiteisinimo – gintis nuo kaltinimų*⁴⁵⁶.

Būta ir labai paprasto skirstymo į tris rūšis, ypač ankstyvesniuose vadovėliuose. Štai, pavyzdžiui, Jokūbas Publicijus (Giacomo Publico, Jacobus Publicius), prisistatydavęs kaip kilęs iš Florencijos, nors manoma, kad buvo ispanas arba portugalas, labiau žinomas dėl savo veikalo *Ars memorativa*, savo laiškų rašymo vadovėlyje *Ars scribendi epistolas* (1482), sulaukusiam taip pat nemažai leidimų, skirsto laiškus į tris rūšis: mokslinius, pokštaujančius ir rimtus (*epistolae doctrinae, ioco, gravitati accomodatae*). Jo nuomone, pirmoji rūšis esanti gausiausia, nes galinti nesantiems šalia pranešti įvairius dalykus, o jai būdinga erudicija, mokliškumas, sistemiškumas (*eruditio, ars, disciplina*). Pokštaujančiuose, lengvo pobūdžio laiškuose esą galima kalbėti apie asmeniškų, bičiuliškų, namų reikalus (*res domesticae et familiares*), o tai daroma žaviai, sąmojingai, pokštaujant, patraukliai ir elegantiškai (*multo lepore, dicacitate, venustate, urbanitate; sales faceciae, lipptomia*). Rimtuose laiškuose esą kalbama apie svarbius, rimtus reikalus, t. y. religinius ir valstybinius, be pokštų ir juokų (*de summis rebus omni ridiculo ammoto*)⁴⁵⁷. Reikia pasakyti, kad šio autoriaus vadovėlis – pats ankstyviausias iš mūsų rastų Vilniaus bibliotekose renesansinių vadovėlių (Vilniaus universiteto

⁴⁵⁶ *Ibid.*, p. 6–7 (12 ir 14): *Huius sunt genera: Docmasticum, Stomaicum, Sinthematicum et Gymnasticum. Docmasticum siue doctrine est, in quo aperta fronte liberalitas et ingenuitas quedam necessaria est. Ea sunt huiusmodi, que in sermone serio tractantur. Stomaicum siue iocundum vel iocosum est quod cum iocunditate profertur: huiusmodi generis sunt, que ad iocum et leticiam exprimendam traduntur, et id quidem magis poetarum est quam oratorum. Sinthematicum siue graue est, in quo graua atque seuera describuntur; huiusmodi sunt, que ad religionem vel ad rempublicam attinet; Gymnasticum est quod huc et illuc incerto pede vagatur, vt ea, que in apologiis posita sunt. In Docmastico est docendum, in Stomaico cum libertate iocandum, in Sinthematico cum grauitate loquendum, in Gymnastico purgandum.*

⁴⁵⁷ [Jacobus Publicius], *Ars conficiendi epistolas elegantissime Tulliano more noviter in lucem redacta*, [Leipzig]: [Kachelofen], 1488/1489, p. Aii recto-verso, prieiga per internetą: <http://diglib.hab.de/inkunabeln/171-14-quod-9/start.htm>. Išlikę nemažai šio autoriaus laiškų rašymo vadovėlių įvairiais pavadinimais, bet jų turinys tas pats. Juos galima rasti ir per šią internetinę prieigą: <http://www.philological.bham.ac.uk/bibliography/pl.html>

bibliotekoje aptikome jo 1485 metų leidimą⁴⁵⁸. Deja, kol kas mums nepavyko jo peržiūrėti *de visu*, kadangi jis šiuo metu yra restauruojamas, todėl naudojomes vokiškoje internetinėje duomenų bazėje (*Wölfenbütteler Digitale Bibliothek*) rastu 1488/89 m. leidimu.

Buvo sudarinėjamos ir laiškų rūšių lentelės ar bent jau labai aiškios schemas (prisiminkime, pvz., Viduramžių autoriaus Lauryno iš Akvilėjos vadovėlių sudarytą vien iš lentelių). Tokį pavyzdį galima rasti labai išsamiam ir metodiškam Verepėjaus vadovėlyje, taip pat minėtame italų humanisto Francesco Negro veikale yra *Tabula epistolarum familiarium eiusdem Francisci Nigri in generibus viginti*⁴⁵⁹. Jis paaiškina, kad laiškas yra išrastas Dievo valia, teigia, kad laišakai rašomi dėl daugybės priežasčių, kad reikia sekti senoliais, ir išskiria 20 jų rūšių. Prie kiekvienos rūšies aptaria, kas jai būdinga, kokie jos porūšiai (iš viso susidaro apie 46 rūšys), tada pateikia nurodymus (*regula*), kurie turėtų padėti parašyti atitinkamą laišką, ir kokio nors autoriaus tam tikros rūšies pavyzdį. Negro naudoja daugiausia Antikos autorių laiškų pavyzdžius (gausiai – Cicerono ir jo amžininkų), taip pat kai kuriuos savo amžininkų laiškus, ypač aptardamas karaliaus laiškus, susijusius su valdymu (karališki: įsakomasis, sulaikymo, paaukštinimo (*regia: edictiva, inhibitoria, promotiva*)). Panašu, kad autoriaus tipologijos pagrindas – tai jam žinomi įvairių autorių laišakai arba nusižiūrėta iš kitų vadovėlių laiškų tipologija, o ne jo paties apgalvotai pagrįsta sistema. Beje, pradedama aiškinti nuo rekomendacinių laiškų.

Vokiečių humanistas, poetas, Vienos kolegijos rektorius Celtis savo veikale pateikia kiek kitokią laiškų tipologijos sistemą. Jis skiria tokias tris pagrindines laiškų rūšis su porūšiais: 1) dieviška: a) dangaus, b) šventa, c) dorovinė; 2) žmogiška: a) rimta, b) paguodos, c) meilės, d) reiškianti draugystę; 3) raginanti: a) asmeniška, b) skirta kitiems⁴⁶⁰.

⁴⁵⁸ Jacobus Publicius, *Artes orandi, epistolandi, memorandi*, Venetiis: Erhardus Ratdolt, 1485 (ankstesnis šifras: VUB – II-1103, dabartinis: VUB – Ink. 93).

⁴⁵⁹ Laiškų rūšių lentelę žr. *Ars epistolandi Francisci Nigri Weneti doctoris clarissimi*, 1506, p. XXXIII.

⁴⁶⁰ *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 100: 1) *divina*: a) *coelestis*, b) *sacra*, c) *moralis*; 2) *humana*: a) *gravia*, b) *consolatoria*, c) *amatoria*, d) *vel amica exprimit*; 3) *hortatoria*: a) *propria*, c) *aliena*.

Nors rūšių daug, vis dėlto daugiausia autorių dėmesio sulaukė tie gyvenimo momentai, kurie susiję su žmogaus jausmais, intelektualine veikla ir pramogomis, auklėjimu, to meto aktualijomis ir kitomis žmogaus gyvenimo sferomis.

Populiariausios laiškų rūšys.

Daug dėmesio skiriama **skatinamųjų, raginamųjų laiškų** rūšiai (*hortatoria*) ir jos porūšiams (*exhortatoria, cohortatoria, dehortatoria*). Celtis, kalbėdamas apie skatinimo/raginimo laiškų rūšį ir jos porūšius (*propria vel aliena*), tarsi išvardija pagrindines galimas laiškų temas ir pateikia tam tikrą humanisto kodeksą ar privalomų siekti žmogui dalykų sąrašą:

Skatinamasis skirstomas į asmeniškus ir viešus; taigi asmeniškai [yra tokie], kuriuose kalbama apie namų ir šeimos reikalus, pvz., apie žemės valdas, laukus, vyną, gyvulius, derlių, vergus, ir ši rūšis yra gausi; o vieši [yra tokie], kuriuose skatiname ir raginame vaikus, giminaičius, šeimynykščius, bičiulius, mokinius arba kilminguosius, arba kokius kitus [laikyti] papročiu, siekti mokslų, nemirtingos šlovės, nuopelnų, garbės, apdovanojimų. Taigi apie tokius ir panašius dalykus privalu kalbėti mūsų laiškuose⁴⁶¹.

Apie šią rūšį daug kalbama ir Erazmo vadovėlyje, kuriame net yra skyrius *Kas tarp paskatinimo ir patarimo (Quid inter exhortationem et suasionem)*⁴⁶²: čia lyginamos šios dvi laiškų rūšys ir detalai aptariami juos skiriantys niuansai, tarsi pakopos nuo vienos rūšies prie kitos. Erazmas pataria, kokius pavyzdžius reikėtų naudoti tokio pobūdžio laiškuose, kaip juos traktuoti, kokias naudoti figūras, kaip atsakyti į tokį laišką, kaip jį išdėstyti, kokius parinkti argumentus; pateikiama daug kitų autorių pavyzdžių, jie pakomentuojami, po to pridedama savų. Šios rūšies laiškuose paprastai kalbama apie rimtus, moralinius, dorovinius, etinius klausimus, apie daugybę afektų ir jausmų (*laus, metus, spes, amor, odium, miseratio, aemulatio,*

⁴⁶¹ *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem, in: De conscribendis epistolis, 1563, p. 100: Hortatoria propria vel aliena promit, et propria quidem, cum res domesticas et familiares continet, ut puta praedia, agros, vinum, pecus, frumentum, servos, et id genus plura: aliena, cum filios, affines, familiares, sodales, discipulos, aut Principes, aut quoscunque alios ad mores, studia, immortalem gloriam, ad laudem, et decus, ornamentumque exhortamur et impellimus. Ex his igitur aut similibus rebus epistolas nostras constare necesse est.*

⁴⁶² *D. Erasmi Roterodami opvs de conscribendis epistolis, in: De conscribendis epistolis, 1563, p. 111.*

expectatio). Taigi svarbūs menkiausi niuansai, pasirenkant laiško rūšį, labai svarbu, kad ji atitiktų adresanto ketinimus ir tikslą. Labai panašų šių dviejų rūšių lyginimą rasime ir Verepėjaus vadovėlyje, kur sakoma, kad *patarėjas duoda patarimą, skatintojas [tarsi] stumteli, kad tai, ką anas pataria, išdrįstum [padaryti]*⁴⁶³. Verepėjus, kaip ir Erazmas, detaliai aptaręs šią rūšį, pabrėžia: svarbiausia, kad patariantysis būtų autoritetas adresatui kuriuo nors atžvilgiu – ar amžiumi, ar pareigomis, ar kilme, ar išsilavinimu, ar patirtimi ir pan. Žinoma, ir čia reikia imituoti žymius autorius, ypač Ciceroną. Humanistai didaktinio pobūdžio laiškus dar vadina *epistola docmastica, consultoria, praeceptiva, didascalica, moralis*.

Ilgą tradiciją turi ir **paguodos laiškai** (*consolatoria*), kurie taip pat gana plačiai ir detaliai aptariami humanistų vadovėliuose. Autoriai išskiria keletą paguodos rūšių: *familiaris, iocosa* (Erazmas) arba *pro reperdita, pro exilio, pro iniuria* (Negro). Šioje rūšyje ypač svarbus emocinis paveikumas, subtilumas, rašančiojo išsilavinimas ir psichologiniai įgūdžiai. Štai Ursinas tiesiog papunkčiui nusako esminius guodimo etapus, svarbiausius punktus:

*Jei norime ką nors paguosti, tai darome keturiais būdais: pirmiausia parodykime, kad kenčiame kartu su asmeniu, kuriam rašome, arba kad patys [esame paliesti nelaimės], arba [parašykime] ir apie tai, ir apie tai; toliau nupasakokime, koks trumpas yra žmogaus gyvenimas, ir patvirtinkime, kad atėjome į pasaulį paklusdami tam įstatymui, kuris mūsų gyvenimą padaro prieinamą visoms likimo strėlėms; pridėkime, kad nereikia išgyventi dėl nelaimių, kurių jokia būdu neįmanoma išvengti; toliau pasakykime, kad nereikia tikėti permainingais, [tam] amžiui netinkamais ir trapiais [dalykais], tik Dievu; pagaliau patvirtinkime, kad mūsų neužklupo tokios nelaimės ar negandos, kurių nebūtų patyrę žmonės, gyvenę prieš mus. Taip pat pridėkime, jei pasirodys tinkamas, [koki] pavyzdį iš pagoniškosios [Antikos], kad iš ten pasisemtume kokių nors argumentų*⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Simonis Verepaei *De epistolis Latine conscribendis*, p. 103: *Suasor dat consilium, Cohortator impellit, ut quod ille suasit, audeas*.

⁴⁶⁴ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 10 (21): *Cum aliquem in re lugubri consolari volumus, quattuor id modis efficiemus: primo enim ostendemus nos eius, ad quem scribimus, causa dolere vel nostri vel vtriusque; deinde quam fragilis sit vita nostra narrabimus dicemusque nos ea lege natos, vt omnibus fortune telis vita nostra sit proposita; preterea casus, quos nullo consilio vitare possumus, ne grauiter feramus, dicemus ostendemusque non in rebus mundanis, fluxis omnino caducisque, sed in Deo potius spem ponendam;*

Labai panašiai aiškina ir kiti autoriai. Taigi paguodos laiškai – tarsi maži filosofinio pobūdžio veikalėliai.

Dedikaciniai laiškai. Tokio pobūdžio laiškų randame mūsų aptartuose humanistų vadovėliuose. Jų tradicija ateina iš Antikos, pvz., tokią poetinę dedikaciją įdėjo Horacijus *Laiškų* rinkinio etinėmis temomis, skirto imperatoriui Augustui, pradžioje. Taip pat ir filosofo Epikteto *Diatribės*, parengtos istoriko Ariano, prasideda dedikaciniu laišku. Kai kurios poeto Marcialio epigramų rinkinio knygos įžangose taip pat turi prozinius dedikacinius laiškus, kaip ir Plinijaus *Laiškų* knygos⁴⁶⁵.

Rekomendaciniai laiškai. Jų tradicija taip pat eina iš Antikos. Tokio pobūdžio laiškų rasime Cicerono (*Ad fam.* XIII, 20; 22; 26 ir kt.), Plinijaus (*Epist.* X, 4), Frontono (*Epist. ad Anton. Pium* IX) ir kt. laiškų rinkiniuose. Nurodymų, kaip rašyti rekomendacinius laiškus, yra ir *ars dictaminis* vadovėliuose (pvz., *Aurea Gemma „Gallica“*, 1.66). Jie susiję su palankumo ieškojimu, pagyrimu, kiek perdėtomis rekomenduojamojo savybėmis. Renesanso laiškų rašymo vadovėliuose taip pat gana plačiai aptariama rekomendacinių laiškų rūšis. Ursinas taip apibūdina rekomendacinį laišką ir nurodo, kaip jį parengti:

Rekomendaciniai laiškai yra tokie, kuriuos rašome draugams arba asmenims, kurie užima aukštas pareigas ir mus apgaubia rūpesčiu ir malone, rekomenduodami jiems asmenis, kurie mums yra brangūs arba susiję su mumis meilės ar bičiulystės saitais. Jei rašome tokį laišką, nurodysime, kad rašome vedami palankumo, meilės, artimumo, bičiulystės arba kitų kilnių paskatų, įpareigojančių užtarti; pasakysime, kad žmogus, dėl kurio rašome, yra labai vertas mūsų rekomendacijos, kad neatrodytų, jog rašome dėl nedėkingo [asmens]. Toliau parodysime, kad mūsų proteguojamojo reikalas yra garbingas ir nesunkiai įvykdomas; pagaliau pažadėsime koki nors atlygį ir atpildą, nurodydami savo arba draugo pasiryžimą visada

postremo nullas calamitates nihilque aduersi nobis accidisse dicemus, quo non priscis temporibus mortales afflicti fuissent. Exempla quoque gentilium, si videbitur, permiscebimus, vt ex ea gentilitate aliquod prodeat argumentum. Viduramžių vadovėliuose, kalbant apie paguodą laiškuose, remiamasi Cicerono veikalu *De inventione*, teigiama, kad yra įvairių skausmo ir kančios rūšių, kaip ir paguodos. Pvz., minėtame anoniminiame veikalė *Aurea Gemma „Gallica“* (1.52–60) išvardijami labai panašūs 7 paguodos etapai. Įdomu tai, kad šio skyriaus pabaigoje priduriama, jog galima naudotis šiais nurodymais, bet kokiū būdu tai daryti ir ką pakeisti – paliekama rašančiojo talentui.

⁴⁶⁵ Apie tai plačiau žr. Jerzy Schneider, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, p. XXXVII.

*pasitarnauti. Nes kiekvienas, kuris žino, kad bus atlygintas už paslaugas, bus labiau pasirengęs įvykdyti kokį prašymą*⁴⁶⁶.

Draugiški arba familiarūs laišakai. Šios laiškų rūšies būta ir Antikoje⁴⁶⁷, ir Viduramžiais, nes viena svarbiausių laiško funkcijų visada buvo kontakto užmezgimas, draugystės palaikymas. Vis dėlto labiausiai ši rūšis suklestėjo Renesanso humanistų aplinkoje, kurie savo ruožtu pavyzdį ėmė iš Antikos autorių. Intelektualinė humanistų terpė, kaip minėta, sudarė puikias sąlygas iškilti į pirmą vietą draugiško pobūdžio laiškas, kurie tarsi atspindėjo vienas šalia kito nesančių bičiulių intelektualų, draugišką, šmaikštų pokalbį. Su šia rūšimi labai susiję ir **humoristiniai, ironiški** laišakai, neretai siųsti draugų vienas kitam, norint sublizgėti intelektu, šmaikštumu, rafinuotumu ar tiesiog pralinksinti, „atgaivinti sielą“. Juose dažnai naudojama daug retorinių priemonių: ironija, metafora, hiperbolė ir pan. Žinoma, ironija naudota ne tik pralinksminimui, bet ir norint pašiepti⁴⁶⁸. Pasak Viveso, juokavimas turįs būti elegantiškas, rafinuotas, aštrus, sąmojingas, nes tokia esanti juoko esmė (*Debent ergo adesse iocis elegantia, urbanitas, acumen et facetiae: in quibus est sedes risus, nam in aliis admiratio potius est, aut delectatio*). Be to priduria, kad yra žmonių, kurie nei patys moka juokauti, nei gali juokus pakesti (*Sunt qui iocum nec dicere possint, nec ferre*)⁴⁶⁹. Ursinas perspėja, kad pokštus, juokavimą ir vulgarumą skiria vienas žingsnis, todėl stengdamiesi būti

⁴⁶⁶ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 10 (20): *Epistole commendaticie sunt, quas scribimus ad amicos aut ad eos, qui in dignitate aliqua constituti amore et beniuolentia nos prosequuntur, pro his, qui nobis cari sunt aut aliquo amoris vel necessitudinis vinculo iuncti, eos commendando illis. Quas cum scribimus, beniuolentia, amore, affinitate, necessitudine aliisue de causis commissione dignis nos scripsisse ostendemus dicemusque hominem, pro quo scribimus, bene meritum esse, ut a nobis commendetur, ne pro ingrato scripsisse videamur. Deinde rem eius, quem commendamus, honestam ac facile perfici posse demonstrabimus; postremo premium aliquod et remunerationem pollicebimur, a nostra aut ab amici perpetua seruitute arguentes. Promptior enim ad aliquid peragendum quis redditur, cum laboris remunerationem sibi propositam videt.*

⁴⁶⁷ Žr. Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, p. 10–11.

⁴⁶⁸ Minėtame veikle *Laiškų rūšys* taip pat išskiriama tokia rūšis ir apie ją sakoma, kad ironiškas laiškas esąs toks, kuriame daikto reikšmę tarsi apverčiame ir blogus vadiname gerais, žr. *ibid.*, p. 14.

⁴⁶⁹ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 25, 27.

sąmojingi, grakštūs ir rafinuoti (*ingenue et iocundi*), neturime pereiti prie vulgarumo ir nepadorumo⁴⁷⁰.

Įdomus Viveso pastebėjimas, puikiai atskleidžiantis humanistines vertybes, apie tai, kaip reikia rašyti nedraugui ar priešui, kokie tinkami bendravimo papročiai, pabrėžiama, kad laiškas turi atskleisti rašančiojo sielą:

Nedraugui, jei manai, kad jis gali tapti draugu ir [būti] nuoširdus, ir visada pasirengęs [padėti, reikia rašyti taip,] kad išliktų galimybė susitaikyti: [todėl reikia stengtis, kad laiške] nebūtų jokio atžarumo, taip pat, kad parodytum bent kokį širdies prielankumą prieš atžvilgiu: tegul tai primena mūsų profesiją, kurioje neleidžiame, kad kas nors būtų nekenčiamas. Taigi, kad parodytum, jog tu nori, kad jis taptų geresnis, o ne blogas, ir kad toleruoji pasikeitimus, mylėk žmogų. Lygiam sau ir brangiam [rašyk] paprastai ir draugiškai; mažiau artimam – apdairiau ir mandagiau, be pažeminimo; žemesniam už save – mandagiai, kad neatrodytų, jog kalbi iš aukšto, bet kad atrodytų, jog kalbi su sau lygiu ar [esi] net žemesnis už jį; tokie paprastai yra geri papročiai, šitaip moko šventas gailėstingumas. [...] Mat žmogiškas mąstymas, pridengtas tokios kūno masės, yra nežvelgiamas, atskleidžiamas vien tik tam tikru pašnekėsiu, bet jei jis visiškai būtų pridengtas ir užslėptas, kas dar liktų žmoguje pažintina?⁴⁷¹

Taigi humanistų laiškų tipologijos strategijoje galima išvelgti tam tikrą bandymą formuoti renesansinio žmogaus modelį, tam tikras humanistinės pedagogikos kryptis, to meto gyvenimo būdo atspindžius: visų pirma – žmogus skatinamas siekti gerų, kilnių tikslų, taip pat patariama, auklėjama; siūloma nevengti pokštų, mokoma laiškų paguosti, didesnis dėmesys skiriamas rekomendaciniams, dedikaciniams laiškam, t. y. plačiai komunikacijai, savęs pateikimui ir pan., apskritai dėmesys asmenybei. Palygindami priminsime, kad

⁴⁷⁰ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 9 (18).

⁴⁷¹ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 11–12: *Ad inimicum, ut cogites amicum posse fieri, et apertus semper paratusque maneat reditus in gratiam: ut absit omnis asperitas, et mansuetudinem quandam animi exeras etiam in inimicum: et praestabit meminisse professionis nostrae, qua vetamur quenquam odisse: ita ut emendatum illum ostendas cupere te, non perditum, et vicium odisse, amare hominem. Ad parem et charum, simpliciter, ac familiariter: ad minus familiarem, cautius, et comiter, citra deiectionem: ad inferiorem, humane, ut non videaris loqui ex alto, sed ex aequo, vel infimis, hoc boni mores suadent, hoc pietas sacrosancta praecipit [...]. Nam humanus cogitatus tanta mole corporis contactus, impenetrabilis est, profertur quodam tenuis sermone, quod si hic quoque fictus sit penitus et contactus, quod reliquum fit ad hominem noscendum?*

Viduramžiais laišakai buvo rūšiuojami labiau remiantis luomine adresato ir adresanto padėtimi, tam tikrais žmogaus afektais ar gyvenimo aplinkybėmis, to meto aktualijomis: valdovo ir pavaldinių santykiais, ryšiais tarp bendruomenių ar miestų ir pan.; o pagrindinės laiškuose aptariamos temos – skundas, siekimas apdovanojimo arba bausmės, sulaikymas, kaltinimas, pagyrimas, paguoda (pvz., *Aurea Gemma*, „*Gallica*“, 1.51).

Apskritai humanistai neturėjo vieningos nuomonės, kokios temos turėtų būti laiško pagrindas ir kokių kalbinių-stilistinių normų reikia laikytis, jas aptariant laiške. Lyginant vadovėlių turinį su realia korespondencija, susidaro įspūdis, kad laišku rašymo vadovėlių leidėjams sunkiai sekasi aprėpti to meto laišku turinio įvairovę ir pritaikyti jiems tradicines stilių rūšis (*gravis*, *mediocris*, *humilis*). Jiems buvo nelengva suderinti praktiką ir teoriją, gyvenimo teikiamas inovacijas ir nuo Antikos laikų šimtmečius galiojančias retorikos tradicijas bei Viduramžių *ars dictaminis* palikimą, kurio Renesanso humanistai nematė pagrindo atsisakyti. Juk negalima rašyti tokiu pat stiliumi, naudoti tokius pat kreipinius, titulus, komunikuojant su draugu ir su koku nors aukštu pareigūnu ar panašiai; laiško turinys, jo laisvumas, savęs pateikimas priklauso nuo to, kam ir kodėl rašoma, kokie keliami tikslai, uždaviniai ir t.t. Tik apie XV a. pabaigą–XVI a. pradžią dėl Erazmo laišku rašymo vadovėlio Renesanso literatai aiškiau suvokė šiuos sunkumus⁴⁷².

1.4.4. Laiško struktūra

Jei Viduramžiais laiško struktūrai buvo skiriamas ypatingas dėmesys, tai humanistiniuose vadovėliuose šis klausimas tarsi pasitraukia į antrą planą, nes didesnis dėmesys skiriamas laišku rūšių problematikai. Kai kurie *modi epistolandi* autoriai teigė, kad laiške nesą griežtos struktūrinės tvarkos, ir nepateikė detalių nurodymų, kaip išdėstyti jo dalis. Pavyzdžiui, Vivesas pateikia Cicerono pavyzdį, kuris esą rašęs kaip jam šaudavo į galvą, bet kai siekiama įtikinti, tai didžiausias menas yra žinoti, ką po ko išdėstyti. Atsakant į

⁴⁷² Apie tai plačiau žr.: *ibid.*, p. 89–92; Stefania Skwarczyńska, *op. cit.*, p. 258–259.

laišką, jo nuomone, irgi reikia laikytis tam tikros sekos. Jis lygina laišką su jauna, gležna mergaite, kurios esą nereikėtų apsunkinti griozdišku menu – penkiomis struktūrinėmis dalimis, atėjusiomis iš retorinės kalbos. Jis kritikuoja savo kolegas už tai, kad jie laiškui priskiria daug retorinės kalbos dalių, taisyklių ar dalių, kurios, jo manymu, nėra būtinos laiškui, nes beveik nesą nė vieno laiško, kuris turėtų tas penkias dalis. Taigi laiške nereikia tiek „ginklų“, kaip kitose kalbos rūšyse (guodimuose, sveikinimuose, dialoguose, panegirikose)⁴⁷³.

Reikia pastebėti, kad didesnis dėmesys laiško struktūrai buvo kreipiamas ankstyvuosiuose renesansiniuose vadovėliuose, perimant, ko gero, Viduramžių patirtį, o vėlesniuose laiškų rašytojui suteikiama daugiau laisvės šioje srityje, sekant Antikos autoriais.

Būta įvairių nuomonių dėl laiško struktūrinių dalių, kaip ir įvairių jų pavadinimų, bet iš esmės vadovėliuose dažniausiai nurodomos tokios pagrindinės struktūrinės dalys (skliausteliuose nurodyti laiško dalių pavadinimų variantai, kurie vadovėlių autorių kartais suprantami sinonimiškai):

1. *Salutatio*
2. *Exordium (principium, prooemium, captatio benevolentiae)*
3. *Narratio (expositio, enunciatio)*
4. *Petitio (causa, argumentatio)*
5. *Conclusio (enumeratio)*
6. *Inscriptio (superscriptio, suprascriptio, character – antraštė, rašoma laiško išorėje arba pačioje pradžioje) ir valedictio (atsisveikinimo formulė).*

Paprastai vadovėliuose nurodomos įprastos ir visiems laiškam būtinos dalys: *salutatio, valedictio, inscriptio*; taip pat ne visada būtinos – tai *exordium, narratio, conclusio*, pabrėžiant, kad jos labai susijusios su *oratio* dalimis ir kad laiškuose paprastai būna kuri viena iš šių dalių. Kartais jos apibrėžiamos itin trumpai ir pateikiami atitinkami pavyzdžiai, o kartais gerokai

⁴⁷³ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus, in: De conscribendis epistolis, 1563, p. 54–55.*

plačiau, ypač kai kurios dalys. Gana plačiai aptariamas pasisveikinimas (*salutatio*) ir laiško įžanga (*exordium*), taip pat humanistams atrodo svarbi ir pabaiga su atsisveikinimo formulėmis (*conclusio, valedictio*), kaip buvo ir Viduramžių vadovėliuose, bei laiško antraštė (*inscriptio*), dabar sakytume – adresas.

Salutatio

Pasveikinimas – ypač svarbi laiško dalis. Ir Viduramžių, ir Renesanso teoretikų ji suprantama labai panašiai, taip pat tokiuose skyriuose nagrinėjamos labai panašios problemos. Tai tarsi rankos padavimas nesančiam šalia, adresato pagerbimas, pamaloninimas – teigia humanistai. Kodėl toks svarbus *salutatio*, gražiai paaiškina Verepėjus:

*Pasveikinimas yra laiško pradžia, kurioje, tarsi pirmą kartą susitikę nesantį šalia, su juo pasisveikiname. Šito niekada negalima praleisti dėl dviejų priežasčių: kadangi pirmą kartą susitikę žmonės sveikinasi vienas su kitu, ir laiškas privalo imituoti žmonių papročius; be to, kadangi tokiu būdu draugui išreiškiamas palankumas ir stengiamasi įgyti jo malonę*⁴⁷⁴.

Taigi, kadangi adresatą reikia atitinkamai paruošti, kad jis suvoktų reikalą ar prašymą, labai svarbu tinkamai pasveikinti.

Vadovėliuose aptariamos pasveikinimų klaidos, pateikiamos „naujesnės“, „pritaikytos dabarčiai“ pasisveikinimo formulės (pvz., *Salve mi N.*; *Salve multum*; *Salve Pater optime*; *Salve amice integerrime* ir t.t.), bet reikia pabrėžti, kad jų pagrindas – antikinės, mūsų jau minėtos, sustabarėjusios formulės: kas (3 asmeniu), S.P.D. [*salutem plurimam dicit*], kam (titulai, epitetai). Pasakojama, kaip sveikindavosi graikai ir romėnai, duodama daugybė Cicerono pasisveikinimo pavyzdžių, dar pridėdama ir paties autoriaus sugalvotų ar parinktų iš kitur; antikinės formulės derinamos su krikščioniškomis, vis dėlto pabrėžiant antikinių pirmenybę (*Si vales bene est, ego Dei gratia sic vivo ac valeo, ut nunquam pene in vita suavius*)⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 20: *Salutatio est epistolae initium, quo in primo quasi congressu absenti salutem nunciamus. Hae duabus de causis unquam omitti potest: Vel, quod homines in primo congressu se mutuo saluent, et hominum mores epistola debeat imitari: Vel, quod hac quisque ratione suam erga amicum declarat voluntatem, et ipsius gratiam inire nitatur.*

⁴⁷⁵ Plačiau apie pasisveikinimą, formules žr.: *ibid.*, p. 16–17.

Kaip minėta, ankstyvesniuose humanistų vadovėliuose labiau jaučiamas Viduramžių palikimas, todėl, pvz., Augustinas Dachas, gyvenęs 1420–1478 metais, skirsto *salutatio* į: ilgą (*longa*), kuris dar dalijamas į *su(per)scriptio*, *subscriptio vel suprascriptio*, trumpą (*brevis*) arba numanomą (*subintellecta*)⁴⁷⁶.

Vadovėliuose atsispindi vykusios diskusijos – kieno vardą rašyti pirmiau: tai priklausė nuo adresato ir adresanto santykių, jų padėties ir pan. Daugiau dėmesio laiško dalims skyręs Celtis teigė, kad tik savo vardą reikia rašyti pirmą, nes kitaip būsi barbaras, tai esanti baisi klaida, kurią sugalvoję niekingi žmonės pataikavimo dingstimi⁴⁷⁷. Taip pat buvo diskutuojama, ar vartotinas antras daugiskaitos asmuo, kreipiantis į adresatą, patariama nevertoti prasčiokiško „ponas“ (kaip to nedarė Antikos žmonės), vietoje to galima nurodyti pareigas; patariama nekalbėti apie save trečiu asmeniu; pareigybes ir kitus priedus laiškuose draugams geriau esą rašyti laiško apačioje, priedaše, o ne pasveikinime.

Kaip ir Viduramžių vadovėliuose, vėl pabrėžiama, kad būtina atsižvelgti į tai, kas kam ką rašo (*quis, cui, quid scribat*); koks adresato amžius, lytis, kilmė, pareigos (*personarum determinatio*); koks laiško tikslas – ką norime gauti, ko pasiekti; atitinkamai reikia pamaloninti adresatą⁴⁷⁸. Rašant oficialiesiems ar aukštesnio rango asmenims, labai svarbu parinkti tikslius titulus, epitetus, nenaudoti vulgarių, liaudiškų kreipinių. Saviškiams galima rašyti pridedant šiltesnių epitetų – *suo, suae* ir pan. Apskritai humanistiniuose vadovėliuose skiriama daug dėmesio „tinkamų“ titulų ir epitetų aptarimui. Tai lėmė, ko gero, to meto realijos, to meto komunikavimo specifika: daug

⁴⁷⁶ *Charissimi ac prestantissimi philosophię doctoris Augustini Dachi Senensis de uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus*, 1504, p. Bv recto.

⁴⁷⁷ *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 102.

⁴⁷⁸ Pvz., žr. Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 10 (21): *Taip pat tegu neišslysta iš mūsų dėmesio tai, kad viskas, ką rašome, turi būti pritaikyta prie asmens, kuriam rašome, rango ir padėties (autoriteto): skirtingai reikia kalbėti ir tvarkyti reikalus su nepažįstamu, kadangi asmens, su kuriuo mūsų nesieja bičiulystės saitai ir draugystė, rangas ir padėtis (autoritetas) neleidžia rašyti tokių laiškų, kurie galėtų mus parodyti kaip neišmanėlius ir stokojančius patirties (Nec fugiat nos omnia, que scribuntur, ad persone dignitatem et grauitatem referenda esse: aliter cum incognito loquendum et agendum est, nam dignitas et hominis grauitas maxime, cum nulla amicitie aut consuetudinis iura intercedunt, talia scribere prohibet, ne inepti et rerum inexpertes videamur).*

humanistų dirbo valdovų kanceliarijose, vykdavo į diplomatinės misijas, daug jų būta dvarų aplinkoje, kur buvo puoselėjamas kurtuazijos menas, mecenatystė, pagaliau to reikalavo luominė visuomenė, be to, buvo dar gajus ir Viduramžių komunikavimo palikimas⁴⁷⁹.

Taigi *ars epistolandi* vadovėliuose aptariamas platus visuomenės sluoksnių ir pareigybių spektras: nuo aukščiausių iki žemiausių. Kaip ir Viduramžių diktaministų veikaluose, išskiriamas valdančiųjų sluoksnis – pasauliečių ir dvasininkų – žemėjančia tvarka, pagonys ir schizmatikai, riterių, patricijų ir plebėjų (šie skirstomi dar į tris lygmenis) sluoksniai, toliau išvardijamos įvairios profesijos (*ad studiosos viros*) (pvz., teologas, teisininkas, gydytojas, filosofas, dialektikas, matematikas, muzikas, poetas, oratorius, gramatikas, scholastas), šeimos hierarchijos lygmenys, lyties skirtumai ir kt. Kiekvienam jų vadovėliuose taikomi atitinkami kanoniniai apibūdinimai, labai detalai nusakomos visos kreipinių ir epitetų subtilybės, jų eilės tvarka ir t.t. Rašant net ir artimam žmogui – tėvams, vaikams, mylimajam – reikia paisyti tam tikrų taisyklių. Čia galima išvelgti ir to meto vertybių sistemos bruožus. Štai, pavyzdžiui, Ursinas, nuosekliai aiškindamas minėtą temą, taip rašo apie komunikavimo tarp šeimos narių pobūdį:

Tėvas [rašydamas] sūnui ar anūkui vadina [juos] brangiausiu, mieliausiu, mylimiausiu, lipšniausiu ir meiliausiu. O sūnus tėvą arba tėvo brolių, arba motinos brolių, arba senelį vadina vertu pagarbos, gerbiamiausiu, mylimiausiu, geriausiu, doriausiu, kilniausiu, gerbtiniausiu ir brangintinu. Jiems išorinėje laiško pusėje rašytini tokie apibūdinimai: Sūnus tėvui: Pauliui Ursinui, mieliausiam ir mylimiausiam tėvui. O tėvas sūnui [taip rašo]: Gasparui Ursinui, brangiausiam ir meiliausiam sūnui. O laiško viduryje tėvas sūnui išsakys meilę, prieraišumą, pagarbą

⁴⁷⁹ Reikia prisiminti, kad Renesanso epochoje buvo prikurta daug gerų manierų vadovėlių ar vadinamųjų literatūrinių veidrodžių (*speculum*), kurie turi ilgametę tradiciją, siekiančią Antikos laikus, juose taip pat ryškus renesansinio žmogaus idealas; jais buvo siekiama „civilizuoti“ žmonių bendravimą, reglamentuojant ir verbalinę komunikaciją. Vienas žymiausių tokių kūrinių yra italų autoriaus Baldassare Castiglione's (1478–1529) *Dvariškio knyga (Il libro del cortegiano)*. Ne ką mažiau žinomas yra lenkų humanisto Luko Gurnickio (1527–1603) veikalas *Lenkų dvariškis*, minėto italo knygos perdirbinys. Apie tai plačiau žr. Eglė Patiejūnienė, „Dvariškio knyga apie dvariškį“, in: Lukas Gurnickis, *Lenkų dvariškis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. vii–xxxiv; taip pat *Europos mentaliteto istorija*, p. 344–345.

ir palankumą. O sūnus [rašydamas] tėvui paminės jo tėviškumą, rūpestingumą, [parodys] pagarbą⁴⁸⁰.

Moterys Ursino paminimos paskutinėje vietoje. Jų epitetai pakankamai aiškiai išreiškia įsivaizduojamą to meto moters idealą:

Moterį pavadinsime nekaltumo pažiba, kuklumo pavyzdžiu, garbingumo atspindžiu, kukliausia, dorovingiausia, skaisčiausia, kilniausia ir žaviausia. Jai išorinėje laiško pusėje rašysime tokius apibūdinimus: Konstancijai Ursinienei, garbingiausiai ir kukliausiai moteriai; Margaritai iš Nigrų [giminės], santūriausiai ir skaisčiausiai merginai. O pačiame laiške kalbėsime apie [jos] kuklumą, skaistumą, garbingumą ir dorumą. Dar dera žinoti, kad moteris galime papuošti ir vyrams tinkamais epitetais, pvz.: Elžbietai, šviesiausiai Lenkijos Karalienei. Iš pateiktų aukščiau pavyzdžių kiekvienas dalyką išmanantis žmogus galės savo nuožiūra pritaikyti atitinkamus epitetus, atsižvelgdamas į aplinkybes ir asmens padėtį, nepriklausomai nuo adresato lyties. Mat yra daug skirtingų asmenų, kuriems reikia pritaikyti skirtingus apibūdinimus, atsižvelgiant į jų skirtingą padėtį⁴⁸¹.

Labai panašus to meto moters įvaizdis pateikiamas ir kitokio pobūdžio veikaluose: traktatuose apie šeimą, sutuoktinių prievoles, gero elgesio vadovėliuose, laidotuvių pamoksluose ir kt. Ji privalo būti: maloni, moteriška ir grakšti, vengti puikuotis, būti pasipūtusi, nešvankėlė, pavydi, niurzgėti, meluoti, ji privalo tinkamai elgtis, išmanyti įvairius dalykus, maloniai elgtis ir bendrauti su žmonėmis, kiekvienam rasti gerą žodį. Ji „turi klausyti savo vyro

⁴⁸⁰ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 63–64 (126 ir 128): *Pater filium vel nepotem charissimum, dulcissimum, dilectissimum, lepidissimum suavissimumque appellat. Filius autem patrem vel patruum vel auunculum aut auum honorandum, observantissimum, pientissimum, optimum, probissimum, humanissimum, venerandum colendumque dicit. Quibus tales in Epistolarum tergo tituli tribuuntur: Filius ad patrem: Paulo Vrsino patri suavissimo pientissimoque. Pater autem ad filium: Gaspari Vrsino filio charissimo suavissimoque. In Epistolae vero medio pater ad filium: pietatem, charitatem, amorem beniuolentiamque dicit. Filius autem ad patrem: paternitatem, obseruantiam dignitatemque dicit.*

⁴⁸¹ *Ibid.*, p. 64 (128): *Feminam castitatis decus, pudicicie exemplum, honestatis speculum, pudicissimam, castissimam, integerrimam, honestissimam primariamque dicemus. Cui tales in Epistolarum tergo titulos assignamus: Constantie Vrsine femine honestissime integerrimeque; Margarite Nigre virgini moderatissime pudicissimeque. In Epistole autem medio pudiciciam, castitatem, honestatem integeritatemque dicemus. Illud autem sciendum est, quod feminas virorum titulis decorare possumus, vt: Elisabete Regine Polonie Illustrissime. Ex superioribus ergo secundum rei personeque exigentiam non tantum in hoc sexu verum etiam in altero vir accuratissimus quisque ex se poterit condecetes titulos assignare. Multi enim sunt, quibus diuersi sunt attribuendi tituli propter variam eorum conditionem. Akivaizdu, kad Ursinas naudojosi Celčio vadovėliu, nes beveik tokia pačia tvarka išvardija visą luomų ir profesijų hierarchiją, o kartais tiesiog žodis į žodį pakartoja vokiečių humanisto pateiktus atitinkamus epitetus.*

ir atminti, kad tam ir buvo Viešpaties sukurta. Matydama, jog vyras klysta, žmona turi jam patarti, tačiau daryti tai atsargiai ir nuosaikiai, neiškeldama savęs virš sutuoktinio. Jos užduotis – rūpintis sutuoktiniu ir vaikais, vengti slankiojimo viešumoje ir liežuvavimo⁴⁸². Kai kurie lenkų autoriai pabrėžė, kad moteris turinti sėdėti namie, prižiūrėti šeimynykščius ir vaikus, padėti vyrui, stengtis gausinti turtą, rūpintis sutuoktinio sveikata, dvasine paguoda, paremti sunkią valandą, būti moteriškai išmintinga, santūri, pamaldi, nuolaidi, dievobaiminga⁴⁸³.

Reikia pasakyti, kad visi tie apibūdinimai – tarsi apibrėžimai ar tam tikras kanonas. Nors humanistų vadovėliuose skirstymas į luomus ir konkretus atitinkamų epitetų parinkimas, jų turinys dažniausiai perimti iš Viduramžių, ypač apibūdinant valdovų, dvasininkų, riterių, patricijų sluoksnius, bet kalbant apie išsimokslinusių žmonių sluoksnius ryškėja labiau renesansiškas, humanistinis asmens ir jo veiklos apibūdinimas. Ypač pabrėžiamos šios savybės: išmintis (*sapientia*), kilnumas (*excellencia*), orumas (*dignitas*), reikšmingumas (*gravitas*), dorumas (*integritas*), sąmojingumas (*acumen*), skoningumas (*elegantia*), iškalba (*eloquentia, facundia*), išsilavinimas (*doctrina*), pranašumas (*praestantia*), kultūringumas (*humanitas*), erudicija (*eruditio*) ir pan. Poetiškiausių epitetų susilaukė muzikas, poetas, oratorius ir gramatikas: *mūzų garbintojas, Pieridžių sūnus, mūzų mokinys, draugas, pagirdytas Pegaso vandeniui, Kastalijos šaltinio pagirdytas; lotynų kalbos pažiba, iškalbingumo pasididžiavimas, elegantiškiausias, įžymiausias; lotynų kalbos tyrėjas, autorių ir poetų komentuojujas, humanistinių studijų įkvėpėjas, pažiba, mokyčiausias, labiausiai išsilavinęs* ir t.t.⁴⁸⁴

⁴⁸² Jolita Sarcevičienė, *Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*, Vilnius: Versus aureus, 2005, p. 48 ir kt.

⁴⁸³ *Ibid.*, p. 49–50, taip pat žr. Lukas Gurnickis, *Lenkų dvariškis*, 3 knyga (p. 183) ir kt.; Jolanta Karpavičienė, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje: Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*, Vilnius: Versus aureus, 2005; Aronas Aleksandras Olizarovijus, *Apie politinę žmonių sąjungą*, lotynišką tekstą parengė ir į lietuvių kalbą vertė Jolita Sarcevičienė, Vilnius: Aidai, 2003, p. 69–91 ir kt.

⁴⁸⁴ Žr., pvz., Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 53 (113)–64 (129): *ad musicum vatemque: Musarum cultor, Pieridum filius, Musarum alumnus, Pegasidum amicus, Pegaseo liquore saturatus, Castalio fonte potus; ad oratorem: Latine lingue splendor, decus eloquentie, elegantissimus, ornatissimus; ad grammaticum: latini sermonis*

Dėl epitetų gausos, ilgų kreipinių ir apskritai jų vartojimo būta ir kitokių nuomonių. Pavyzdžiui, Vivesas teigia, jog *išminties, šlovingumo, žinomumo epitetai ir kita iš tiesų yra, kaip sakoma, perkrovimas: [nes] nepapuošia [laiško] pradžios, bet apsunkina: nėra nieko už tai dirbtinesnio ir netinkamesnio – net ir vaikai iš to juokiasi*⁴⁸⁵. Taigi palaiapsniui tolstama nuo Viduramžių teoretikų nurodymų, kuo įmančiau kreiptis į adresatą, kuriamos naujos epistolinio bendravimo formos.

Įžanga (*exordium, principium, captatio benevolentiae*)

Laiško įžanga humanistų vadovėliuose vadinama ne vienu terminu (*exordium, principium, captatio benevolentiae*), bet suprantama labai analogiškai. Ursinas apie laiško pradžią/įžangą (*principium*) rašo šitaip:

*Įžanga yra laiško pradžia, kurioje privalome įgyti [adresato] palankumą, patraukti [jo] dėmesį ir [padaryti jį] imlų, idant klausytojo sąmonė būtų paruošta tam, ką norime pasakyti*⁴⁸⁶.

Pažymėtina, kad čia beveik pažodžiui pakartojamas buvęs Viduramžių vadovėliuose arba Cicerono veikale *De inventione*, kaip jau esame nurodę anksčiau, įžangos apibrėžimas ir terminai *benivolus, attentus, docilis*, be to, vietoje kreipinio *lector* naudojamas *auditor*. Labai panašiai laiško pradžią ir jos funkcijas apibrėžia ir Verepėjus, Celtis, Dachas, Beroaldas ir kt.

Ursinas nurodo, kokiuose laiškuose yra būtina įžanga (įvadas): 1) kuriuos rašome nepažįstamiems arba mažai pažįstamiems, taip pat įžymiems vyrams, su kuriais mūsų nesieja artima bičiulystė; 2) rimtuose laiškuose, kuriuose kalbama apie svarbius dalykus; 3) ginamuosiuose, kurių paskirtis – išteisinti)⁴⁸⁷.

explorator, auctorum poetarumque interpres, humanitatis studiorum princeps, doctissimus, humanissimus.

⁴⁸⁵ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 44: *Epitheta sapientiae, claritatis, illustrationis, et alia vere sunt, quod dicuntur, superiecta: non honorant superscriptionem, sed onerant: nihil est eius mendacius, vel absurdus: iam etiam pueri haec rident.*

⁴⁸⁶ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 7 (14): *Principium est initium epistolarum cum benivolentia, attencione et docilitate inferendum, quo auditoris animus ad ea, que dicenda sunt, preparetur.*

⁴⁸⁷ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 8 (16).

Captatio benevolentiae humanistų vadovėliuose beveik nėra traktuojama kaip atskira laiško dalis, bet dažniausiai suprantama kaip viena iš laiško pradžios dalių ar funkcijų – palenkėti, pamaloninti adresatą. Štai kaip laiško įžangą (*prooemium*) ir palankumo siekimą supranta Celtis:

Įžangą laiškuose naudojame tada, kai tą, kuriam rašome, siekiame padaryti dėmesingą, imlų ir palankų. O laiškų pradžioms štai kas yra būtina: visų pirma sušvelniname (paglostome) širdį to, kuriam rašome, kad vėliau galėtume [jį geriau] paveikti, o tai, ką rašome, būtų perskaitoma ir išklausoma. [Adresatus] galėsime padaryti imlius, jei išaiškinsime reikalo esmę. Dėmesingus, jei pažadėsime padarysiantys daug svarbių ir nepaprastų dalykų. Palankumą įgysime, jei pradėsime nuo savo asmens arba nuo nepalankių dalykų: labiausiai [tai pasiseks], jei atskleisime savo rūpesčius, sunkią padėtį, pagalbos būtinybę, tremtį, negandas; taip pat, jei išvardysime savo nuopelnus tėvynei, draugams, tačiau be arogancijos. Be to, visa tai tebūnie pritaikyta tam reikalui, apie kurį kalbama⁴⁸⁸.

Taigi labai didelių naujovių šioje srityje humanistų vadovėliuose neatsirado. Tik tiek, kad atsiranda tokių autorių, kurie vadovėliuose aptaria tik laiško pradžią ir pasisveikinimo formules, kartais dar ir pabaigą, nekreipdami didesnio dėmesio į kitas dalis ir taip pabrėždami laiško pradžios svarbą (pvz., Kristupas Hegendorfinas, Francesco Negro, Racekas Dubravský).

Pasakojimas (*narratio, enunciatio, expositio*)

Manoma, kad ši dalis ne visada reikalinga laiškui: *Pasakojimas (kuris laiškuose būna retesnis negu įžanga) yra tai, ką glaustai, aiškiai ir įtikimai išdėstome, kai mus kokia priežastis prispiria parašyti⁴⁸⁹*. Iš esmės čia pasakomi ir pagrindiniai reikalavimai pasakojimui ir pačiam laiškui: glaustumas, aiškumas, įtikimumas (*brevitas, lucidus, probabilitas*), kaip minėta, siekiantys

⁴⁸⁸ *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 102: *Prooemio utimur in epistolis nostris, dum attentum, docilem et benevolum eum ad quem scribimus, facere curamus. Hoc autem initiis epistolarum perquam necessarium est: illi enim ad quem scribimus, animum permulcemus, ut procedere ultra possimus, et quae scribimus legantur et admitantur. Dociles habere poterimus, si summam rei exposuerimus. Attentos, si pollicebimur de magnis rebus et insolitis nos verba facturos. Benevolentiam habebimus, si a nostra persona, vel ab adversariis incipimus: maxime si nostra incommoda proferemus, inopiam, solitudinem, exilium, calamitatem: item cum officia nostra in patriam, in amicos, sine arrogantia tamen, referimus: dum modo haec omnia ad rem ipsam, de qua agitur, sint accomodata.*

⁴⁸⁹ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 21: *Narratio (quae rarior est in Epistolis quam Exordium) est, qua breviter, dilucide et probabiliter explicamus, qua nos causa ad scribendum impulerit.*

Antikos laikus ir įtvirtinti Viduramžiais. Pasakojimo apibrėžimai ir pavyzdžiai dažniausiai imami iš Cicerono retorinių veikalų arba laiškų, jam taikomos atitinkamos retorinės kalbos pasakojimo taisyklės. Ursinas taip aiškina pasakojimą (*enunciatio*) ir jo ypatybes:

*Pasakojimas yra trumpas, aiškus ir įtikimas mūsų reikalo pristatymas. Jis [turi būti] trumpas dėl to, kad klausytojas nebūtų atgrasintas dėl ilgų išvedžiojimų. Pasakojimas bus glaustas, jeigu jį pradėsime nuo tos vietos, nuo kurios reikia: tai yra nekartodami pačios reikalo pradžios ir [vėl neveddami] prie pabaigos, bet tiksliai laikantis atitinkamos temos, nekalbant dukart ar daugiau kartų apie tą patį kitais žodžiais. Bet tegul kalba nebūna tokia glausta, kad siekiant nereikalingo trumpumo, netaptų atžari, neturininga, fragmentiška ir visiškai sausa. [Laiškas] turi būti aiškus, kad jame nebūtų netvarkos ir painumo, kas galėtų išsklaidyti klausytojo dėmesį. Pasakojimas bus aiškus, jeigu įvykius išdėstysime tokia tvarka, kokia jie ir vyko. Pasakojimas bus aiškus, sako Ciceronas savo retoriniuose veikaluose, jeigu bus pasakojamas paprastais žodžiais, laikantis įvykių sekos ir nestabčiojant. O įtikimas turi būti todėl, kadangi net ir tikras reikalas, neįtikimai pristatytas, nekels pasitikėjimo*⁴⁹⁰.

Kaip matyti, dar vis vartojami terminai klausytojas ir kalba (*auditor, oratio*). Taigi esminiai reikalavimai laiško pasakojimui tokie: reikia pasakoti nuosekliai, aiškiai, nedviprasmiškai, protingai, įtikinamai, ne per ilgai, kalbėti tik apie tai, kas susiję su reikalu.

Prašymo pateikimas (*petitio, causa, argumentatio, comprobatio*)

Ši dalis – vienas iš Viduramžių laiškui būdingų elementų. Apie ją renesansiniuose *modi epistolandi* vadovėliuose kalbama jau retokai, veikiau ji virsta į laiško rūšį – *petitoria*. Vis dėlto kai kurie humanistai išskiria ją kaip atskirą laiško dalį ir aptaria.

⁴⁹⁰ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 8 (16): *Enunciatio brevis, clara et verisimilis nostri conceptus expositio; brevis ideo, ne longitudine nimia auditor tedio afficiatur. Brevis autem erit narratio, si inde incipiemus, vnde necesse est: non ab vltimo initio repetendo nec ad extremum, sed vsque ea, quo opus fuerit, persequendo, non idem bis aut sepius dicendo aut commutatis verbis eadem repetendo. Non sit tamen brevis, vt nimio breuitatis studio squalens et ieiuna et concisa ac plane sicca fiat oratio. Clara vero, vt non confuse vel obscure quicquam dicatur, ne auditoris animus ab audiendo distrahatur. Clara erit narratio si, vt quicquid primum gestum est, ita primum exponemus. Erit perspicua narratio, inquit Cicero in libris oratoriis, si verbis vsitatis, si ordine temporum asseruato, si non interrupte narrabitur. Verisimilis autem, quia etiam res vera sine veri similitudine dicta fidem non faceret.*

Augustinas Dachas kaip vieną iš laiško struktūrinių dalių įvardija *petitio* (einančią po pasakojimo), t. y. reikalo įvykdymo siekimą, prašymą ar reikalavimą (*Petitio est rei impetrande vel rerum impetrandarum postulatio*). Glaustai nurodo, kokiais žodžiais prašyti (*quapropter, ea propter, qua de causa, ob quam rem*), ir pateikia frazės, tinkamos prašymui, pavyzdį (*ea de causa vestram dignitatem attentius oro*). Tuo aptarimas ir baigiasi. Kai kurių autorių (pvz., Celčio) nuomone, po pasakojimo reikalingas *enumeratio* – glaustas reikalo pakartojimas, kad adresatas geriau jį išsimintų ir kad sėkmingiau būtų pasiektas laiško tikslas. Taip buvo patariama ir Viduramžių vadovėliuose. Ursinas šioje vietoje kalba apie laiško prašymo motyvavimą (*comprobatio*), kurį aiškina kaip argumentų pateikimą patvirtinti tam, kas buvo sakoma (*Comprobatio est rationis illatio ad confirmandum, que dicta fuere* (p. 8 (16))).

Pabaiga ir atsisveikinimas (*conclusio* ir *valedictio*)

Atsisveikinimui taip pat skiriama nemažai dėmesio, kaip ir pasveikinimui, nes visa tai susiję su žmonių bendravimo papročiais, etiketu. Kalbant apie laiško pabaigą, akcentuojami gana panašūs momentai, kaip ir Viduramžių vadovėliuose: čia galima dar kartą trumpai pabrėžti svarbiausius laiške išsakytus dalykus, kad lengviau palenktume adresatą, būtina parašyti datą ir vietą, nes esą malonu ir naudinga žinoti, kokioje vietoje ir koku metu draugas rašė laišką. Būtina palinkėti sveikatos, sėkmės ir pan., perduoti kam nors kitam linkėjimus. Pabaiga – meistriškas kalbos užbaigimas, – teigia Augustinas Dachas (*Conclusio est artificiosus terminus orationis*). Beje, kalbant apie datas, pateikiama nemažai jų variantų: dažniausiai pagal romėnišką tradiciją su nonomis, kalendomis ir idomis, bet būna ir nemažai krikščionišku papročiu rašomų datų pavyzdžių, ypač jų gausu Verepėjaus vadovėlyje (pvz., *Natalibus Christi servatoris; Pridie Conversionis S. Pauli; Postridie omnium Sanctorum, Ecclesiasticae Dedicacionis feriis; Prima luce summo mane, diluculo; Alta vel multa nocte* ir t.t.). Ursinas, kaip ir daugelis kitų, skyriuje apie datą pasakoja romėniškos nonų, idų, kalendų tradicijos istoriją, kodėl jos naudotinos laiškuose, kalba apie žodžio „diena“ giminę, cituoja Ovidijų, Vergilijų, Plinijų,

Valą ir kt. – žodžiu, tai gana platus skyrius, kuriame pateikta istorinių, literatūrinių, gramatinių žinių.

Valedictio – tai atsisveikinimo formulė (*vale, valete*), humanistų vadovėliuose laikoma svarbia ir būtina laiško pabaigos dalimi; pateikiama gausybė tų formulių variantų ir pavyzdžių, išplėtojant sustabarėjusią antikinę formulę *vale*, dažnai pridedant ir krikščioniškų priedų. Verepėjus, kaip ir kiti humanistai, teigia, kad labai svarbu adresatui palinkėti gerovės, sveikatos, puoselėti kultūringus papročius:

*Atsisveikinimas – kai po laiško pabaigos linkime kitam geros sveikatos, už kurią šiame gyvenime nieko nėra geriau, todėl nieko geidžiamesnio kitam palinkėti ir negali. Nes ką tereiškia turtai, grožis ir kita, jei sveikata yra silpna, pagadinta ir nepataisoma? Mat kaip pasveikinimas, tarsi susitikus žmonėms ir kalbantis, yra perkeliamas į laišką ir pačioje pradžioje pasakomas, taip po visko, išsiskiriant, reikia palinkėti kitam sveikatos, nes tai yra tam tikros kultūros ir gerų papročių įrodymas, ir jo praleisti jokiū būdu negalima. Taigi kaip pasveikinimas pradeda laišką, taip atsisveikinimas jį užbaigia*⁴⁹¹.

Pateikiama ir netinkamų, kvailų bei juokingų atsisveikinimo pavyzdžių, tarkim: *Vale decus meum; Vale corona capitis mei; Vale in proximum revisum; Vale in annos Nestoreos; Vale pancratice, vel athleticce* (Verepėjus). Be to, nurodoma, ką ir kaip galima rašyti po atsisveikinimo formulės, jei dar netikėtai šautų į galvą kokia mintis. Taip pat keliamas klausimas, ar reikia laiško gale rašyti savo vardą. Verepėjus aiškina, kad šis paprotys atėjęs iš senų laikų, kai valdovai pasirašydavo dokumentų pabaigoje, o dabar, daugelio nuomone, tai daroma dėl kuklumo, bet tai esą juokinga ir absurdiška: *Nes kaip įprasta, pirmiausia bet kokiame darbe nustatomas jį atliekantis, taip visų pirma ir skaitančiojo dėmesį užvaldo tas, kuris rašo, ir jau atplėšus laišką tuojau*

⁴⁹¹ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 22: *Valedictio est, qua post Epistolae conclusionem precamur alteri prosperam valetudinem, qua in hac vita nihil melius, nihil optabilius alteri precari potes. Quo enim divitiae, quo forma, quo caetera valent, si infirma, afflictata, et desperata est valetudo? Haec etiam, quemadmodum salutatio, ex hominum congressu ac sermone ad Epistolam translata est, et ut ante omnia congregientem, ita post omnia discendentem alteri salutem precari, cuiusdam humanitatis faustique ominis argumentum est, et omitti propterea nunquam potest. Ut igitur salutatio orditur Epistolam, ita valedictio eandem concludit.*

*išaiškėja jo vardas. Tačiau jei kuris seks netinkamu naujųjų laikų papročiu ir savo vardo laiško pradžioje nebus parašęs, tai pabaigoje negali jo praleisti*⁴⁹².

Antraštė (*inscriptio*)

Nemažo dėmesio sulaukia ir laiško antraštė, turinti kelias dalis ir vadinama įvairiais terminais (*inscriptio, superscriptio, subscriptio, suprascriptio, epigraphe*). Vieni autoriai ją priskiria pasisveikinimo daliai (pvz., *Dachas*), kiti nurodo, kad ji rašoma išorinėje laiško pusėje arba laiško apačioje (pvz., *Verepėjus*). Svarbiausios jos sudedamosios dalys esančios šios: adresatui skirtas epitetas, adresato vardas, pareigybė – visa tai nurodoma naudininko linksnyje, ir parašymo vieta, rašoma kilmininko linksnyje. Aptariama, kas puošia ir kas gadina antraštę: svarbu adresatui tinkami epitetai; jokių būdu negalima jo įžeisti ar pažeminti, nerašyti absurdiškų dalykų. Todėl būtina atsižvelgti į adresato padėtį, kilmę, pareigas, asmeninius siuntėjo ryšius su juo, išsilavinimą, amžių; taip pat tinkamus epitetus reikia vartoti ir atsakant į laišką. Negalima rašyti apibūdinimų, kurie keltų juoką arba parodytų puikybę, pasipūtimą, pasišlykštėjimą, pvz.: *Domino D. Domino et M. arba amico suo Pyladeo*. Taip pat esą reikėtų pašalinti iš antraščių tokio pobūdžio elegantiškas puošmenas, kaip: *Hae advolent litterae ad manus proprias* (*Šitas laiškas atskrenda į savas rankas*) ir pan. Apskritai nereikia čia naudoti daug žodžių, kad neužimtų visos laiško išorinės pusės⁴⁹³.

Taigi *modi epistolandi* vadovėliuose didžiausias dėmesys skiriamas laiško pradžiai ir pabaigai, kreipiniamis į adresatą ir jo epitetams, prisitaikymui prie adresato padėties ir kitų aplinkybių, nes tai – neatsiejama to meto etiketo dalis, tam tikras bendravimo modelis, be to, nuo to priklausė adresanto siekių įgyvendinimo kokybė. Laiško dalių skaičius priklausė nuo jo rūšies, tikslo, adresato ir adresantų santykių bei jų padėties.

⁴⁹² *Ibid.*: *Nam ut natura primum in quocunq; opere constituit facientem, ita etiam animo legentis primum omnium occurrit, qui scribit, et epistola iam resoluta, illius statim nomen inquiritur. Si quis tamen secutum pravam recentium consuetudinem, nomen suum in capite litterarum non expressit, in calce illud omittere non potest.*

⁴⁹³ *Ibid.*, p. 45–48.

1.4.5. Laiškų privalumai, stilius, puošmenos

Su laiško kaip kasdienio pokalbio supratimu susiję ir jo kalbos bei stiliaus reikalavimai, retorinių puošmenų pasirinkimas, laiškui priskiriamų privalumų pobūdis, gerokai prasiplėtę, palyginti su Viduramžiais. Pagrindiniai humanistų reikalavimai laiškui, kaip minėta, egzistavę jau Antikos ir Viduramžių epistolografijos teorijoje, buvo glaustumas, aiškumas, lotynų kalbos grynumas, taisyklingumas, išdailinimas, elegancija (skoningumas), išdėstymas, įtaigumas (*brevitas, perspicuitas, latinitas, ornatus, elegantia, compositio, dignitas*). Šių „dorybių“ (*virtutes*) priešingybės – ištėtumas, kalbos klaidos (barbarizmai), neaiškumas, puošnumo stoka (*prolixitas, barbarismus, obscuritas, inornatus*). Taigi rašantis laišką turėjo turėti žinių ne tik iš epistolografijos, bet ir iš gramatikos bei retorikos srities. Laiško kalba, kaip ir šnekamoji, turinti būti: paprasta, be pagražinimų, natūrali, taisyklinga, padori (*simplex, rectus, naturalis, purus, castus*). Sakinio struktūra, pasak vadovėlių autorių, turinti būti suprantama, kad laiško turinys būtų kaip ant delno; veiksmažodį derėtų dėti sakinio pabaigoje; reikia vengti ilgų aprašymų, labai pompastiškų ir pasensusių posakių. Nors glaustumas esąs itin būdingas laiškui, bet dėl jo stilius neturįs būti negražus, neturiningas ir sausas⁴⁹⁴.

Daug diskusijų būta dėl glaustumo (*brevitas*). Humanistų nuomone, vis dėlto reikia išbalansuoti tarp kraštutinumų: laiškas neturįs būti per trumpas, jei adresato būdas ir norai reikalauja ilgo, ir atvirkščiai, kai kur pateikiamas sąrašas temų, reikalaujančių vieno ar kito varianto⁴⁹⁵. Pabrėžiama būtina laiško savybė – aiškumas (*perspicuitas*), nurodoma, kokių žodžių (archaizmų, barbarizmų ir t.t.), epitetų ir pan. reikia vengti, kokius naudoti (aiškius, įprastus, taisyklingus), siekiant laiške aiškumo; galima įterpti graikiškų žodžių ir sentencijų, kai jie yra tinkami, juokingi, sąmojingi. Kai rašoma artimiems ir

⁴⁹⁴ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 16 (33).

⁴⁹⁵ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 73: *Jau Demetrijas Falerietis (ar kas kitas) ilgą laišką vadino knyga, o ne laišku (Nam Demetrius Phalereus, seu quis est alius, longam epistolam librum appellat, non epistolam)*.

išsimokslinusiems, intelektualiams žmonėms, kuriems norima pasakyti daug ir kartu trumpai, naudotinos aliuzijos į istoriją, pasakojimus, pasakėčias, išminčių mintis, poetų eilutes, priežodžius, patarles⁴⁹⁶.

Kaip ir Antikoje, ir Viduramžiais, buvo išskiriami trys pagrindiniai stiliai (*humilis, mediocris, sublimis*), pagal kuriuos vadovėlių autoriai skirstė ir laiškų rūšis, bet daugelio nuomone, laiškui, kaip kasdienės kalbos imitatoriui, labiausiai tinka paprastas, kuklus, glaustas šnekamosios kalbos stilius (*stylus epistolicus – humilis*). Bet apskritai renkantis laiško stilių reikia atsižvelgti, kas kam apie ką rašo, koks laiško tikslas – rekomenduoti, džiuginti ar paveikti. Štai Ursino nuomone, „rimtą, arba aukštąjį, stilių naudojame rašydami laiškus tauriomis ir dieviškomis temomis, vidurinįjį – rašydami apie papročius, apie istorinius įvykius, apie karą, taiką, apie pradėtus planus arba apie kitus reikšmingus ir svarbius reikalus; paprastą, arba kuklų stilių naudojame, kai laiško tema yra kasdieniai arba žaismingi reikalai; toks laiškas bus sudarytas iš paprastų, kasdienių, beveik šnekamosios kalbos žodžių, bet ir čia neturėtų atsirasti prasčiokiškų arba netinkamai naudojamų žodžių. Apskritai laiško stilius turi būti paprastas ir tarsi nuoširdesnis bei laisvesnis nei stilius, kuriuo rašome kalbas ir istoriją“⁴⁹⁷.

Rašant žemuoju stiliumi nevartotina daug retorinių priemonių: tropų, metaforų, alegorijų; tokiuose laiškuose tinka periodas ir trumpesnės dalys, ritmas (*periodos, comata, cola, numerus*). Dažnai vadovėliuose į retorines priemones labai nesigilinama, nurodomi savo ar kitų (ir Antikos autorių, ir amžininkų) retoriniai veikalai, kuriais esą galima remtis rašant laišką, o vadovėliai esą skirti besimokantiems, todėl jų nereikia apkrauti gausia informacija iš retorikos mokslo.

⁴⁹⁶ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 52.

⁴⁹⁷ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 14 (28): *Graui illo atque sublimi vtemur, cum de rebus altis atque diuinis epistolas scribimus; mediocri, cum de moribus, de rebus gestis, de bello, de pace, de consilio capiendo aut rebus aliis seueris et grauibus tractabimus; attenuato siue infimo, cum de rebus familiaribus atque iocosis erit materia. Hic verbis puris, quotidianis et quasi vernaculis erit contextus; in quo tamen nihil barbarum sit aut ineptum. Epistolarum etiam stilus inferior esse debet et quasi familiarior quam cum vel orationes vel historias scribimus.*

Įdomu tai, kad pateikiamos rekomendacijos jaunimui, kaip mokytis rašyti laiškus, suprantant skirtumus tarp nepatyrusio jaunuolio rašinių ir įgudusio suaugusio žmogaus laišku. Verepėjus, peikdamas pernelyg išgražintą ir pompastišką kai kurių suaugusių žmonių laišku stilių, nurodo, į ką nereikėtų kreipti dėmesio jaunuolių laiškuose, kurie dėl nepatyrimo ir pratybų specifikos paprastai būna labiau išplėsti, dailiau ir kruopščiau nei reikia parengti, su visomis laiško dalimis, ir už tai esą juos reikia tik pagirti⁴⁹⁸.

Taigi *modi epistolandi* vadovėliuose reikalavimai laiško kalbai, stiliui, puošybai iš esmės panašesni į antikinius ar viduramžinius. Vis dėlto galima pastebėti, kad Renesanso laišku rašymo vadovuose labiau nei Viduramžiais imamas akcentuoti klasikinės ciceroniškosios lotynų kalbos grynumas, taisyklingumas, dailumas (*latinitas, elegantia*), laiško kalbos nuoširdumas ir paprastumas.

Taigi laišku rašymas – sudėtingas procesas. Tobulybės jame galima pasiekti tik uoliai studijuojant šį mokslą ir meną, nuolat dirbant, praktikuojantis, skaitant ir imituojant Antikos autorių ir žymių amžininkų laiškus bei kitus veikalus, būtinas čia ir talentas (*ars, exercitatio, usus, lectio, imitatio, ingenium*) – beveik vienu balsu teigia humanistai laišku rašymo vadovėliuose. Apskritai šiai temai Renesanso autorių vadovėliuose skiriama gana daug vietos. Šią „programą“ geriausiai iliustruoja iš vieno vadovėlio į kitą keliaujantys „teiginiai“, kurių daugumą galima rasti Cicerono ir kitų Antikos autorių veikaluose ar laiškuose. Štai keli tokie populiarūs posakiai: *Tegul nė viena diena nepraeina, kad ko nors neparašytume, kad kasdien rašydami diena iš dienos mokytesni taptume (Nullus dies intercedat quin aliquid scribamus, ut quotidiana scriptione indies doctiores efficiamur)*; *Privalu gerai rašyti laiškus ir graškčiai kalbėti (Bene scribere epistolas et eleganter loqui)*; *Teorija ir skaitymas be pratybų mažai naudos teduoda (Ars et lectio sine exercitacione parum conducunt)*; *Rašyti reikia ne daug, bet rūpestingai (Non tam multa quam accurate scribendum)*; *Laiškų meno vaisiai skinami [daug] skaitant ir rašant (Artis epistolicae fructus percipitur in lectione et scriptione)*; *Įprasti*

⁴⁹⁸ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 54.

laiškų meno porininkai – skaitymas ir rašymas (Geminus artis epistolicae usus, lectio et scriptio) ir pan.

Visus tuos programinius „stulpus“ tarsi į vieną vietą surenka Verepėjus, aiškindamas, kokiais būdais galima išmokti teisingai rašyti laiškus: 1) rūpestingai laikantis šito meno [reikalavimų]; 2) skaitant daug dailių laiškų; 3) stropiai imituojant mokytuosius [autorius]; 4) kasdien praktikuojantis rašyti; 5) rūpestingai taisant laiškus⁴⁹⁹.

Ypatingas dėmesys skiriamas imitavimui (*imitatio*). Kaip minėta, vienas didžiausių autoritetų, tinkamų imituoti, humanistams buvo Ciceronas. Kaip, jų manymu, turėtų vykti šis procesas? Paprastai vadovėliuose pateikiamas pavyzdys iš Cicerono laiško, po to siūloma jį perkurti pagal savo reikmes, gerai į jį įsijaučiant, sumaniai imituojant, vis iš naujo perskaitant jo laišką, o vėliau, jei yra reikalas, kruopščiai taisant jau parašytą tekstą. Pavyzdžiui, Verepėjaus vadovėlyje tiesiog papunkčiui išvardijama, kodėl reikia sekti Ciceronu, kuo jo laiškai ir veikalai naudingi, pateikiama daug jo laiškų pavyzdžių. Ursino nuomone, rašant laiškus reikia sekti išsilavinusių Antikos žmonių pėdomis, bet visų pirma turime sekti Ciceronu, „kuris buvo lotynų kalbos pasididžiavimas ir puošmena bei puikus stilistas, įvaldęs visas stiliaus rūšis, ir ne tik turime siekti jo naudotų žodžių, bet kartais turėtume nusigvelbti sakinių pabaigas ir netgi išsisais jo laiškų dalis ir įdėti juos į mūsiškius. Taip semdamiesi iš Cicerono iškalbos grožio, tarsi jo pienu maitinami, tapsime tikrais jo sekėjais“⁵⁰⁰.

Ciceronas lyginamas su kitais Antikos autoriais, pvz., su Plinijumi: pirmasis esąs natūralesnis, o antrasis – kruopštesnis. Bet didžiausias skirtumas akcentuojamas tarp Cicerono ir Senekos. Ne viename vadovėlyje pabrėžiama, kad mokiniams reikia stengtis, jog jų laiškų stilius nebūtų pernelyg glaustas, todėl negražus, neturiningas, tarsi trūkinėjantis ir visiškai sausas, koks yra

⁴⁹⁹ *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 48: 1) *sedula huius artis observatione*; 2) *multa elegantium epistolarum lectione*; 3) *diligenti doctissimorum Imitatione*; 4) *quotidiano scribendi exercitio*; 5) *accurata epistolarum emendatione*.

⁵⁰⁰ Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 14 (28): *veterum atque eruditorum vestigia sequi debemus, potissimum autem Ciceronem ipsum lingue Latine decus et splendorem ac in omni scribendi genere omnium optimum imitari debemus nec modo verba eius hauriamus sed etiam clausulas, quin etiam partes ipsas epistolarum interdum furemur et nostris inseramus. Sic enim fiet, vt succo Ciceronis quasi lacte nutriti veri ipsius imitatores euadamus.*

Senekos. Taip pat dėl to reikia sulaikyti jaunimą, kad jo neskaitytų, kad neperimtų to prasto, skurdaus ir klaidingo stiliaus; šį autorių galima skaitinėti tada, kai jau bus padėti pirmieji stiliaus pamatai, nes jo darbai turi ir nemažai teigiamybių: juose žymus didelis talentas ir išsilavinimas.

Vadovėliuose svarstoma, kokios turėtų būti laiškų temos. Manoma, kad laiškų temos, siužetai, argumentai turi būti parinkti ir pritaikyti jaunuolių protui, gabumams: turiningi, aiškūs, lengvi, tinkami, sąmojingi, elegantiški, nauji, kurie padėtų naudingai lavintis. Jų esą galima pasisemti iš mokyklinių autorių. Ne viename Renesanso humanistų vadovėlyje pateikiamas gana ilgas sąrašas, ką naudingiausia skaityti, patariama, kaip tai daryti, ką besimokančiajam reikia pasirinkti. Dažniausiai nurodomi įprasti mokykliniai Antikos autoriai, Bažnyčios Tėvai, Renesanso rašytojai, dažnai įdedama ir savų, realiai rašytų laiškų ar sakytų kalbų pavyzdžių, aptariami autorių veikalai, turinys, stilius, jie lyginami tarpusavyje. Taigi matyti akivaizdus teorijos ir praktikos sąlytis, rašiusių vadovėlių autorių išsilavinimo lygis ir interesų platumas. Įdomu tai, kad beveik visiškai nekalbama apie Viduramžių autorius. Štai Vivesas, vardydamas skaitytinus autorius (skyriuje *De authoribus Epistolarum*), po ankstyvųjų Bažnyčios Tėvų sako buvus tamsą ir tada pasirodęs Petrarka, Gasparinas, Filelfas ir kt.⁵⁰¹ Taigi Viduramžiai laikomi tamsiaisiais laikais. Be to, patariama visada po ranka turėti popieriaus ir rašiklį, kad mokinys galėtų pasižymėti tai, ką gera ir naudinga ras autorių veikaluose: sentencijas, vartojamus žodžius, posakius, kad suvoktų, kaip sudėliojamos frazės, kokia autoriaus kalbėjimo maniera, formulės ir t. t. Po to visa tai bus galima panaudoti savo rašiniuose ir laiškuose.

Taigi pateikiama išsami mokymo programa, metodika. Reikia pasakyti, kad kai kurie vadovėliai ypač gerai pritaikyti besimokančiajam: itin informatyvus, sistemiškas, metodiškas yra minėtas Verepėjaus vadovėlis. Jame gausu schemų, aiškus ir detalus turinys, kiekvienas, net ir mažas, skyrelis

⁵⁰¹ *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 77: *Tik praėjus daug laiko po jų tarsi žvaigždutė tirsčiausioje tamsoje sužibėjo Francesco Petrarca (Longo post hos intervallo velut stellula inter dentissimas tenebras emicuit Franciscus Petrarcha).*

pradedamas klausimu – tarsi klaustų mokinys; tada pateikiamas tarsi atsakymas – pamokymas, pavyzdžiai; be to, kiekvienas skyrius baigiamas trumpomis išvadomis, daug naudingų patarimų besimokantiems rašyti laiškus, o svarbiausia – gausybė pavyzdžių: pradedant epitetais, laiško pasisveikinimu ir pradžia, baigiant datomis, atsisveikinimais ir t. t. Pabaigoje dar pridedamas neva Demetrijo Faleriečio rašytas veikalėlis apie laiškų rašymą, išverstas iš graikų kalbos. Nurodoma, kuri vadovėlio dalis labiau tinka mokiniams mokyti, o kuri – labiau savarankiškam mokymuisi ar mokymui – primena metodinius nurodymus mokytojui. O štai Vivesas savo vadovėlyje įdeda skyrių su istorinėmis, enciklopedinėmis žiniomis apie epistolografiją (*Miscellanea de veterum consuetudine epistolari, tum agendo, tum loquendo, ex Cicerone potissimum: Addita sunt etiam nonnulla nostri usus*). Čia pasakojama, ant ko ir kaip senovėje žmonės rašė laiškus, kaip buvo vadinami laiškai ir jų rašytojai; kaip Antikos laiškų rašytojai sveikindavosi ir atsisveikindavo, kaip ir kur pasirašydavo, kaip atsakinėjo į laiškus, kaip juos siųsdavo, užantspauduodavo, pateikiama laiškų fragmentų, posakių, frazių ir t. t. Pabaigoje priduria, kad visa tai ir dar kitką sužinos tie, kurie uoliai nagrinės Antikos autorius, bet ypač Ciceroną (*haec et alia invenient permulta, qui veteres, sed Ciceronem praecipue, diligenter evoluerit*).

Šie programiniai nurodymai paprastai užbaigiami tokio pobūdžio frazėmis, labai primenančiomis Viduramžių diktaministų nurodymus: *jeigu jaunuoliai laikysis mano pateiktų taisyklių, tai neabejoju, kad lengvai sugebės kurti laiškus (si ea memoria tenebunt, non dubito quin epistolas facile conficere poterint)*. Arba: *Taigi rašydami būkite uolūs ir kruopštūs: daug atidžiai skaitykite. Tada pakils jūsų stiliaus lygis. Ir taip, pakaitomis rašydami ir skaitydami bei kasdien praktikuodamiesi, pasieksite to, ko trokštate, ir ne tik geriausiai laiškus, bet ir puikias kalbas lengvai sukursite*⁵⁰². Taigi iš laiškų rašymo vadovėlio galima išmokti rašyti ir kalbas – tarsi apsiverčia prioritetai:

⁵⁰² *Philippi Beroaldi Bononiensis viri charissimi epistolandi modus*, p. VII: *Estote ergo assidui diligentesque in scribendo: diligenterque legite multa/ et multam lectionem. deinde stilus ipse succedat. et ita vicissim scribendo ac legendo et quottidiana exercitatione laborando consequimini id [quid] concupiscitis/ et non solum optimas epistolas sed etiam orationes luculentas facillime componetis.*

juk Antikoje ir Viduramžiais iš retorikos vadovėlio būdavo galima sužinoti apie laiškų rašymo meną.

Didelį humanistų dėmesį visuomenės švietimui gerai iliustruoja Erazmo Roterdamiečio mintis, išsakyta jo veikale *Antibarbari*, kad visuomenės klestėjimas priklauso visų pirma nuo auklėjimo ir mokymo lygio, tai yra iš esmės nuo mokyklos ir mokytojų veiklos. Jis tikėjo, kad naujas mokymo metodas pakeis visus žmogaus gyvenimo aspektus: nuo moralės iki socialinės tvarkos; manė, kad kultūrinė veikla apskritai turi labai didelės įtakos visuomeninei ir bendrai istorinei raidai⁵⁰³.

1.5. Erazmo Roterdamiečio *Opus de conscribendis epistolis*

Didžiausias, išsamiausias, kritiškiausias, daugelio autorių teorijas, mintis apibendrinantis laiškų rašymo vadovėlis, perleistas Europoje daugybę kartų, priklauso Erazmo Roterdamiečio plunksnai. Šis traktatas apie laiškų rašymą buvo kuriamas palaipsniui: pirmasis variantas – tariamai prieš jo valią – buvo išspausdintas apie XV a. pabaigą, o galutinis leidimas, pavadintas *Opus de conscribendis epistolis* ir pasirodęs dar autoriui esant gyvam, išspausdintas Bazelyje 1522 m.⁵⁰⁴ Maždaug 410 puslapių traktatas buvo išsamiausias to meto epistolografinis veikalas ir padarė milžinišką įtaką Renesanso literatams ir mokslo žmonėms⁵⁰⁵. Šiame veikale Erazmas nuolat gretino *epistula* ir *oratio* žanrus, tikino, kad laiškui galioja tokios pat taisyklės, kaip ir kalbai.

⁵⁰³ Apie tai plačiau žr. И. Л. Григорьева, „Гуманистические воззрения молодого Эразма“, in: *Возрождение: общественно-политическая мысль, философия, наука*, p. 103. Dar apie humanistinę auklėjimo ir mokymo sistemą žr. Н. В. Ревякина, „Из практики гуманистического воспитания (Гуарино из Вероны и Леонелло д'Эсте)“, in: *ibid.*, p. 40–51; Idem, „Антические источники итальянской гуманистической педагогики XV в.“, in: *Античное наследие в культуре Возрождения*, Москва: Наука, 1984, p. 66–79.

⁵⁰⁴ Apie tai plačiau žr. Judith Rice Henderson, „Despauterius' *Syntaxis* (1509). The earliest publication of Erasmus' *De conscribendis epistolis*“, in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies*, Leuven University Press, 1988, t. 37, p. 175–210.

⁵⁰⁵ Johan Huizinga, *Erazmas*, p. 101–102. – Naudojomės minėtu 1563 m. šio vadovėlio leidimu: *D. Erasmi Roterodami opus de conscribendis epistolis, ex postrema authoris recognitione emendatius editum*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami Opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uerè aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome*, omnia studiose excusa, ac indice aucta, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563, p. 1–432 (toliau naudosisime sutrumpintą pavadinimą: *De conscribendis epistolis*, 1563). Čia vienoje knygoje kartu įrišti ir kitų humanistų vadovėliai. Mat anuomet dažnai knygos buvo perkamos

Garsusis olandas, savo veikale aptaręs pirmtakų vadovėlius bei teorijas, pirmiausia imasi jų kritikos. Jis kritikuoja iš Viduramžių *ars dictaminis* atėjusį formalizmą – jo žodžiais tariant, absurdo praktiką, kai į vieną asmenį kreipiamasi daugiskaita; tai esą barbariška ir prieštaraujama vartosenai, praktikuotai Antikos gyventojų, o svarbiausia – tai esą nelogiška kalbos požiūriu, mat daugiskaita vartojama tada, kai yra daug dalykų, o ne tada, kai kažkas yra reikšminga ar svarbu⁵⁰⁶. Tačiau Erazmas kritikavo ne tik ankstesniųjų amžių, bet ir savo laikmečio formalizmą, mat XVI a. tapo labai populiariu sekti klasikiniiais modeliais ar pavyzdžiais, griežtai laikantis atitinkamų reikalavimų. Šis Erazmo vadinamasis *ciceronizmas* neatitiko ir pačios laiško žanro esmės, laiško daugiafunkciškumo ir stilistinės įvairovės. Jis griežtai atmeta pirmtakų laiškų klasifikaciją, pagal kurią apsiribota tam tikru temų katalogu ir apimtimi. Jau vien rašančiojo asmenybės įvairiapusiškumas neleidžia laiško priskirti kokiam vienam stiliaus rūšiai, teminė turinio įvairovė turinti atitikti principą *apte dicere* – platų stilistinių išraiškos galimybių spektrą⁵⁰⁷. Jo nuomone, laiškas nesąs tik supaprastinta retorikos forma, tai dinamiškas pokalbis, išreikštas erdvėje tarp dviejų susirašinėjančiųjų. Tradicinė retorika, vartojama kalbose ar monografijose, yra fiksuota ir uždara, o epistolinis diskursas yra iš esmės atviras ir nuolat vystosi. Šios pastabos,

neįrištos, o po to sukomponuojamos – neretai pagal tematiką – ir kartu įrišamos. Tokio pobūdžio knygų, sudarytų iš kelių ar net daugiau veikalų, radome ne vieną: pavyzdžiui, tokios ar labai panašios (be kurio nors vieno autoriaus vadovėlio) sudėties čia minimos knygos radome 7 leidimus (s.a., 1555, 1556, 1561, 1563, 1581 – 2 leidimai). Taip pat kartu su vadovėliais dedami ir Antikos, ankstyvųjų krikščionių arba Renesanso laikų autorių ar šiaip žymių žmonių realios ar fiktyvios korespondencijos rinkiniai.

⁵⁰⁶ *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 60–61.

⁵⁰⁷ *Taip pat ir aš manau, jog toks laiškas yra geriausias, kuris kuo labiau yra nutolęs nuo visuotinai paplitusios ir nemokšiškos laiškų rūšies; kuriame būtų rinktinių sentencijų, geriausiai pritaikytu, bet deramų žodžių; kuris kuo labiausiai būtų pritaikytas prie temos, aplinkybių, asmens (Itidem et ego eam epistolam optimam iudico, quae a vulgato hoc et indocto literarum genere [quam] longissime recedat: quae sententiis exquisitissimis, verbis electissimis, sed aptis constat: quae argumento, loco, tempori, personae, [quam] maxime sit accomodata)*, žr.: *Ibid.*, p. 13–14. – Tai, kad svarbu stilių ir argumentavimą pritaikyti prie situacijos ir auditorijos, pabrėžė ir Ciceronas (plg. Cicero, *De oratore*, 3, 24, 91; *Orator*, 21, 71–72). Įžanginiuose *De conscribendis epistolis* skyriuose Erazmas tam skiria ypatingą dėmesį. Laišką jis lygina su Merkurijumi, tinkamu būti idealiu dievų pasiuntiniu, galinčiu čia pat įgyti bet koki pavidalą, kokio tik reikia pagal situaciją, arba su jūros polipu, kuris savo spalva prisitaiko prie bet kokio jūros dugno (p. 14).

pasak tyrinėtojų, rodo neregėtą ligi tolei išvalgų epistolografijos žanro supratimą⁵⁰⁸.

Pirmuose aštuoniuose traktato skyriuose Erazmas polemizuoja su svarbiausiomis humanistinės epistolografijos doktrinomis, perimtomis iš senųjų retorikos vadovėlių, kuriuose svarbiausiais laikomi glaustumas (*brevitas*) ir aiškumas (*perspicuitas*). Erazmo nuomone, radikalusis ciceronizmas akivaizdžiai prieštaringas: kas nors gali reikalauti aiškumo laiške ir kartu pasirinkti nebeegzistuojančią kalbos formą⁵⁰⁹. Jis įrodinėja, kad niekas neturi teisės labai tiksliais terminais nusakyti, kas yra glaustumas, ir tvirtinti, kad laiškas neturi viršyti, sakykime, 12 teksto eilučių. Kai kuriais atvejais kelių puslapių gali pasirodyti per maža, o kartais ir kelių eilučių yra per daug⁵¹⁰. Apskritai problema ne ta, kad žmonės seka Cicerono pavyzdžiais, o ta, kad jie tai daro akklai.

Vis dėlto Erazmas ir pats neatsispiria retoriniam formalizmui ir skirsto laiškus į tris klasikinius tipus, pateiktus dar Aristotelio, pagal retorinių kalbų rūšis: 1) patariamieji (*suasoriae*), 2) vaizdingieji (*demonstrativae*) ir 3) teisminiai (*iudiciales*)⁵¹¹, tačiau prideda ir ketvirtą – privačiųjų (anų laikų supratimu, familiariųjų) laiškų grupę (*epistolae familiares*), itin mėgstamą Renesanso humanistų, liaupsinusių Cicerono laiškus; vėliau, mokslininkų teigimu, ji išsivystė į esė žanrą⁵¹². Šis skirstymas pasitelkiamas kaip alternatyva ankstesnių traktatų klasifikacijai, kuriuose figūruoja daugybė skirtingų laiškų tipų, skiriamų pagal nevienodus principus. Tekste jis remiasi graikų skirstymu į 21 rūšį (pagal minėtą traktatą *Τύποι ἐπιστολικοί*). George'o Hinge'o nuomone, „jo paties skirstymas, viena vertus, nėra tik praktinis, bet, kita vertus, yra logiškai apibrėžtas, remiantis laiško funkcija: įtikinėjimas,

⁵⁰⁸ George Hinge, „Linguistic consciuosness in Erasmus Desiderius' *De conscribendis epistolis* and *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*“: Paper held at the conference *Texts and Contexts IV: The Role of Latin in Early Modern Europe*, Sandbjerg Estate, University of Aarhus, 17–20 May 2007. Prieiga per internetą: <<http://www.georgehinge.com/index.html>>

⁵⁰⁹ Žr. *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 13–15.

⁵¹⁰ *Ibid.*, p. 4–5.

⁵¹¹ Plg. retorinių kalbų rūšis: *genus demonstrativum, deliberativum, iudiciale*.

⁵¹² Žr. Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, p. 95–96.

aprašymas, įrodinėjimas ir socialiniai ryšiai. Erazmo požiūrį galima apibūdinti apibūdinamas kaip pragmatišką⁵¹³.

Reikia dar kartą pabrėžti, kad Erazmo vadovėlis – vienas informatyviausių vadovėlių ne tik epistolografijos srityje, bet jame gausu įvairiausių žinių iš kitų mokslo ir gyvenimo sričių. Tai plati „mokymo programa“, turėjusi formuoti „naują“ žmogų.

Iš tiesų skaitant humanistų laiškų rašymo vadovėlius prieš akis iškyla idealios visuomenės vaizdas, samprata, lydima etinių, dorovinių iliuzijų: visiems nurodomas elgsenos scenarijus, kiekvienas komunikavimo momentas reglamentuotas, apgalvotas kiekvienas žingsnis, reikalingas bendraujant, t. y. rašant laišką įvairių sluoksnių ir profesijų žmonėms, kurie atitinkamai turi būti vienokie, o ne kitokie, į juos privalu kreiptis irgi nurodytais pagarbiais epitetais, atitinkančiais susiformavusią hierarchinę titulaturą. Taigi tam tikro luomo atstovas turi derinti savo elgseną ir žodinio bei rašytinio bendravimo formas su luominės etikos reikalavimais. Čia dar ryškus Viduramžiams būdingas reikalavimas vertinti žmogų atsižvelgiant į jo padėtį, o ne į paties asmens savybes ar elgesį. Nors humanistai laiškų rašymo vadovėliuose ir pačiuose laiškuose siekė (ir turėjo galimybę) laisviau reikšti mintis, nei jų pirmtakai, privalėję paisyti gana griežtą *ars dictaminis* taisyklių, bet sykiu ir jie prirašė daugybę išsamių ir tikslių nurodymų, kaip „teisingai“, „tinkamai“ rašyti laiškus. Vis dėlto reikia pasakyti, kad tai teorinių veikalų sudarytas vaizdas, nes praktikoje buvo neįmanoma laikytis visų daugybės minėtų taisyklių, ypač koresponduojant realiu, gyvu ir tokiu dideliu mastu kaip Renesanse.

Humanistinis laiškų rašymo vadovėlis – tai ir išstisas mokymo kompleksas: gramatika, retorika, literatūros teorija, istorijos, etiketo, psichologijos ir filosofijos žinios. Visa tai siejama su laiško žanru, svarbiu kultūros reiškiniu, nes laiškas, humanistų nuomone, esąs žmogaus gyvenimo atspindys. Juose aiškiai matyti humanistinės pedagogikos sistema, autorių

⁵¹³ George Hinge, „Linguistic consciousness in: Erasmus Desiderius’ *De conscribendis epistolis* and *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*“, skyriuje „De conscribendis epistolis“.

pažiūros, erudicija, platūs interesai. Vadovėliuose daug dėmesio skiriama žmonių tarpusavio bendravimui, kurį reglamentuoja atitinkamas komunikacinis modelis. Ypatingas dėmesys skiriamas draugiškam bendravimui per korespondenciją, todėl laiške būtina laikytis etiketo lygiai taip pat, kaip bendraujant akis į akį, nes laiškas privalo imituoti žmonių papročius (*hominum mores epistola debeat imitari*), apskritai jaučiamas didesnis dėmesys pačiam žmogui – asmenybei, jo raiškai. Laiškas – tai ir socialinės identifikacijos priemonė.

Dar kartą reikia pabrėžti, kad daug dalykų perimama iš Viduramžių ir iš antikinių retorikos veikalų bei Cicerono epistolinės teorijos ir praktikos – taigi tęsiama nenutrūkstama, šimtmečius trunkanti epistolografijos ir retorikos tradicija: mokoma pateikiant pavyzdžius, juos imituojant, kuriant savus. Humanistų vadovėliai yra pakankamai konservatyvūs, nes savo formalia struktūra nelabai skyrėsi nuo Viduramžių laiškų rašymo vadovų. Kiek labiau skiriasi tik struktūrinių vadovėlio dalių išdėstymas, didesnis dėmesys kitoms temoms, laiško sampratos variacijos, požiūris į komunikavimo pobūdį ir pan. Šiuos skirtumus lėmė epochų specifika. Lyginant Viduramžių teorinius *ars dictaminis* vadovėlius, formuliarų bei epistoliarijų rinkinius ir Renesanso *modi epistolandi* vadovėlius bei laiškų rinkinius, matyti, kad tarp jų nėra jau tokios griežtos skiriamosios linijos. Vis dėlto, nors tarp Viduramžių *artes dictaminis* ir Renesanso humanistų laiškų rašymo vadovėlių esama akivaizdžių sąlyčio taškų, nauja yra tai, kad bendruose laiškų apibrėžimuose humanistai remiasi ne Viduramžių vadovėlių pavyzdžiais, bet Cicerono suformuluotu laiško apibrėžimu, laiškuose išdėstyta jo samprata. Todėl galime kalbėti apie tam tikrą Cicerono kultą epistolografijos teorijoje ir jo įtaką šio žanro raidai⁵¹⁴.

⁵¹⁴ Pasak Sergejaus Averincevo, „Cicerono kultas, perimtas iš Petrarkos, o taip pat ir Platono kultas, kartu su juo priešintas Aristotelio kultui – tai kombinacija, labai charakteringa Renesansui apskritai ir universali dėl savo istorinės-kultūrinės reikšmės“, žr.: Сергей Аверинцев, „Античный риторический ритуал и культура Возрождения“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, p. 349–350.

2. Humanistinės epistolografijos modelių recepcija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

2.1. Epistolografija LDK mokymo programose

Tikslių žinių apie tai, kokiais humanistiniais laiškų rašymo vadovėliais galėjo būti naudojamosi LDK mokyklose, nepavyko rasti, tačiau iš to, jog gana daug jų leidimų radome Lietuvos bibliotekose, galime daryti išvadą, jog ir Lietuvoje jais buvo naudojamosi. Disertacijos autorė peržiūrėjo 15 autorių ir 28 jų vadovėlių leidimus, pasirodžiusius XV–XVI a. Daugelio šių knygų marginalijose ir tarp eilučių gausu žymėjimų ranka, taigi atrodo, kad buvo intensyviai skaityta ir mokyta. Lietuvoje tuo metu nebuvo sukurta teorinių epistolografijos veikalų, todėl jų buvo parsigabenama iš Europos. Nemažai LDK jaunuolių, ypač kol nebuvo įsteigtas Vilniaus universitetas, mokėsi Krokuvos, Prahos, Italijos, Vokietijos aukštosiose mokyklose⁵¹⁵, kuriose mokslo rašyti laiškus buvo mokoma iš minėtų epistolografijos vadovėlių, jų jie galėjo parsivežti ir namo⁵¹⁶. Laiškų rašymo vadovėlių tikrai turėjo ir LDK mokyklų bei universiteto pedagogai, apsišvietę humanistai, bibliofilai, valdovo kanceliarijos tarnautojai, diplomatai ir kt. Didikų vaikai nuo mažens buvo mokomi laiškų rašymo, padedami „skriptūros“ mokytojo; taip jie buvo rengiami ateičiai, kai suaugę turės tvarkyti gausią šeimos korespondenciją. Į šią „mokymo programą“ įėjo ir dažnas „priverstinis“ laiškų rašymas tėvams vaikams studijuojant užsienyje. O išsiugdyti sistemingus laiškų rašymo įgūdžius jaunuoliams nebuvo taip lengva, apie ką liudija „piktoki“ tėvų laiškai⁵¹⁷.

⁵¹⁵ Bendras XVI a. studijuojančių užsienyje lietuvių skaičius sudarė 629, žr. Vaclovas Biržiška, *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais*, Chicago: Lituanistikos instituto leidykla, 1987, p. 37–76, 167–168.

⁵¹⁶ Marcelinas Ročka, „Lietuvių studentai Krokuvėje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV a.–XVI a. pradžia)“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, p. 43–70.

⁵¹⁷ Plačiau apie tai ir apie lietuvių studijas užsienyje žr. Urszula Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwilla (1585–1640)*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 2001, p. 271 ir kt.; Zdisław Pietrzyk, *W kręgu Strasburga: Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków: Nakładem Biblioteki Jagiellońskiej, 1997; Dorota Żołędź-Strzelczyk, *Peregrinatio academica: Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach*

Renesanso epochos humanistinės idėjos per knygas, per mokslą ir meną, didikų keliones bei studijas užsienyje plito ir Lietuvoje⁵¹⁸, be kita ko įtvirtindamos LDK tokių populiarių tuo metu Vakarų Europoje epistolografijos mokslą ir meną, tad šie vadovėliai neabejotinai veikė ir Lietuvos visuomenę, jos bendravimo tradicijas, formavo čia laiškų rašymo meną ir mokslą. Tuo labiau, kad bendroje visos Europos intelektinėje erdvėje mokslininkų idėjos, jų veikalų recepcija sklido labai operatyviai⁵¹⁹. Kartu populiarėjo intensyviai jėzuitų vienuolijos įtvirtinama mokymo sistema, kurios programoje (*Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, galutinai suredaguota 1599 m.)⁵²⁰ buvo numatyta svari vieta ir epistolografijai, ypač Cicerono laiškam – šie ir kiti jo kūriniai buvo pagrindinė mokinių lektūra XVI–XVII a. humanitarinio tipo mokyklose.

Taigi 1570 m. jėzuitų įkurtoje Vilniaus akademijoje, be kitų dalykų – retorikos, stilistikos, logikos, lotynų, graikų, hebrajų kalbų ir kt., – taip pat buvo mokoma, kaip rašyti laiškus. Tai rodo išlikusios mokymo programos, iš jų ankstyviausia – 1569 m. programa „Apie humanitarinių mokslų studijas“, prasidėjusias 1570 m. liepos 17 d. oficialiai įkurtoje Vilniaus jėzuitų kolegijoje⁵²¹. Joje puikiai atsispindi, kaip ir ko įvairių tipų jėzuitų mokyklose mokomasi iš romėnų klasiko laiškų. Jau žemiausioje gramatikos klasėje⁵²², aiškinant lotynų kalbos gramatikos pradmenis, rekomenduojama skaityti Cicerono laiškus: „Tegu pajunta kokį nors rinktinių Cicerono laiškų skonį, kad

niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 1996; Marian Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995.

⁵¹⁸ *Vilniaus universiteto istorija: 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 18–32 ir kt.

⁵¹⁹ Eugenija Ulčinaitytė, „Vilniaus universitetas ir Baroko kultūra“, in: *Vilniaus universitetas Europoje: praeitis, dabartis, ateitis*, tarptautinė konferencija, 2004 m. rugsėjo 17 d., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 149; Jerzy Axer, „List renesansowy jako źródło historyczne i tekst literacki“, in: *Listowne Polaków rozmowy: List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, p. 19.

⁵²⁰ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Turnoni: Apud Claudium Michaellem typographum Universitatis, 1603.

⁵²¹ Eugenija Ulčinaitytė, „Humanitariniai mokslai jėzuitų švietimo sistemoje“, in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49 (3), p. 95–107; E. Ulčinaitytės versta programa p. 99–107.

⁵²² Penkių klasių kolegijos sistema buvo tokia: trys klasės gramatikos (*infima, media, suprema*) po 1 metus, poetikos klasė 1 metus, retorikos klasė 1 metus. Septynių klasių kolegijoje buvo trys klasės gramatikos po 1 metus, 2 metai skirti poetikai ir 2 metai retorikai.

iš čia pasisemtų pavyzdžių kūrybai“. Kitoje programos vietoje sakoma, jog „būtų naudinga, jei mokiniai praktikuotųsi versdami keletą Cicerono laiškų į gimtąją kalbą, kai juos bus išnagrinėję; be to, tegu žymisi jo frazes ir posakius, kad šitaip stropiai lavintųsi, rašydami rašinius; mokytojas turi suprasti, jog tai yra labai svarbu“ (p. 101). Aukščiausios gramatikos klasės programoje nurodoma ir tai, jog progai pasitaikius, „tebūna paaiškinamos svarbiausios taisyklės apie laiškų rašymą“. Cicerono laiškai bei kiti kūriniai skaitomi ir analizuojami poetikos bei retorikos klasėse. Iš jų mokomasi taisyklingos lotynų kalbos, gražaus stiliaus, leksikos ir t. t. Pasak programos, paskaitų klausytojai turį įgyti „gebėjimų gražiai kalbėti, meniškai ir žodingai rašyti, o abiejose srityse – žavaus iškalbingumo“ (p. 103). Taip pat sakoma, jog mokiniai turį įprasti imituoti Cicerono laiškus kalbėdami ir rašydami nevaikiškus rašinius, o mokytojai turį duoti užduočių laiškam rašyti (p. 105). Dažniausiai buvo skaitomi Cicerono *Laiškai artimiesiems (Epistolae familiares)*, taip pat *Laiškai broliui Kvintui* ir *Laiškai Atikui* arba rinktiniai laiškai.

Taigi jėzuitų mokymo programose matome visapusišką Cicerono laiškų panaudojimą: ir mokantis gramatikos (taisyklingos, gražios literatūrinės, taip pat ir šnekamosios lotynų kalbos, turtingo žodyno), ir retorikos (puikios iškalbos, argumentuoto dėstymo, įtikinimo meno). Ciceronas pateikiamas kaip pavyzdys imitacijai ir savarankiškai kūrybai, kalboms, dedikacijoms rašyti, iš jo mokomasi ir laiškų rašymo meno. Galima pastebėti, kad iš Cicerono laiškų mokomasi nuosekliai, t. y. kiekvienoje aukštesnėje klasėje nagrinėjami vis sudėtingesni jo laiškai.

Visa tai atsispindi ir „praktinėje“ šios programos išraiškoje – paskaitų tvarkaraštyje „Index lectionum et exercitacionum scholasticarum, quae in novo collegio Vilnensi Societatis Jesu ad proximum s. Stanislai festum instituentur anno MDLXX [1570]“ („Paskaitų ir mokyklinių pratybų, kurios naujojoje Vilniaus jėzuitų kolegijoje bus pradėtos skaityti 1570 metais nuo artimiausios Šv. Stanislovo šventės⁵²³, tvarkaraštis“) ⁵²⁴. Šis tvarkaraštis parodo pagrindinę

⁵²³ Tai yra Šv. Stanislovo palaikų perkėlimo šventė.

akademinio jaunimo lektūrą, skaitomą ir analizuojamą užsiėmimų metu. Matyti, jog Ciceronas yra vienas labiausiai skaitomų Antikos autorių. Pirmoje gramatikos klasėje skaitomi ir nagrinėjami *Epistolae ad familiares* (1 knyga); antroje – rinkiniai jo laišakai. Taip pat čia rašoma, jog mokiniai turį mokytis rašyti ir kurti laiškus, juos aptarinėti⁵²⁵.

„Tvarkaraštyje paskaitų ir pratybų, kurios vyks atskirose Vilniaus katalikiškosios akademijos [t. y. universiteto] mokyklose nuo 1583 m. spalio 1 d.“ („Index lectionum et exercitationum, quae in singulis gymnasiis catholicae Academiae Vilnensis cal. Octobris anni 1583“)⁵²⁶ taip pat randame nagrinėjamus Cicerono laiškus: aukštesniojoje gramatikos klasėje – antroji *Laiškų artimiesiems* knyga; antrojoje gramatikos kalsėje – septintoji knyga.

Ši programa nelabai pasikeitė ir prabėgus beveik 50 metų. Tai rodo išlikusi 1614–1622 m. Vilniaus universiteto humanitarinių studijų programa⁵²⁷. Joje matyti, jog tais metais Cicerono laišakai buvo skaitomi visose trijose gramatikos klasėse. Pirmoje gramatikos klasėje – *Epistolae ad familiares* 1 ir 2 knygos (1614 m.), 3 ir 4 knygos (1615 m.), 5 ir 6 knygos (1616 m.), 7 ir 9 knygos (1617 m.), 1618 m. – laišakai *Ad Quintum fratrem et Brutum*, 1619 m. – *Epistolae ad Atticum* 1 ir 2 knygos, 1620 m. – *Epistolae ad familiares* 3 knyga, 1621 m. – *Epistolae ad Atticum* 4 knyga, 1622 m. – *Epistolae ad Atticum* 5 knyga. Antroje gramatikos klasėje – 2-oji *Epistolae ad familiares* knyga (1614 m.); 1615 ir 1616 m. – *Epistolae ad familiares* 12 knyga; 1617 m. – 14 knyga; 1618 m. – 15 knyga; 1619 m. – 1 knyga; 1620 m. – 2 knyga; 1621 m. – 3

⁵²⁴ Šis tvarkaraštis pateikiamas in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej*, 1570–1599, p. 206–207, o jo vertimą žr.: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, p. 132–135.

⁵²⁵ Pirmojoje gramatikos klasėje „3 val. bus žiūrima, kad būtų lavinamasi kartojant ir diskutuojant ir įprantama rašyti ir taisyti laiškus ir eilėraščius“; Antrojoje gramatikos klasėje „3 val. mokiniai kartos savo paskaitas, aptars jų pačių rašytus laiškus, mokysis rinktinių posakių ir lavinsis nuolat uždavinėdami vieni kitiems klausimus“ (p. 133) („Hora III: Curabitur, ut repetendo disputandoque se exerceant et in conscribendis castigandisque epistolis et carminibus instituantur“ (p. 207); „Hora III: Discipuli suas lectiones repetent, epistolas suo Marte compositas exhibebunt, selectiores phrases ediscent et quaestionibus proponendis sese mutuo exercebunt“, p. 207).

⁵²⁶ Šis tvarkaraštis pateikiamas taip pat in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej*, p. 212–215, o jo vertimą žr.: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.*, p. 137–140.

⁵²⁷ „Program nauczania na studium humanistycznym w Akademii Wileńskiej w l. 1614–1622“, in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, p. 269–280.

knyga; 1622 m. – 4 knyga. Trečiojoje gramatikos klasėje – rinkiniai jo laiškai (1614–1622 m.). Kaip matyti iš devynerius metus „veikusių“ mokymo programų, populiariausi yra Cicerono *Laiškai artimiesiems* (ypač 1–4 knygos), taip pat *Laiškai Atikui*. Buvo analizuojamos visos Cicerono kūrybos šakos: kalbos, filosofija, retorika, laiškai. Supažindinama su jo stiliaus ypatybėmis: pavyzdiniu kalbos stiliumi, mažiausiai nudailintu ir artimiausiu šnekamajai kalbai, vartotu laiškuose. Pabrėžiama, kad *stylus [...] ex uno fere Cicerone sumendus est*⁵²⁸. Taigi Vilniaus universitete Cicerono laiškai buvo skaitomi nuo pat jo įkūrimo (pradžioje mažiau, vėlesniais metais – daugiau) ir daug prisidėjo ugdant mokinių humanitarinį išsilavinimą, formuojant lotyniškosios Lietuvos literatūros žanrinę ir stilistinę įvairovę.

Šio romėnų klasiko laiškai (konkrečiau nenurodoma kokie, tik vienoje vietoje sakoma, jog trumpieji Cicerono laiškai) įrašyti ir „1629 m. Kėdainių aukštesniosios mokyklos pamokų tvarkaraštyje ir nuostatuose“ bei „1685 m. Kėdainių gimnazijos pamokų tvarkaraštyje ir nuostatuose“⁵²⁹. Jie įtraukti į pirmos klasės programą: „Trečia valanda. Pateikiami, svarstomi ir pasižymėtomis frazėmis atmintinai skaitomi Cicerono laiškai“. Taip pat čia rašoma, jog per savaitę pirmoje klasėje Cicerono laiškai skaitomi, nagrinėjami 4 kartus per savaitę: tai didžiausias „kartų per savaitę“ skaičius, palyginti su kitomis pamokomis⁵³⁰. Kaip matome, Cicerono korespondencija buvo studijuojama ne tik jėzuitų mokyklose, bet ir evangelikų reformatų mokymo įstaigose, kokia ir buvo Kėdainių gimnazija.

2.2. Laiškų rinkiniai ir epistolografijos vadovėliai LDK bibliotekose

Prie Antikos atgaivinimo, o kartu Cicerono autoriteto iškėlimo, labai prisidėjo spaudos išradimas. To meto spaustuvininkai bei leidėjai Italijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, Šveicarijoje ir kitur buvo kartu ir mokslininkai,

⁵²⁸ „Stiliaus [...] reikia mokytis tik iš Cicerono“, žr.: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Turnoni: Apud Claudium Michaelum typographum Universitatis, 1603, p. 133.

⁵²⁹ Žr.: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.*, p. 218–222 ir p. 277–281.

⁵³⁰ *Ibid.*, p. 278–279.

literatai, mokantys klasikinę kalbą, patys renkę Antikos autorių tekstus, juos vertę ir komentavę (pvz., Teobaldo Mannucci (Aldus Manutius), Paolo Mannucci (Paulus Manutius), Amerbachai, Frobenai ir kt.). Nuo spaudos atsiradimo tokie asmenys spausdino, komentavo, leido ir Cicerono laiškus⁵³¹.

Jau XV–XVI a., mokslininkų duomenimis, Lietuvoje prekiauta knygomis. Čia atvykdavo Krokuvos, Poznanės, Gdanskos, Karaliaučiaus pirkliai. Jie buvo savotiški tarpininkai su Vakarų Europos rinka, o kai kurios tenykštės leidyklos siekė ir tiesioginių ryšių su Vilniaus knygų pirkliais. Knygų prekyba užsiiminėdavo ir knygrišiai, kurie susiburdavo į cechus. Pažymėtina, kad XVI a. Vilniuje vyravo importuotos užsienietiškos knygos. Nors nedaug tėra žinių apie knygų asortimentą, bet šios tokios informacijos suteikia turto sąrašai, testamentai ir inventoriai. Jie rodo, kad pirkliai prekiaavo religine, mokykline literatūra, gramatikomis, Antikos autorių knygomis, filosofinio, humanistinio turinio veikalais⁵³². Tarp jų galėjo būti ir epistolografijos vadovėlių.

Nemažai XV–XVII a. Cicerono laiškų leidimų, liudijančių jo korespondencijos populiarumą, randame ir Lietuvos bibliotekose. Yra surinkta nemažai duomenų apie jo veikalus, išleistus Lietuvoje⁵³³. LDK išspausdintų

⁵³¹ Peter Burke, *Renesansas*, p. 61; Levas Vladimirovas, *Knygos istorija*, p. 175. – Vilniaus mokslinėse bibliotekose radome arti 20 Paolo Mannucci komentuotų Cicerono laiškų leidinių. Pavyzdžiui, Paulus Manutius, *Commentarius Pauli Manutii in epistolas Ciceronis Ad Atticum*, Venetiis: Aldus, 1561 (VUB – II-A1/6); Eugenija Ulčinaitė, „Aldai – renesansinio humanizmo sklaida“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos aldai: Katalogas*, sudarė Petras Račius, Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2008, p. 11–20.

⁵³² Irena Petrauskienė, „Knygų plitimo keliai Lietuvoje XVI–XVIII a.“, in: *Kultūrų sankirtos*, Vilnius: „Diemedžio“ leidykla, Lietuvos istorijos institutas, 2000, p. 173–179 ir kt.; Levas Vladimirovas, *Knygos istorija*, p. 381–382; Edvardas Gudavičius, „Knygos kelias į Lietuvą“, in: *Knygotyra*, 1999, t. 35, p. 47–65.

⁵³³ Jadvyga Tījūnėlytė, „M. T. Cicerono veikalų leidimas XVI–XVIII a. Lietuvoje“, in: *Bibliotekininkystė ir bibliografijos klausimai*, 1967, t. 6, p. 137–145; Nojus Feigelmanas, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius: Vaga, 1975; Kastutė Čepienė, Irena Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805: Bibliografija*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979; Eugenija Ulčinaitė, „Antikos autoriai XVI–XVIII a. Lietuvoje“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, Vilnius, 1993, p. 75–91; *XVII a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 8), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998; *XV–XVI a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002; *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: Katalogas (VUBP)*; Daiva Narbutienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005; *XV–XVI amžių knygos Kauno bibliotekose: Katalogas*, sudarė Sigitas Lūžys, Rita Urbaitytė, Irena Vitkauskienė, Vilnius, 2006; *XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje: Katalogas*, sudarė Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

XVI–XVII a. Cicerono laiškų nėra daug, tačiau nemažai jų buvo atsivežama iš kitur – Venecijos, Vienos, Liono, Frankfurto, Krokuvos ir kt. Gausūs pakartotiniai leidimai taip pat rodo romėnų epistolografo populiarumą. Dauguma šių leidinių buvo spausdinami su komentarais ir skiriami besimokančiam jaunimui, nes, kaip matėme, iš Cicerono laiškų buvo mokomasi nuo pirmų klasių. Sudėję vienon vieton turimus duomenis, galime apytiksliai pasakyti, kad mokslinėse Vilniaus ir Kauno bibliotekose jų yra ne tiek mažai – turime 37 XV–XVII a. įvairių Cicerono laiškų leidimus.

Apie tai, kokią vietą to meto LDK bibliotekose užėmė Cicerono bei kitų Antikos autorių laiškai, kūriniai, humanistų korespondencijos leidiniai, epistolografijos vadovėliai, galime sužinoti taip pat iš išlikusių, mokslininkų rekonstruotų asmeninių XVI–XVII a. bibliotekų sąrašų. Jos susijusios su savininko interesais, jo profesija, su mokyklų programomis, apskritai su to meto kultūriniais interesais, humanistų veikla, vietiniais poreikiais. Jau nemažai paskelbta tyrimų apie asmenines bei institucines ar vienuolynų bibliotekas⁵³⁴. Mums svarbu buvo išsiaiškinti, ar to meto bibliotekose būta laiškų rašymo vadovėlių ir epistolikos rinkinių. Ne visada tai lengva padaryti, nes ne visi bibliotekų sąrašuose buvę leidiniai tiksliai identifikuojami. Pasitelkėme kelis „aiškesnius“ skirtingų savo padėtimi, interesais asmenų bibliotekų aprašus.

Seniausia LDK laikoma valstybės veikėjo, didiko Alberto Goštauto biblioteka, kurią sudarė apie 90 tomų spausdintų ir rankraštinių knygų lotynų, čekų, lenkų ir rusų kalbomis. Jos knygų sąrašas 1510 m. įrašytas į Lietuvos Metriką. Biblioteką sudarė religinė, teisinė literatūra, Viduramžių enciklopedijos, egzemplių rinkiniai, istoriografija ir pseudoistorinė proza, farmakologinės knygos. Kęstutis Gudmantas, išanalizavęs bibliotekos turinį,

⁵³⁴ Dėl vietos stokos nurodysime tik keletą bendresnio pobūdžio tyrinėjimų, o kiti bus nurodyti toliau aptariant konkrečias bibliotekas: Levas Vladimirovas, „400 metų kultūros, švietimo ir mokslo tarnyboje“, in: *Kultūrų kryžkelėje*, Vilnius: Mintis, 1970, p. 5–88; Idem, *Knygos istorija*, passim; Eugenija Ulčinaitytė, „Europos humanistų knygos Lietuvoje (XVI–XVIII a.)“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis: 1999*, Vilnius, 2000, p. 41–57; Arvydas Pacevičius, „Bibliotekos“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, p. 94–108; Daiva Narbutienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, p. 177–192, 193–202; Maria Barbara Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław: Ossolineum, 1984, p. 184–222 ir kt.

konstatavo, kad jame vyrauja viduramžiška nomenklatūra, todėl kalbėti apie humanistinę bibliotekos pobūdį negalima. Joje nėra Antikos autorių, Renesanso istorikų, tuo labiau humanistinių epistolografijos vadovėlių. Vis dėlto ši biblioteka buvo reikšminga, nes ja pasinaudota surašant vėlyvuosius Lietuvos metraščius⁵³⁵. Lyginant ją su vėlesnėmis bibliotekomis matyti tam tikros kultūrinės tendencijos: ilgainiui ima rasti humanistinio turinio knygų rinkinių, kuriuose jau būta ir epistolografijos žanro veikalų.

Didžiulę 4000 tomų renesansinio pobūdžio biblioteką buvo sukaupęs Ldk Žygimantas Augustas. Ja galėjo naudotis tik artimi valdovui žmonės. Šios bibliotekos sąrašė, rekonstruotame Alodijos Kaweckos-Gryczowos⁵³⁶, radome ir epistolinių rinkinių, ir epistolografijos vadovėlių. Pirmiesiems priklausytų garsių Europos humanistų laiškų rinkiniai: Marsilius Ficinus, *Epistola veritatis de institutione principis ad cardinalem Riarium [...] (1519, 840 pozicija)*, Giacomo Piccolomini, *Epistolae elegantissimae [...] una cum commentariis res gestas sui temporis continentibus, nuper impressas (1521, 851 pozicija)*; Iacobus Sadoletus, *Epistolarum libri sexdecim (1550, 853 pozicija)*; Ioannes Trithemius, *Epistolarum familiarum libri duo ad diversos Germaniae principes, episcopos ac eruditione praestantes viros (1536, 860 pozicija)*. Teorinių epistolografijos darbų, mokomųjų veikalėlių ar gramatikų, kuriuose esama skyrių su laiškų rašymo taisyklėmis, bibliotekoje būta tokių: Laurentius Valla, *De Latinae linguae elegantia libri VI (1541, 862 pozicija)*; Marcus Tullius Cicero, *Ex Familiaribus epistolis Ciceronis clausulae et sententiae pro epistolis conficiendis ad studiosam iuventutem una cum Germanica lingua diligentissime excerptae (1534, 867 pozicija)*; *Formular allerlei Schreiben, als Instrument, Sendbrief, Anlass (1549, 871 pozicija)*; Vitruvius Roscius Lucius, *De comoda ac perfecta elocutione deque conficiendis epistolis isagogicon una cum aliis (1541, 887 pozicija)*; Ioannes Ludovicus Vives, *De conscribendis epistolis libellus*, kartu įrišta: Desiderius Erasmus Roterodamus,

⁵³⁵ Kęstutis Gudmantas, „Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai“, in: *Knygotyra*, 2003, t. 41, p. 9–24.

⁵³⁶ „Katalog“, Alodia Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988, p. 117–308.

Compendium postremo iam ab eodem recognitum; Conradus Celtes, *Methodus conficiendarum epistolarum*; Christophorus Hegendorphinus, *Methodus conscribendis epistolas* (1536, 893 pozicija). Taigi šio valdovo bibliotekoje sukaupta visai nemažai leidinių, iš kurių buvo galima semtis epistolografijos mokslo. Šios bibliotekos pobūdžiui didelės įtakos turėjo ne tik jos savininko interesai, bet ir jos komplektuotojų, prižiūrėtojų puikus humanistinis išsilavinimas, įgytas užsienyje, jų interesai, ryšiai⁵³⁷. 1572 m. testamentu Žygimantas Augustas savo biblioteką paskyrė Vilniaus jėzuitų kolegijai.

Pakankamai gausią, didesnę net už Alberto Goštauto biblioteką (80 pavadinimų 90 tomų) buvo sukaupęs ir žymus Reformacijos veikėjas, humanistas, pedagogas Abraomas Kulvietis⁵³⁸. Tai pirmoji žinoma asmeninė mokslinio pobūdžio biblioteka Lietuvoje. Ji yra trikalbė – vyrauja lotyniškos, graikiškos, hebrajiškos knygos, didžiąją jos dalį sudaro pasaulietiniai veikalai, kurių dauguma buvo spausdinti Vakarų Europos spaudos centruose: Bazelyje, Kelne, Hagenau, Strasbūre, Paryžiuje, dalis – Italijoje ir Krokuvoje. Matyt, dalį jų Kulvietis bus įsigijęs studijuodamas užsienyje. Bibliotekos inventoriuje, kuris nėra labai informatyvus, tarp kitų gausių Europos humanistų knygų pažymėti Valos veikalai (7. *Laurentii Vallae opera*), kurių dalį sudarė jo laišakai, Jeronimo laišakai (50. *Epistolae Hieronymi*), dvi Horacijaus laiškų knygos (62. *Horatii epistolarum libri duo*), Cingularijaus gramatika, kurios vieną dalį sudarė laiškų rašymo taisyklės (61. *Grammatica Cingularii*)⁵³⁹; Pranciškaus Filadelfo [t.y. Filelfo] laišakai (70. *Francisci Philadelphi epistolae*), iš kurių, kaip minėta, buvo mokomasi laiškų rašymo teorijos ir

⁵³⁷ Plačiau apie Žygimanto Augusto bibliotekos darbuotojus žr. Alodia Kawecka-Gryczowa, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, p. 58–75.

⁵³⁸ [Abraomo Kulviečio bibliotekos knygų sąrašas], in: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 479–480. Plačiau apie šią biblioteką žr. Marcelinas Ročka, „Abraomo Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos“ ir „Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, p. 71–84; 85–94.

⁵³⁹ Tokį veikalą radome Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje: Hieronymus Cingularius Aurimontanus, *De octo partium orationis cognitione libri tres [grammatica]*. Accessit: *De componendi epistolis opellum*, Lipsii, 1515, (VUB – II-83).

praktikos universitetuose. Marcelino Ročkos nuomone, Kulviečio autorių sąrašas primena akademinės lektūros kanoną⁵⁴⁰.

Radvilų dvariškio, mokytojo, inteligento, reformacijos veikėjo Saliamono Risinskio bibliotekoje⁵⁴¹, kurioje būta apie 1000 tomų, randame 13 pozicijų su Cicerono kūriniais ar jų kometarais. Dvi iš jų – *Laiškų artimiesiems* knygos (554 ir 563 sąrašo pozicijos); be to, čia nurodyti 7 tomai Cicerono raštų, kuriuose taip pat galėjo būti jo laišakai (269 pozicija). Šiame sąrašė taip pat yra nemažai ir žymiųjų Antikos, Renesanso veikėjų, humanistų korespondencijos rinkinių, laiškų rašymo vadovėlių, mūsų aptartų anksčiau: *De conscribendis ep[isto]lis Erasmi, Vivis et alia* (517 pozicija); *De conscribendis ep[isto]lis Ludovici Vivis, Conradi Celtis et Chr[istoph]ori Hegendorphini* (394 pozicija); *De ep[isto]lis conscribendis Simonis Verepei* (420 pozicija); *Laurentii Vallae De elegantia linguae Latinae* (92 ir 421 pozicijos); *Illustrium virorum ep[isto]liarum selectores* (374 pozicija); *Ep[isto]lae reg[um], principum et aliorum sapient[i]um* (457 pozicija); *Salusti ep[isto]le ad Julium Caesar[em] et Germania Cornelii Taciti* (319 pozicija); *Iusti Lipsii Varie lectiones electarum libri et ep[isto]larum centuria prima* (431 pozicija); *Iusti Lipsii Ep[isto]larum centuria secunda* (541 pozicija); *Iusti Lipsii Ep[isto]larum centurie tres* (597 pozicija); *Ep[isto]larum theologiarum Bezae lib[er] unus* (509 pozicija); *Isaaci Causaboni Ep[isto]la ad Frontonem* (543 pozicija); *Salomonis Frencelli Ep[isto]lae* (608 pozicija); *Fausti Andrelini Ep[isto]le proverbiales* (613 pozicija); *Ep[istol]ae ex Sturmio selectae* (622 pozicija); *Juli C. Skalieri Ep[isto]lae et Or[at]iones* (674 pozicija) ir kt. Be to, sąrašė yra ir Plinijaus Jaunesniojo laiškų: *C. Plinii Secundi Ep[isto]larum lib[ri]* (439 pozicija); *Plinii Secundi Ep[istu]lae et panegirici* (746 pozicija). Taigi Risinskio bibliotekoje, palyginti su aptartomis, būta daugiausia epistolinių ir epistolografijos veikalų. Tai lėmė, ko gero, jos savininko pedagoginė veikla, kūrybiniai interesai.

⁵⁴⁰ Marcelinas Ročka, „Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis“, p. 91.

⁵⁴¹ Žr. Ingė Lukšaitė, „Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas“, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: Teminis mokslo darbų rinkinys*, p. 17–41; pats sąrašas „Spisek i kosztunek wieg Solomona Rysińskiego Biblioteczne“, rastas 1967 m. Baltarusijoje, kurį sudaro 822 pozicijos, yra p. 24–40.

Taigi epistolografijos žanru Lietuvoje buvo domimasi, aktuali buvo Antikos ir Renesanso autorių epistolinė kūryba, mokyklose dėstoma laiškų kūrimo teorija ir praktika. Ypač šiuos dalykus buvo būtina išmanyti LDK didikams, humanistams ir kt., susirašinėjusiems su žymiaisiais Vakarų Europos kultūros veikėjais, mokslininkais, humanistais⁵⁴². Cicerono ir kitų Antikos autorių korespondencijos leidimai, Renesanso humanistų laiškų rašymo vadovėliai, mokymo programų turinys, bibliotekų pobūdis – visa tai lėmė Lietuvos Renesanso specifiką, formavo LDK epistolografijos bei lotyniškosios literatūros tradicijas.

⁵⁴² Plačiau apie tai žr.: Ramunė Dambrauskaitė, „Puteanus’ correspondence with the dignitaries of the Grand Duchy of Lithuania“, in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies*, t. 49: *Offprint*, Leuven: Leuven University Press, 2000, p. 201–208; Eugenija Ulčėnaitė, „Opera et necessitudines Ivsti Lipsii in Lithuania saeculis XVI–XVII“, in: *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae, Lovanii et Antverpiae, 2–6 Augusti MCMXCIII, Romae MCMXCV*, p. 405–422. Plg. lenkų didikų susirašinėjimą su Erazmu Roterdamiėčiu: *Korepondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, przełozyla i opracowala Maria Cytowska.

IV. Saliamonas Risinskis: humanistinio laiško raiškos ypatumai

Šiame skyriuje plačiau aptarsime vieną ankstyviausių Saliamono Risinskio veikalų – laiškų rinkinį – *Epistolarum Solomonis Pantheri, libri duo* (Altdorpii: In officina typographica Nicolai Talaei, 1587)⁵⁴³. Lietuvos epistolografijos istorijoje ši knyga užima ypatingą vietą. Tai yra pirmas spausdintas laiškų rinkinys, parašytas LDK autoriaus, ir jis labai skiriasi nuo kitų šio regiono XVI a. epistolinių kūrinių. Šioje disertacijos dalyje lyginsime jį su kitais Europos ir LDK literatū, humanistų, veikėjų laiškais, pateikdami kiek ilgesnių citatų, kad būtų galima susidaryti aiškesnį, išsamesnį ankstyvosios humanisto kūrybos vaizdą, pajusti laiškų stiliaus, turinio, žodinės raiškos ypatybes, autoriaus intelektą, platų jo pažiūrų spektrą ir jų savitumą⁵⁴⁴.

Spėjama, kad Risinskis gimė apie 1560 m.⁵⁴⁵ Kurį laiką (apie 1584–1586 m.) jis dirbo mokytoju, susipažino su bajoraičiais Kristupu ir Stanislovu Bučinskiais (Christophorus Buczinius, Krzysztof Buczyński z Olszyn; Stanislaus Buczinius; Stanisław Buczyński z Olszyn). Risinskis šiuos asmenis įkalbėjo važiuoti mokytis į Altdorfo akademiją prie Niurnbergo. Ten visi trys įmatrikuliuojami 1586 metų gruodžio 2 dieną⁵⁴⁶. Trejus metus studijuodamas Altdorfe, Risinskis susipažino su kai kuriais studentais ir garsiais to meto dėstytojais bei mokslininkais; su jais jis palaikė ryšius – daugiausia bendraudamas laiškais – iki pat savo mirties. Altdorfe Risinskis išleido ir savo laiškų rinkinį. Jam tuo metu galėjo būti apie 25 metus⁵⁴⁷. Tai svarbu pabrėžti todėl, kad skaitant laiškus susidaro įspūdis, jog jie rašyti subrendusio žmogaus, turinčio tvirtas moralines nuostatas, aiškius siekius, puikų išsilavinimą, plačius

⁵⁴³ Toliau rinkinį vadinsime santrumpa *Epistolarum*.

⁵⁴⁴ Esant didelei disertacijos apimčiai, nuspręsta nedėti tekste pateikiamų ilgesnių Risinskio (ir kitų su juo lyginamų autorių) laiškų citatų originalo kalba, planuojant ateityje parengti rinkinio publikaciją.

⁵⁴⁵ Krystyna Nizio, „Autorstwo poematu *Stanu wdowiego tęskliwiego pobożne zabawy i pociechy*“, p. 205; Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 7; Sigitas Narbutas, „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, p. 9; plg. Ingė Lukšaitė, „S. Risinskis – Lietuvos reformacijos veikėjas ir humanistinė kultūra“, p. 6.

⁵⁴⁶ Ingė Lukšaitė, *op. cit.*, p. 6; Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfe“, p. 141; Krystyna Nizio, „Autorstwo poematu *Stanu wdowiego tęskliwiego pobożne zabawy i pociechy*“, p. 205.

⁵⁴⁷ Dedicacinėje laiškų rinkinio įžangoje, kurią parašė Johanas Busenreuthas, autorius vadinamas *iuvēnis ornatissimus*, lap. Avi verso.

ryšius. Stebina rinkinio temų įvairovė, gilus autoriaus mąstymas, vidinė kultūra, kūrybiškumas ir erudicija.

Laiškai daugiausia rašyti Lenkijoje; keli turi nuorodas į Vokietiją. Knygos turinys rodo, kad Risinskis savo rašytus ir jam draugų atsiųstus laiškus rinko. Galima manyti, kad jis, nuvykęs į Altdorfą ir galbūt paskatintas draugų ar dėstytojų arba sąmoningai siekdamas „išplaukti“ į platesnius vandenis, pasinaudojo pasitaikiusia proga ir, paruošęs spaudai, ten pat juos išleido. Jaunasis humanistas visada svajoto apie platesnius horizontus, siekė kitokio požiūrio nei, ko gero, buvo įprasta provincijoje, kur jam teko sunkiai dirbti ne vienus metus. Kadangi jo laiškuose kalbama apie bendražmogiškus, visuotinius, o ne apie siaurus asmeninius dalykus, tai tas rinkinys turėjo ir galėjo būti įdomus ir vokiečiams, ir apskritai *respublica litterarum* nariams.

Apie tokį savo siekį ar svajonę jaunas, veržlus, provincijoje vargstantis pedagogas rašo viename laiške (II, 25)⁵⁴⁸, skirtame savo auklėtiniui Demosteniui⁵⁴⁹ Bučinskiui. Laiškas pradedamas dvieliu, kuriame sakoma, kad gimtoji žemė visus traukia nepaaiškinamu savo saldumu ir neleidžia savęs užmiršti. Toliau rašoma:

Bet prisiekiu Herakliui⁵⁵⁰, kai yra pakankamai palanki proga išnešti kojas iš lizdo ir papuoštą naminėmis plunksnomis galvą iškišti išorėn, norisi prisisotinusiam gimtinės oro įkvėpti ir svetimos padangės dvelksmo. Ar ilgai mes gyvensime vienuoliškai? Ar ilgai prisirišę prie tų pačių kerčių tenkinsimės mokymu, beveik

⁵⁴⁸ Patogumo dėlei cituojamus laiškus numeruosime taip: romėniškais skaitmenimis – rinkinio knygas, o arabiškais – laiškus.

⁵⁴⁹ Demosteniu vadinamas kažkuris iš minėtų Bučinskių. Moksliniuose darbuose diskutuojama, kodėl Risinskis kartais kurį nors iš auklėtinių pavadina antikiniu vardu – tai Demosteniu, tai Menelajumi, ar tai apskritai esą tie patys bajoraičiai. Įdomus lenkų tyrėjo W. Urbano aiškinimas, kad kupinas filologinės fantazijos Risinskis transponavo vardus *Christophorus* ir *Stanislaus* į *Demostenes* ir *Menelaus*, daugiau apie tai žr.: Wacław Urban, „Parę uwag geograficznych i biograficznych dotyczących korespondencji S. Rysińskiego“, p. 227–228, plg. dar: Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfie“, p. 142. – Mes manome, kad Risinskis galėjo pavadinti adresatą kitokiu vardu ir priklausomai nuo laiško turinio ar tikslo. Pvz., II knygos 3 laiške ironiškai, argumentuotai, pateikiant Antikos pavyzdžių, auklėtiniui išdėstomas jo „klaidos“ – persistengimas giriant mokytoją ankstesniame laiške. Demostenas buvo žymus senovės graikų oratorius, tad galbūt per daug išgyręs pedagogą auklėtinis ironiškai pavadinamas jo vardu. O kituose laiškuose (II, 25; 26), kuriuose stengiamasi įtikinti būsimus mecenatus – bajoraičius Bučinskius – dėl kelionės į užsienį būtinybės, suteikiami antikiniai žymių veikėjų vardai gali reikšti tiesiog norą įtikinti ir įtikinti (II, 11). Menelajas, Spartos karalius, Trojos karo dalyvis, garsėjo kaip protingas ir teisingas valdovas.

⁵⁵⁰ Gana dažnai Risinskio vartojamas posakis.

atsiskyrėlišku ir uždaru? Nuvalkiotas posakis „namų užsiėmimai padaro mokslininku“ nėra toks tvirtas ir visuotinis, kad neturėtų išimties. Nereikia atskirti kabinetinio darbo nuo darbo kartu su kitais, ir atvirkščiai⁵⁵¹.

Laiške raginama kelti sparnus kelionei, nes mintys jau skraidančios Bazelyje. Užbaigiama gražia metafora, tiesiog žodžių žaismu: *Parašyta Bellovalles kaime: o kad kitą kartą [būtų rašyta] iš Bazelio miesto arba – kas man ne mažiau būtų malonu – iš Bellovacensi kaimo, kuris yra Paryžiuje!*⁵⁵² Taigi jaunas pedagogas svajoja apie Bazelį, Paryžių, apie „šviežią orą“ ir studijas užsienyje, o tomis svajonėmis užkrečia ir savo auklėtinius.

Risinskio veikalą sudaro 71 laiškas, suskirstytas į dvi knygas: pirmoje yra 23 kūriniai, antroje – 48. Laiškai rašyti 1585–1587 m. iš įvairių vietų: pirmojoje knygoje – vien iš Lenkijos (Secemino ir Voinoravos), o antrojoje – laiškai, rašyti ir Lenkijoje, ir Vokietijoje. Yra kūrinėlių, kurių parašymo vieta nenurodyta (I, 22; II, 16; 33; 35; 40; 42; 43; 47). Beje, jie daugiausiai skirti anoniminiams asmenims (*Cuidam*), t. y. jie akivaizdžiai fiktyvūs (I, 18; 19; 22; II, 7; 16). Rinkinyje yra 68 paties Risinskio rašyti laiškai, o 5 – rašyti jam (I, 4; II, 35; 40; 43; 47).⁵⁵³ Dauguma Risinskio laiškų rašyti proza ir yra „realūs“, bet yra keletas ir eiliuotų (I, 3; II, 33; 45; 46).

Rinkinio tekstai išspausdinti kursyvinu šriftu lotynų kalba, sudėti chronologine tvarka. I-oje knygoje randame 1585 metais rašytus laiškus, II-oje

⁵⁵¹ Žr. Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Giiii recto–verso. Čia ir toliau versta darbo autorės, kartais naudojamos minėtai J. Poreckio ir S. Narbuto vertimais.

⁵⁵² *Ibid.*, lap. Giiii verso. Mokslininkai skirtingai aiškina šiuos lotyniškus vietovių pavadinimus ir nėra tiksliai identifikavę šių ir kitų laiškuose minimų „keistų“ geografinių pavadinimų, pvz., *curia Frigidaquensis, in pago Voinaroviensi regionis Pedemontanum*. Manoma, kad tai – Lenkijos Pakarpatės vietovės, kurių tikruosius pavadinimus kūrybingasis Risinskis „įvilko“ į lotyniškų naujadarų apvalkalą, galbūt norėdamas, kad jo kūriniai labiau primintų Antikos kūrinius, būtų kuo „europietiškesni“, humanistiški – juk leidinį skaitys užsieniečiai, arba tiesiog taip pasireiškė jo puikus antikinių kalbų žinojimas ir išradingas kūrybiškumas. O vietovė *vicus Bellovacensis*, anot W. Urbano, – tai gatvė Paryžiuje, kur Risinskis svajojo nuvykti. Apie visa tai plačiau žr.: Wacław Urban, „Parę uwag geograficznych i biograficznych dotyczących korepondencji S. Rysińskiego“, p. 227; Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfie“, p. 142–143; Sigitas Narbutas, „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, p. 23, 25.

⁵⁵³ Turbūt todėl tyrėjai nurodo skirtingą rinkinio laiškų skaičių ir tai dažnai daro be konkretnesnio paaiškinimo arba teigia, kad ne visi rinkinio tekstai yra laiškai, mat jame esą ir eilių bei panašios kūrybos. Bet, įdėmiau peržiūrėjus rinkinį, tampa aišku, kad tos „eilės“ – tai eiliuoti epistolografiniai kūriniai, išlaikantys laiško formą, plg. Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfie“, p. 145; Henryk Lulewicz, „Rysiński (Rysinius Sarmata, Pantherus) Salomon h. Ostoja“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, p. 554; Krystyna Nizio, „Autorstwo poematu *Stanu wdowiego tęskliwego pobożne zabawy i pociechy*“, p. 209.

– 1586–1587 metais. Rašyta beveik kiekvieną mėnesį, bet yra kelios grupės laiškų, kurie rašyti tą patį mėnesį. Tai labiau būdinga antrajai knygai ir kūriniams, rašytiems Altdorfe. Pavyzdžiui, II-oje knygoje 1586 metų liepos mėnesio 4 laiškai ir 1587 metų liepos mėnesio 9 laiškai. Antros knygos pabaigoje esama ne tik Risinskio rašytų laiškų, bet ir skirtų jam. I-oje knygoje yra tik vienas laiškėlis-atsakymas, adresuotas rinkinio autoriui (I, 4). Beje, dauguma Risinskiui siųstų laiškų nėra datuoti (II, 35; 40; 43; 47), kaip ir laiškai-kūrinėliai ar eiliuoti laiškai, t. y. panašūs į fiktyvius (I, 3; 22; II, 33), arba pateiktos neįprastai žymimos datos (pvz., I, 18: *Anno ab V. C. 2337*⁵⁵⁴; I, 19: *Anno ab O. C. 5555*). (Esama daugybė panašaus pobūdžio datų rašymo pavyzdžių laiškų rašymo vadovėliuose, pvz., Verepėjaus.) Taigi tas faktas, kad kai kurie laiškai yra be parašymo vietos ir be datos (nors dauguma rinkinio laiškų jas turi ir sudėti tiksliai chronologiškai), ir tai, kad kai kurie jo tekstai yra ne tikra korespondencija, bet fiktyvūs laiškai ar eiliuoti kūriniai, leidžia teigti, jog autorius galbūt norėjo skaitytojui pateikti tarsi korespondencinį dialogą, tarsi intelektualų pokalbį tarp draugų, ir kad dalis laiškų, skirtų Risinskiui, galėjo būti sukurti jo paties. Žinoma, kol kas tai tėra hipotezė. Mums čia svarbu nurodyti, kad visa tai – Europos humanistų korespondencijos įtaka, tuo labiau, kad tuo metu, kai buvo rašyta dalis II-os knygos laiškų, Risinskis jau buvo Altdorfe ir bendravo su kai kuriais garsiais tenykščiais intelektualais, humanistais ir mokslininkais. Kaip minėta, savo bibliotekoje, rinktoje nuo jaunystės laikų, jis turėjo ne vieną humanistinės epistolografijos rinkinį ir vadovėlį, o laiškų rašymo meno ir teorijos buvo mokoma įvairiose mokyklose bei plačiai paplitusiuose laiškų rašymo vadovėliuose.

Paties Risinskio laiško samprata aiškėja iš keleto jo rinkinyje esančių tekstų. Humanistas vartoja tokius laiško terminus: *epistula*, *litterae*, *tabella*, *litterulla*. Laiško kaip „tarpininko“ (*internuntius*), „nebylaus pasiuntinio“ (*nuntius*), „daug patikimesnio ir tikresnio už gyvą“, kaip „vieno asmens kreipimasis į nesantį šalia“ supratimas, teigimas, kad laiškai „esą gyvi ir gali

⁵⁵⁴ Šią datą galima būtų aiškinti taip: raidė V gali reikšti ir raidę U, tuomet *ab U. C.* gali būti lotyniško posakio *ab urbe condita* (nuo miesto (t. y. Romos) įkūrimo) trumpinys. Tada, atėmę iš skaičiaus 2337 Romos įkūrimo metus – 753 pr. Kr., gauname 1584 metus.

kalbėti⁵⁵⁵, nesiskiria nuo to meto mūsų minėtuose epistolografijos vadovėliuose ar humanistų korespondencijoje pateikiamų laiško apibrėžimų Cicerono pavyzdžiu.

Risinskis supranta laišką kaip išsakyto draugui, sielos palengvinimo būdą (II, 29), kaip progą parodyti savo šmaikštumą (I, 7 – *per epistolam iocari tecum*) ir apskritai kaip intelektualaus ir intensyvaus bendravimo priemonę, puikiai tinkamą draugystei užmegzti ir palaikyti bei bičiuliškai (*familiariter*) šnekučiuotis (pavyzdžiui, II, 30). Akivaizdu, kad humanistas gerai žinojo *modi epistolandi* reikalavimą rašyti trumpai (*brevis, brevitās*)⁵⁵⁶. Štai ilgo laiško, pasakojančio apie kelionę, pabaigoje, jis tarsi susigriebia nesilaikęs laiškų rašymo taisyklių: *Betgi apimtas pasakojimo įkarščio pažeidžiau paprasto laiško taisyklę. Todėl kartu su klajonių pabaiga, juk taip tau norėjosi pavadinti mano kelionę, baigiu rašyti*⁵⁵⁷.

Pačioje leidinio pradžioje Risinskis pateikia epigrafą, kurio turinys šiek tiek išryškina autoriaus požiūrį į laišką ir kuriam įtakos, atrodo, irgi turėjo humanistinė kultūra:

*Verius haud quisquam quis sis*⁵⁵⁸, *ut Epistola dicit:*

*Fallor? an hic etiam Proteus esse cupis?*⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ *Atqui tabella, mutus quidem verum multo tutior certiorque vivo nuncius hac in parte officium suum defugere nequaquam videri posset. Ea siquidem est finitore Tullio absentis ad absentem alloquium: ut non immerito quondam Indis Epistolas esse animatas ac loqui persuasum fuerit. Ergo, quem praesentem per anim[ae?] fenestras tueri non datur, eum per litteras saltem compellare tutissimi licebit (Betgi laiškas, nors ir nebylus pasiuntinys, daug patikimesnis ir tikresnis už gyvą, esant tokioms aplinkybėms, atrodo, gali ir nevengti savo pareigos. Kadangi jis, pasak Tulijaus, yra nesančiojo šalia kreipimasis į nesantįjį šalia: kaip kitados teisingai indai tikėjo, esą laiškai gyvi ir [gali] kalbėti. Taigi, ko šalia esančio negalima matyti pro sielos langus, į tą bent laiškais bus galima patikimiausiai kreiptis), versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Diiii verso (II, 2).*

⁵⁵⁶ *Epistolae breves esse debent*, žr. Racek Dubravský (Rodericus Dubravus), *Roderici Dubravi Bohemi Libellus de componendis epistolis*, Impressum Viennae: [Per Hieronymum Vietorem et Joannem Singrenium], 1511, p. a⁴ verso (VUB – II-2353). *Epistolae etiam, quoad eius fieri potest, breves esse debent; propria enim et quasi peculiaris epistolarum est brevitās (Laiškai turi būti kiek įmanoma glausti, nes laiškų būdinga ir tarsi išskirtinė savybė yra trumpumas)*, in: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis*, p. 16 (32).

⁵⁵⁷ Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Hiiii recto-verso (II, 38): *Sed dum me ardor singula explicandi tenet, leges Epistolae violo. Ea propter cum fine peregrinationis, quoniam tibi illam sic appellare placuit, scriptionis finem facio.*

⁵⁵⁸ Plg. Erazmo Roterdamiečio laiškų tomo įžangos žodžio atsisveikinimą: *Bene vale, quisquis es qui haec legis (Gerai gyvuok, kas tu bebūtum, kuris šitai skaitai)*, žr. *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Denuo recognitum et auctum per P. S. Allen et H. M. Allen, t. IV: 1519–1521, Oxonii: In typographeo Clarendoniano, 1922, p. 147.

⁵⁵⁹ *Niekas teisingiau už laišką nepasako, kas tu esi: // Klystu? Ar ir čia trokšti būti Protėjas?*

Čia minimas graikų mitologijos senolis Protėjas⁵⁶⁰ galėdavo pasiversti liūtu, drakonu, pantera, tekančiu vandeniu ir medžiu. Ko gero, Risinskis šiuo epigrafu norėjo pasakyti, kad laiškas – tai autoriaus sielos atspindys, nes jame išryškėja rašančiojo žmogaus nuotaikos, mintys, atsiveria siela, kad ir kaip ją slėptum, kad laiškų įvairovė – begalinė. Kartu tvirtinama, kad pažiūrų nepastovumas nėra geras dalykas. Jakovas Poreckis, tyrinėjęs Risinskio kūrybą, teigia, kad šiuo epigrafu humanistas norėjęs išsakyti savo gilius apmąstymus apie literatūrinės kūrybos ir epistoliarinio žanro raidos kelius. Esą epigrafo žodžiais pabrėžiamas jaunojo rašytojo siekis atsisakyti požiūrio daugiaveidiškumo ir nepastovumo bei noras nuoširdžiai ir ištikimai laikytis savo įsitikinimų⁵⁶¹.

Beje, ši keitimosi, nepastovumo, o kartu įvairumo ir prisitaikymo prie aplinkybių sąvoka, įkūnyta Protėjo įvaizdžiu, labai primena jau minėtą Erazmo Roterdamiečio pateiktą laiško palyginimą su jūros polipu arba Merkurijumi⁵⁶². Natūraliai kyla klausimas, ar iš laiškų, skirtų spausdinti, galima gerai pažinti autorių, perprasti jo sielą ir mąstymą? Juk to meto epistolografija – tai tam tikra poza, kaukė, saviraiškos būdas, tarsi „vizitinė kortelė“⁵⁶³. Čia svarbu ir tai, kad pedagogas spausdina savo laiškus užsienyje, todėl jų turinys savaime turi būti suprantamas kuo platesniam žmonių ratui. Gal dėl to jo laiškuose nėra tiek daug asmeninių, biografinių detalių, vietinių realijų. Rinkinys labiau primena literatūrinį kūrinį, o ne tikrą korespondenciją.

Šiuo požiūriu ir plačiu temų diapazonu Risinskis labai skiriasi nuo kitų XVI–XVII a. LDK ir Mažosios Lietuvos veikėjų, humanistų, rašiusių

⁵⁶⁰ Protėjas – senukas, Poseidono tarnas. Jo savybės – išmintis ir gebėjimas pranašauti. Jis galėjo keisti savo pavidalą. Perkeltine prasme – tai nepastovaus, nepatikimo žmogaus simbolis.

⁵⁶¹ Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 20.

⁵⁶² Be to, garsusis Renesanso filosofas Pico della Mirandola, kalbėdamas apie žmogaus chameleoniškumą, jo prigimties nepastovumą, pasitelkdamas senovės graikų filosofo Asklepijo Atėniečio mintis, taip pat lygina žmogų su Protėjumi, žr. *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 124.

⁵⁶³ Plg. su Johano Huizingos mintimis apie Erazmą Roterdamietį. Tyrėjas teigia, kad neteisinga manyti, jog iš laiškų Erazmą galima pažinti iki pačių gelmių, mat tokio būdo žmonės sąlytis su kitais trikdė, tad geriausius ir giliausius dalykus jie pasako, kreipdamiesi ne į paskirą asmenį, o kalbėdami visiems. Po ankstyvųjų širdies išliejimų ir sentimentalus prieraišumo ženklų Erazmas esą daugiau niekadės iki galo neatsivėręs kitiems žmonėms. Huizinga sako, jog atėjo metas, kai visa didžiojo olando nepaprastai gausi korespondencija tapo ne kažin kuo daugiau, nei vien begaline savigny, žr. Johan Huizinga, *Erazmas*, p. 128.

epistolinius tekstus, pavyzdžiui, Abraomo Kulviečio (Abraham Culvensis, apie 1510–1545)⁵⁶⁴, Stanislovo Rapolionio (Stanislaus Rapagelanus, ?–1545)⁵⁶⁵, Andriaus Volano (Andreas Volanus, 1530–1610)⁵⁶⁶, Martyno Mažvydo (apie 1510–1563)⁵⁶⁷, Jono Bretkūno (1536–1602)⁵⁶⁸, Augustino Rotundo (Augustinus Rotundus, apie 1520–1582)⁵⁶⁹, Mikalojaus Radvilos Juodojo (Nicolaus Radivilus, cognomento Niger, 1515–1565)⁵⁷⁰, Jono Kiškos (Joannes

⁵⁶⁴ Abraomas Kulvietis, „Tikėjimo išpažinimas“ (*Confessio fidei Abrahami Culvensis, scripta ad serenissimam reginam Poloniae*, 1543). Lotynišką tekstą žr.: *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. von Paul Tschackert, t. 3, Leipzig: Hirzel, 1890, p. 54–57; lietuviški vertimai: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 476–478 (laišką vertė Benediktas Kazlauskas); Juozas Jurginis, *Istorija ir poezija: Kultūros istorijos etiudai*, Vilnius: Vaga, 1969, p. 58–59. Apie šį laišką plačiau žr. Dainora Pociūtė, *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai*, p. 121–143 ir kt.

⁵⁶⁵ Žr. Stanislovas Rapolionis, „Laiškas Pauliui Speratui“, Karaliaučius, 1545 m. sausio 4 d., in: *Stanislovas Rapolionis*, sudarė Eugenija Ulčinaite ir Juozas Tumelis, Vilnius: Mokslas, 1986 (lotyniškas tekstas p. 157–160, Eugenijos Ulčinaitės vertimas p. 160–161). Laiške gvildenamos teologinės problemos, aptariami Šv. Rašto vertimo subtilumai.

⁵⁶⁶ A. Volanas rašė kelių tipų laiškus. Vieni jų – teologiniai poleminiai kūriniai, turintys literatūrinę laiško formą, skirti viešai skaityti. Antri – visuomeninio pobūdžio vieši laišškai, tretieji – asmeniniai laišškai su tik adresatui skirta informacija. Laiškai rašyti 1565–1610 m., bet jų išliko tik 10, žr. Andrius Volanas, „Laiškai“, in: *Rinkiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 309–362.

⁵⁶⁷ Apie M. Mažvydo laiškus, jų publikacijas žr. Jurgis Lebedys, „M. Mažvydo laišškai“, in: *Lituanistikos baruose*, t. 1: *Studijos ir straipsniai*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 59–65; Marcelinas Ročka, „Martyno Mažvydo lotyniškieji raštai“, in: Idem, *Rinkiniai raštai*, p. 112–130; išlikę 13 jo laiškų su vertimais publikuoti: Martynas Mažvydas, *Pirmoji lietuviška knyga*, Vilnius: Vaga, 1974, p. 245–334; *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, p. 36–48 (laiško kunigaikščiui Albrechtui ištrauką vertė Marcelinas Ročka, p. 47–48). M. Mažvydo adresantas – žmogus, besiskundžiantis savo vargana materialine padėtimi, susirūpinęs prasta parapijiečių tikėjimo būkle, siekia spartesnės liuteronų mokyimo plėtros.

⁵⁶⁸ 14 J. Bretkūno laiškų publikuota: „J. Bretkūno laišškai“, in: Idem, *Rinkiniai raštai*, Vilnius: Mokslas, 1983, p. 313–327. Jų pobūdis ir turinys labai panašūs į M. Mažvydo laiškus.

⁵⁶⁹ Augustino Rotundo laiškų ir jų vertimų publikacijos: „Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui (1576)“ [tik vertimas]; „Augustino Rotundo Miesieskio, abiejų teisių daktaro, karališkosios didenybės sekretoriaus ir t. t. laiškas šviesiausiajam ir garbingiausiajam ponui, ponui Jurgiui Radvilai, Olykos kunigaikščiui, Dievo malone Vilniaus vyskupui, kuriuo atsakoma kažkokiam anonimui, peršančiam ereziją minėtam garbingiausiajam ponui (1581)“ [lotyniškas tekstas ir vertimas]; „Apie garbingą Lenkijos karalystės bažnytininkų luomo padėtį (1582)“ [lotyniškas tekstas ir vertimas], in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 276–285, 312–337, 339–368. 1576 m. laiško vertimas taip pat skelbtas: *Sietynas*, t. 5, Vilnius, 1989, p. 113–125; jo lotyniškas tekstas publikuotas: *Archivum Komisyi Prawniczej*, t. 7, Kraków, 1900, p. XV–XXII. Jau patys laiškų pavadinimai nusako jų turinį ir problematiką: juose kalbama apie LDK teisinę sistemą, lotynų kalbos įteisinimą kaip valstybinės ir kt., kitur polemizuojama religiniais klausimais. Šie laišškai primena viešą kalbą, polemiką, o ne intymią realią korespondenciją.

⁵⁷⁰ Žr. „Du laišškai: vienas Venecijos piliečio Aloizijaus Lipomano, Veronos vyskupo, Romos popiežiaus legato Lenkijoje, šviesiausiajam kunigaikščiui ponui Mikalojui Radvilai, Vilniaus vaivada ir t. t., o antras – to paties šviesiausio pono Radvilos tam vyskupui ir legatui“ (*Duae epistolae. Altera Aloysii Lipomani Veneti, episcopi Veronae Rom: Pontificis in Polonia legati, ad illustrissimum principum D. Nicolaum Radivilum, Palatinum Vlnensem etc. Altera vero eiusdem illustrissimi D. Radivili ad episcopum et legatum illum*, Regiomonti Borussiae, 1556). Vienas šio leidinio egzempliorius saugomas Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje, signatūra L–16/1–25. Dalis Radvilos laiško, išversto į lietuvių kalbą Dalios Dilytės, pateikta: *Lietuvos ateizmo istorijos chrestomatija*, p. 46–54. Plačiau apie šį kūrinį, kuriame kalbama apie tikėjimo klausimus, žr. Dainora

Kisca, 1547–1592)⁵⁷¹, Kristupo Zigmanto Paco (Christophorus Sigismundus Pac, 1621–1648)⁵⁷² ir kitų, kurie savo laiškuose neapartinėjo literatūros, Antikos kultūros ir filosofijos, egzistencinių klausimų, kaip tai darė, pavyzdžiui, Francesco Petrarca, Erazmas Roterdamietis ar Justas Lipsijus (Iustus Lipsius, 1547–1606). XVI–XVII a. LDK humanistų veiklos ir mąstymo lauke, jų epistolinėje ir kitokioje kūryboje dominavo trys pagrindinės temos – valstybė, tikėjimas, laisvė⁵⁷³. Jų laiškai, beje, neleisti atskiromis knygomis (išskyrus nebent Radvilos Juodojo ir popiežiaus legato Aloizijaus Lipomano (Aloysius Lippomanus, 1496–1559) laiškus, sudėtus kartu viename leidinyje), yra publicistiniai poleminiai kūriniai arba asmeninio bendravimo pavyzdžiai. Panašiausios turiniu, stiliumi, forma į Risinskio laiškus yra jo draugo, Radvilų dvaro poeto, gydytojo Danieliaus Naborovskio (Daniel Naborowski, 1573–1640) *epistulos*; įdomiausios iš jų, skirtos Jonušui Radvilai (1612–1655)⁵⁷⁴, yra eiliuotos. Čia aprašomi įvairūs reikalai, naujienos, pateikiama pamokymų jaunajam kunigaikščiui. Jose poetas išlaiko laiško formą, tam tikras jo rašymo taisyklės ir siekia adresato palankumo (*captatio benevolentiae*), kadangi rašo didikui ir mecenatui. Tačiau šių laiškų stilius yra gana laisvas, o kai kur patetiškas; juose išlaikomas oficialus dvaro poeto tonas; naudojamos mitologinės metaforos, sentencijos, subtilus humoras, jaučiasi literatūrinė

Pociūtė, *Maištininkų katedros: Ankstyvoji reformacija ir lietuvių–italų evangelikų ryšiai*, p. 362–389 ir kt.

⁵⁷¹ J. Kiškos laiškuose vyrauja valstybės politinių realiųjų akcentai. Jis susirašinėjo ir su Heinrichu Bullingeriu bei Josiasu Simleriu. Šie laiškai dažnai buvo ne tik pagarbos pareiškimai ar rekomendacijos, bet ir nedideli teologiniai traktatai, kuriuose buvo diskutuojama dėl požiūrių į Švč. Trejybę, Kristaus dieviškumą. Apie visa tai plačiau žr. Nelė Asadauskienė, *Kiškų giminė LDK XV–XVII a.: Genealoginis tyrimas*, p. 47–52, 182–211; Ingė Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 289.

⁵⁷² Žr. Vaida Kamuntavičienė, „Lietuvos samprata Kristupo Zigmanto Paco laiškuose: 1646–1660 metai“, in: *Darbai ir dienos*, 2005, Nr. 44, p. 167–174. Savo laiškuose Pacas informuodavo adresatus apie padėtį valstybėje, siekė atskleisti politines iniciatyvas, gvildeno karų su Maskva ir Švedija problemas, kariuomenės reikalus, rašė ir apie asmenines problemas bei kita.

⁵⁷³ Eugenija Ulčinaitytė, „Lietuvos XVI a. humanistų laiškai: Europos tradicija ir savitumas“, p. 483–489; Marcelinas Ročka, „Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka“, p. 191–204; Darius Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: Renesansas. Barokas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, passim ir kt.

⁵⁷⁴ Du Naborovskio laiškus Jonušui Radvilai, rašytus 1629 m. rugsėjo 18 d. ir 1630 m. rugsėjo 20 d., galima rasti: *Życie Janusza Radziwiłła*, przez Edwarda Kotłubaję, Wilno i Witebsk: Nakładem M. Mindelsohna księgarza, drukiem A. Marcinowskiego, 1859, p. 227–231; taip pat poetinius laiškus žr. Daniel Naborowski, *Poezje*, oprac. Jan Dür-Durski, Wraszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1961, p. 134–143.

kūrėjo kultūra. Šie eiliuoti tekstai svyruoja tarp autentiškų laiškų ir poetinės kūrybos žanro⁵⁷⁵.

Grįžkime prie pradėto analizuoti rinkinio. Knygos pradžioje, po epigrafo, kaip ir priklauso renesansiniam kūriniui, yra trys dedikaciniai laiškai. Pirmas, pats trumpiausias, bet pats įdomiausias ir „paslaptiniausias“, skirtas skaitytojui – *nepažįstamajam, kritikui, draugui*. Jis įmantrus, kiek ironiškas, rašytas kruopščiai parenkant žodžius ir derinant jų sąskambius, ir ne taip lengvai pasiduoda iššifruojamas, nes jo sakinytis labai talpus ir rafinuotas. Čia atsispindi autoriaus santykis su savo kūriniiais ir su skaitytoju, galimu kritiku. Dėl aiškumo ir todėl, kad vertimas neperteikia viso teksto skambesio bei jo įmantrumo, čia pateikiame lotynišką tekstą, o po jo – vertimą:

Ignoto, / censori, / amico, / S[olomon] Pantherus S[alutem dicit]

Ave et fave, mi lector, quisquis es. Epistolas vides, sed orbas Epistolica stola, prototocum praecocis ingeni[i] foetum: DI omen in melius. Quis te inquis, gemmas immaturi Geni[i] protrudere? Amici veris amicus Favonius. Advorsi igitur plagis Aquilonis sapies. Non pili: frangetur tertia Hecates luce. In lucum ligna: credo: atq[ue] utinam, hoc ipsum volebam. Non te moror, si me morari existumas. / Vale

(Nepažįstamajam, kritikui, draugui Saliamonas Panteras siunčia sveikinimą.

Būk pasveikintas ir būk palankus, mano skaitytojau, kad ir kas tu būtum. Matai laiškus, bet netekusius laiškų apdaro⁵⁷⁶, – pirmutinį, dar ankstyvą gebėjimų vaisių. Teparodys dievai palankumo! Kas [verčia], sakai, tave rodyti nesubrendusio talento pumpurus? [Ogi] draugiško pavasario draugas Favonijas⁵⁷⁷. Taigi pajusi atšiauraus Akvilono⁵⁷⁸ smūgius. Nieko baisaus⁵⁷⁹ – [skaitytojas] bus įveiktas patekęs trečiam mėnuliui⁵⁸⁰. [Manai] – malkos į mišką? Ir aš taip manau. O kad taip būtų, to aš ir norėjau. Negaišinu tavęs, jei manai, kad gaišinu! Lik sveikas⁵⁸¹)

⁵⁷⁵ Daugiau apie tai žr. Jan Dür-Durski, *Daniel Naborowski: Monografia z dziejów manieryzmu i baroku w Polsce*, p. 185–188 ir kt.

⁵⁷⁶ Lot. *stola* – tai ilga dukšli kilmingų romėnių suknelė, fleitininkų kostiumas, šiuo atveju – rūbas. Tuo, ko gero, pasakoma, kad čia skaitytojui pateikiami nebe „tikrieji“ laiškai, bet skirti leidybai, platesniam skaitytojų ratui, t. y. netekę intymumo ar pataisyti, patobulinti. Arba reikėtų prisiminti taip mėgtas ir Viduramžių, ir Renesanso vadovėlių autorių žodžio *epistola* etimologijas (*epi+stola*).

⁵⁷⁷ *Favonius* (lot.) – vakaris vėjas, zefyras (pavasario pranašas).

⁵⁷⁸ *Aquilo* (lot.) – šiaurės vėjas, šiaurys arba Akvilonas, romėnų dievas, įkūnijantis šiaurės vėją.

⁵⁷⁹ Lot. *non pili* – dar gali reikšti *ne juokai; nė plaukas nenukris*.

⁵⁸⁰ Ko gero, po trijų naktų skaitymo: lot. *frangetur tertia Hecates luce*. Hekatė – trakų deivė kerėtoja, buvo įsivaizduojama trimis pavidalais (Tergemina): kaip Selėnė (mėnulio deivė), kaip Diana

Galima būtų įvairiai interpretuoti šį tekstą. Esmė ta, kad autorius nebijo pateikti savo – jauno kūrėjo, šiauriečio – minčių, įvilktų į epistolografinį drabužį, Vakarų Europos intelektualams, pranešti apie save. Taigi laišškai pateikiami skaitytojo – kas ir koks jis būtų – teismui.

Antras dedikacinis laiškas parašytas Jurgiui Glacianui (Georgius Glacianus), Altdorfo akademijos profesoriui, o trečias – Johanui Busenreuthui (Iohannes Busereut), ėjusiam rektoriaus pareigas Altdorfe tuo metu, kai ten įsimatrikuliavo Risinskis. Pagaliau įžangą užbaigia Busenreutho padėka, parašyta su tipišku humanistiniu mandagumu, skirta rinkinio autoriui, kuris vadinamas *iuvenis ornatissimus*. Taigi Risinskis labiausiai vertino ir gerbė minties šviesuolius, o ne galinguosius, mat kūrinio prakalbas skiria ne kokiam mecenatui didikui, kaip tuo metu buvo įprasta, bet mokslininkams. Tą patį jis darė ir kituose savo kūriniuose: pavyzdžiui, Senekos komentarų⁵⁸² dedikacinė įžanga skirta Jurgiui Remui (Georgius Remus, Rhemius, 1561–1625) – teisininkui, mokslininkui, vienam iš įtakingiausių Niurnbergo sindikų, 1624 m. tapusiam Altdorfo akademijos prokancleriu⁵⁸³.

Toliau rinkinyje pateikiamas Risinskio laiškų adresatų sąvadas. Jo adresatai (iš viso 26) – ir realūs žmonės, ir išgalvoti asmenys (yra keletas laiškų anonimui ir neva rašytų Mirandolos, skirtų Pikui ir broliui⁵⁸⁴). Vieni iš

(medžioklės deivė), kaip Prozerpina (Cereros duktė), kuri buvo suviliota Hado, tapo jo žmona ir buvo priversta dalį metų gyventi su Hadu jo karalystėje; tada į žemę ateinanti žiema.

⁵⁸¹ Versta straipsnio autorės iš Saliomonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Aii recto. Už pagalbą perskaitant šį tekstą nuoširdžiai dėkojame prof. Eugenijai Ulčinaitei ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Senosios literatūros skyriaus darbuotojams. Plg. J. Poreckio komentarą šiam laiškui. Pasak šio mokslininko, Risinskio tragedija buvusi ta, kad tokiam giliai mąstančiam pedagogui visą gyvenimą tekę tai labai vargti ir vienišam gyventi provincijos užkampiuose, tai mokyti netikusius, išlepintus mokinius, tokius kaip bajoraičiai Bučinskiai – jaunuolius, kuriuos išmesdavo iš mokyklų kaip mušeikas ir girtuoklius. Risinskis neslėpęs savo pažiūrų, jis išdėstydavęs savo įsitikinimus laiškuose draugams ir kūrinių pratarmėse, suvokdamas, kad daugelis jo nesupras. Todėl šiame dedikaciniame laiške esą tiek ironijos, žr. Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 138.

⁵⁸² [Saliomonas Risinskis], *Solomonis Rysinii Sarmatae, ad epistolas L. Annaei Senecae, philosophi Stoici, notarum sive conjecturarum liber*, Norimbergae: Typis Johannis Friderici Sartorii, 1620, lap. A2–A4.

⁵⁸³ Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfie“, p. 144–145, 152.

⁵⁸⁴ Dėl pastarųjų dviejų laiškų mokslininkai nesutaria: ar tai yra fiktyvūs asmenys, kaip svarsto H. Kunstmannas, ar realūs, garsiojo XV a. filosofo Pico della Mirandolos palikuonys, kaip mano W. Urbanas. Mūsų nuomone, tai yra fiktyvūs laišškai, skirti išgalvotam asmeniui, galbūt bandant įsijausti į garsiojo filosofo asmenį, kaip to reikalavo fiktyvaus laiško taisyklės (apie tai žr. Т. Попова, „Фиктивное письмо как литературный жанр“, in: *Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика*, p. 181–215). Tą fiktyvumą patvirtina ir laiškų turinys, ir pateiktos

jų mums geriau žinomi (pvz., bajoraičiai Bučinskiai, arijonai Danielius Bielińskis (Bilenius), Jurgis Szomanas (Georgius Schomannus), Janas Petricijus (Iohannes Petricius) ir t. t.), kiti – mažiau, o dar kiti – visai neaiškūs. Bet apie juos plačiau nekalbėsime, nes Risinskio adresatai jau yra aptarti ne viename straipsnyje⁵⁸⁵, tik pasakysime, jog tai yra žmonės, gyvenę ir LDK, ir Lenkijoje, ir Vokietijoje. Priminsime, kad su pastaraisiais, t. y. Vokietijos (Altdorfo) moksliniu elitu, Risinskio ryšiai, daugiausia palaikomi per korespondenciją, nenutrūko iki pat jo gyvenimo pabaigos. Laiškuose rasime aptarta daugybę įvairių temų, atspindinčių kelerių metų (1585–1587) jaunojo humanisto mokslines, moralines, etines pažiūras, interesų kryptis, pagaliau tam tikrus biografijos faktus.

Laiškų temos – labai įvairios: nuo filosofinių svarstymų apie žmogų, jo gyvenimo prasmę, mokslą, meną iki filologinių komentarų. Dažniausiai pasikartojančias temas, kurias vienija visa, kas susiję su žmogumi ir jo veikla, galėtume suskirstyti į tokias grupes: 1) filosofija, psichologija, moralė, tikėjimas, protas, jausmai ir pan.; 2) draugystė; 3) mokslas, išsilavinimas, pedagogika, nuolatinis tobulėjimas ir savikūra; 4) menas, kūryba, poezija, poetas ir kritikas, kūrėjo talento klausimai; 5) valstybė, visuomenė, tauta (labai nedaug laiškų); 6) kelionės; 7) naujienos, rekomendacijos, prašymai, guodimas, pašmaikštavimai ir kt. Tiesa, daugumoje laiškų nagrinėjama ne viena tema, taigi yra mišraus tipo kūrinių (*epistulae mixtae*), todėl kartais nelengva tiksliau apibrėžti laiško objektą, tipą ar rūšį. Taigi prieš mūsų akis atsiveria visa tipiško humanisto veikla, dvasinis gyvenimas, domėjimosi sritys. Toliau aptarsime pačias svarbiausias temas – tas, kurioms Risinskis yra skyręs daugiausia dėmesio ir kurios parodo autoriaus pasaulėžiūrą, kūrybinę raišką, išryškinančias jo savitumą, renesansinio mentaliteto raišką.

Kaip minėta, rinkinio autoriaus žvilgsnis ir mintys sutelktos į žmogų. Tai būdinga Renesanso epochai. Priminsime keletą pagrindinių jos charakteristikų,

neįprastos datos bei parašymo vieta (nurodyta tik viename laiške), palyginti su kitų laiškų datomis, t. y. *Anno ab V. C. 2337* ir *Anno ab O. C. 5555 Calculo Pantal.*

⁵⁸⁵ Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfie“, passim; Waclaw Urban, „Parę uwag geograficznych i biograficznych dotyczących korepondencji S. Rysińskiego (na marginesie artykułu H. Kunstmann w t. XX „Odrodzenia i Reformacji w Polsce““, p. 227–228.

žinomų specialistams, bet reikalingų kitiems, norėsiantiems geriau suprasti Risinskio laiškus. Renesanso žmogus – plačios, įvairiapusės prigimties, temperamentingas, trokštantis nuotykių, mėgstantis demonstruoti savo galią, giliai jaučiantis grožį. Atramos jis ieško savyje, todėl stengiasi save tobulinti. Dėmesys žmogaus asmenybei leido Renesanso mąstytojams bei menininkams išskirti ir aistringą, beatodairišką, ir protingai apskaičiuojančio žmogaus tipus. Ugdant save ir kitus, siekiama sujungti tuos du polius. Pagrindinis dėmesys sutelkiamas į žmogaus „aplinkos“ – santykio su kitais žmonėmis – analizę. Renesanso filosofijos akcentas yra problemiška žmogaus egzistencija. Dažnai klausiama: kas yra žmogus, kokia jo gyvenimo paskirtis? Iškyla tarsi dvi dramatiškos priešingos koncepcijos, ypač atsispindėjusios mene: jaunas, besidžiaugiantis herojus ir „baisus žmogus“, kuris triumfuoja pamindamas visa, kas didu. Neretai ieškojimai būna pagrįsti svarstymu, abejone žmogaus prigimties galiomis. Bet „realybės grožis toks kerintis, kad prieš norą ir galimybę jį pažinti blanksta netgi didžiausios abejonės, o siekimas jį pertvarkyti pagal naują žinojimą toks patrauklus, kad jam realizuoti negaila viso gyvenimo“. Skaudžias abejones nusveria tikėjimas žmogaus galia, jo teise į žemiškąjį džiaugsmą. „Pasaulis Renesanso žmogui – tai konkretybė, prasidedanti jame pačiame ir čia pat už jo ir taip pat realiai plintanti iki horizonto, kuris tolsta, tolydžio prie jo artėjant, o per tas tolumas gali nuvesti į prieskonių ir aukso kraštus“⁵⁸⁶.

Renesanso žmogus universalus: jį domina daugybė sričių. Jei lauksi, kol kiti tirs gretimas sritis, pasmerksi save neveiklumui. Pats laiškų rinkinio autorius yra išbandęs daugybę žanrų: tai epistolografija, antikinės literatūros tyrimai, patarlių rinkinys, Radvilų giminės biografijos, poetinė kūryba. Žodžiu, tai yra žmonės, Risinskio žodžiais tariant, „tiksiantys kiekvienam metų laikui“⁵⁸⁷. Studijuodami senuosius – pagoniškų ir krikščioniškų autoritetų raštus, humanistai suvokė žmogaus, kaip mąstančios būtybės, unikalumą, iškelė proto vaidmenį (*cogito, ergo sum*). Imta abejoti nusistovėjusiomis

⁵⁸⁶ Romualdas Ozolas, „Renesanso epochos metmenys. (Vietoj įvado)“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, p. 10.

⁵⁸⁷ *Omnium horarum fore homines*, žr. Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. C verso (I, 17).

dogmomis, tvirtinančiomis, kad žmogų sukūrė Dievas, kad žemė – visatos centras ir pan. „Nieko nėra nuostabiau už žmogų“⁵⁸⁸, – sako Džovani Piko dela Mirandola (Giovanni Pico della Mirandola, 1463–1494), ižymus italų Renesanso filosofas, mąstytojas, radęs šį posakį jo studijuotuose arabų raštuose. Jis teigė, kad Dievo žmogui esą leista turėti tai, ko pageidaus, ir tapti tuo, kuo panorės. Gimstančiam žmogui tėvas davęs visokios rūšies sėklų ir visokios gyvybės užuomazgų. Tos, kurias jis puoselės, išaugs ir subrandins jame savo vaisius. „Taigi kas galėtų nesišavėti žmogumi, [...] nes jis pats kuria ir paverčia save bet koku kūnu, suteikia sau bet kokio kūrinio ypatybes“⁵⁸⁹. Jis turi išganingą laisvą pasirinkimą. Pasak Mirandolos, žmogus esąs nepastovios, daugialypės, permainingos prigimties būtybė. „Tegul užlieja sielą šventas troškimas, – tęsia jis, – kad, nepasitenkindami tuo, kas vidutiniška, veržtumėmės prie to, kas aukščiausia, taip pat siektume (kai įstengsime, jei norėsime) to, kas pridera visiems žmonėms“⁵⁹⁰.

Visa tai apmąstoma ir Risinskio laiškuose⁵⁹¹. *Vita nostra iam quid est?*⁵⁹² – ne kartą klausia jaunasis literatas. Jis dažnai svarsto ir kelia klausimus – kokia žmogaus prigimties esmė, gyvenimo prasmė, santykis su kitais žmonėmis ir aplinka; jam labiausiai rūpi vidinis žmogaus pasaulis, jo kūrybinės galios, jų tobulėjimo galimybės. Kaip aiškėja iš laiškų (II, 13; 14; 17 ir kt.), Risinskiui nemažą įtaką darė Antikos filosofų – Empedoklio (apie 490–

⁵⁸⁸ Džovani Piko dela Mirandola, „Kalba apie žmogaus orumą“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, p. 122.

⁵⁸⁹ *Ibid.*, p. 125.

⁵⁹⁰ *Ibid.*; taip pat žr. Bogdan Suchodolski, *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, p. 5–22; Нина Ревякина, „Учение о человеке итальянского гуманиста Джаноццо Манетти“, in: *Из истории культуры средних веков и Возрождения*, Москва: Наука, 1976, p. 245–275; Gintautas Mažeikis, „Svetimą įprasminanti likimo figūra ir renesansinio individualizmo paieškos“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 75–89; Lech Szczucki, *Humanisci, heretycy, inkwizytorzy: Studia z dziejów kultury XVI i XVII wieku*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006, p. 133–146.

⁵⁹¹ Risinskis savo bibliotekoje, turėjo knygų, kuriose buvo sukauptos visokeriopos žinios apie žmogų, nagrinėjama jo jausmų ir valios fiziologija, žmogaus psichologijos klausimai, mimikos ir žmonių būdo savybės. „Tad jam buvo žinomas paskutinysis žmogaus filosofijos, psichologijos ir pedagogikos žodis“, apie tai žr. Ingė Lukšaitė, „S. Risinskis – Lietuvos reformacijos veikėjas ir humanistinė kultūra“, p. 16–17.

⁵⁹² *Kas gi yra tas mūsų gyvenimas?*, žr. Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Fiiii recto (II, 17).

430 m. pr. Kr.), teigusio, kad mūsų sielos prigimtis yra dvilypė⁵⁹³, ir Hērakleito (apie 544/540 – ? m. pr. Kr.), sakiusio, kad žmonių prigimtį lėmė karai⁵⁹⁴, mintys, kuriomis neretai rėmėsi ir minėtasis Mirandola⁵⁹⁵. Dar Risinskis domėjosi Pitagoru (apie 570 – apie 500 m. pr. Kr.), kuris sakė, kad tarp visų būtybių esama giminystės ryšių ir jos keičiasi sielomis. Jį domino šių filosofų dialektika; jis pats, atrodo, tuo metu linko prie dualizmo. Humanistas kiek abejojo dieviškuoju pasaulio sukūrimu: jis tikėjo „dievą-kūrėją“, bet kartu tvirtino, kad pati gamta – gyvojo pasaulio kūrėja, ir kad žmogus esąs sukurtas arba panorėjus tobulo įrenginio kūrėjui, arba gyvybė užgimusi pagal pačios gamtos įstatymus⁵⁹⁶. Viename Risinskio laiške rašoma:

Tie, kurių gimimą Hermis apšvietė laiminga žvaigžde taip, kad, pradėję kelionę Dievo link, jie prasiskverbė į gilesnę ir slaptę žinojimo apie dieviškus ir žmogiškus dalykus esmę, įžengia į Herakleito mokymo sritį, teigusio, kad viskas vyksta dėl kovos. Ir ne be pagrindo, kadangi įvairumas reiškinių, išskylančių prieš akis dėmesingiems stebėtojams (kuo ir remiasi Herakleito tiesa), pats nesuderinamų dalykų susiderinimas yra aiškesnis už aiškiausių šviesą ir gausiai parodomas. Bet ir tie, kurie, atmesdami Herakleito mokymą, seka Empedokliu, manančiu, kad visata laikosi ant nesutarimo ir draugystės [pagrindo], ir priima tai kaip nepaneigiamą filosofijos aksiomą, pasirodo, visiškai neklysta. Juk panašiai kaip μεγαλάνθρωπος⁵⁹⁷ sudarytas ne tik iš atskirų, bet apskritai iš priešingų ir vienas su kitu kovojančių [elementų], taip ir μικρόκοσμος⁵⁹⁸ viduje atskiriamas dviejų skirtingų materijų – linkusios [irti] ir nelinkusios irti. Šios nesutarimo sėklos, atrodo, suteikia amžino ir neperskiriamo sutarimo pagrindą ir kartu su antrinėmis priežastimis padeda santarvei. Iš to, kas nedraugiška, atsiranda draugystė⁵⁹⁹.

⁵⁹³ Bronius Genzelis, „Materialistinės filosofijos formavimasis“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Antika*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 61–63; 76–78.

⁵⁹⁴ *Ibid.*, p. 17–18; taip pat: „Būtina žinoti, jog karas yra visuotinis ir teisybė – vaidas, ir viskas gimsta per vaidą ir elgiasi [pagal jį]“, in: Herakleitas, *Fragmentai*, vertė Mantas Adomėnas, Vilnius: Aidai, 1995, p. 39.

⁵⁹⁵ Džovanis Piko dela Mirandola, „Kalba apie žmogaus orumą“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, p. 127–128.

⁵⁹⁶ Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. F recto (II, 13).

⁵⁹⁷ Megalantropas – didelis žmogus-dievas-visata.

⁵⁹⁸ Mikrokosmosas – mažas pasaulis-žmogus.

⁵⁹⁹ Versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Fii recto (II, 14). Taip pat naudotasi J. Poreckio vertimu į rusų kalbą, žr. Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 24.

Protas buvo ta vertybė, kurią Risinskis garbino ir kurią be išlygų pripažino:

Iškiliausia žmogaus dalis – protas, pasaulio kūrėjo paskirstytas po lygiai visiems, panašiai kaip ir pati žemiškoji buveinė, protas, sukurtas iš tos pačios materijos ir turintis tokią pat formą, sprendžiant pagal išorę, niekuo nė vieno iš žmonių nesiskiria: jis nieko neapgaušina savo kryptimis, funkcijomis ir pasireiškimais, apibūdinančiais žmogaus esmę, išskyrus ligų atvejus, kurie pasireiškia arba iš prigimties, arba dėl kokių nors aplinkybių. Bet protas pagimdo tokią kovą ir nuomonių bei svarstymų skirtumus tarp žmonių, kad vargiai išdrįsi tvirtinti, jog jis atsirado iš vieno šaltinio⁶⁰⁰.

Pažangą humanistas matė tik dvasiniame ir protiniame žmonių tobulėjime. Kaip sakė Mirandola, reikia išjudinti tai, kas yra mumyse pačiuose, pažinti patį save (*cognosce te ipsum*), lavinti sielą, klausyti savo sąžinės, pažinti tiesą⁶⁰¹. Risinskiui taip pat svarbu, kad žmogus įsiklausytų į savo prigimtį, pagal ją gyventų, pagal asmeninius gabumus pasirinktų sau tinkamą užsiėmimą (I, 18). Tačiau net ir labiausiai išsilavinęs žmogus ieškodamas klysta – juk *errare humanum est*. Kartais nereikia niekinti to, kas yra šalia, ir skristi vien į aukštumas, nereikia persistengti, mėtytis tarp kraštutinumų, todėl protingiausia čia būtų laikytis aukso vidurio (*aurea mediocritas*):

Net jei žmogus ir turėtų lūšies regėjimo aštrumą, [net ir tada] akylos akys neapsaugos nuo paklydimo; niekas nėra toks apdairus, kad kartais nesuklystų paprasčiausiuose dalykuose: juk nėra nė vieno laimingo visais atžvilgiais. Šitai atsitinka ir žmonėms, turintiems išskirtinį išsilavinimą bei protą. Taip jau sutvarkyta gamtos: kai kas nors mano, jog pasiekė aukščiausią tobulumą, tada visų labiausiai pasielgia neprotingai. Kai kas nors [yra] įsitikinęs, kad pakilo iki išsilavinimo viršūnių, tai jis stovi ant žemiausios jo pakopos. Toks yra žmogiškojo proto lengvabūdiškumas: paniekinus tai, kas yra žemiau, skristi į aukštumas, nors tai susiję su sunkumais ir net su pavojais. Daug saugiau pasielgtų žmogus, jeigu, pasitenkinęs paprastesniais dalykais ir jiems pritaikęs savo gabumus, stengtųsi uoliai dirbti, kad atneštų naudos, ir nemėgintų išplaukti už Heraklio stulpų. Juk ir sparnuotis, kuo daugiau turi plunksnų, tuo aukščiau veržiasi, stengiasi plasnodamas sklandyti

⁶⁰⁰ Versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Eiii recto (II, 8).

⁶⁰¹ Džovanis Piko dela Mirandola, „Kalba apie žmogaus orumą“, p. 125, 130, 131, 137 ir kt.

*padangėse. Jis vengia skristi žemiau, bijodamas, kad ten jam paspėsti spąstai, kuriais gali būti pagautas, kas dažnai ir įvyksta. Panašiai atsitinka ir mūsų filosofams, kai jie bando pakilti virš meteorų ir metafizikos. Sunku juos sustabdyti ir įtikinti, kad jie klysta, kol galų gale jie nukrenta ant žemės, sunkiai kapanojasi, daro apmaudžias klaidas paprasčiausiuose dalykuose, nuo kurių anksčiau nisisukdavo ir kuriuos niekindavo*⁶⁰².

Pasipiktinimas pseudomokslininkais išsakomas ne viename laiške (II, 1; 8; 20). Ypač aštriai apie tai kalbama tekste Bonkurijui Cerazijui, kur Risinskis itin kategoriškas nesažiningų, išpuikusių ir tingių mokslininkų atžvilgiu, sugebančių tik tuščiai ginčytis, bet stokojančių išminties ir išsilavinimo⁶⁰³. Rinkinio autoriui svarbus pažiūrų pastovumas, visiškas atsidavimas moksliniam darbui, apskritai mokslo moralė, etika.

Antros knygos 3-iame laiške Risinskis, tarsi pakartodamas Horacijaus nuostatą (*Carm.*, II, 10), sako, jog laimingi tie, kurie nepasiduoda kraštutinumams ir laikosi vidurio pozicijos (*Medium quippe tenere beati*⁶⁰⁴). Šiame tekste taip pat apibrėžiama, kas yra dorybė: *Virtus est medium vitiorum, et utrinque reductum*⁶⁰⁵ (Dorybė yra viduryje tarp ydų ir nutolusi nuo abiejų [kraštutinumų]). Šią dorybės sampratą, perimtą iš Aristotelio, noriai kartojo daugelis vėlesnių filosofų ir poetų. Pačiam Risinskiui ne visada pasiseka laikytis aukso vidurio, nenuklysti į vieną ar kitą šoną bei nuolatos tobulėti. Taigi ne kartą jam tenka susidurti su keičiančiu pavidalą Protėjumi, tai yra pačiu gyvenimu ir žmogaus chameleoniška prigimtimi. Tai puikiai iliustruoja laiškas, rašytas Tobijui Wiśniowskiui (Visniovius):

Klausį, kaip iš tiesų aš gyvenu? Aš gyvenu ramų, sunkų, linksmą, liūdną gyvenimą, degu, žvarbstu, esu išmintingas, kvailioju, skubu, sustoju, spartinu žingsnį, bet pernelyg lėtai. „Kokiu ryšiu esu susietas su keičiančiu pavidalą Protėjumi?“ Ne

⁶⁰² Versta iš: Saliomonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Diii recto–verso (II, 1). Verčiant naudotasi ir J. Poreckio vertimu į rusų kalbą, žr. Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 26–27.

⁶⁰³ Saliomonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Eiii recto–verso (II, 8).

⁶⁰⁴ *Ibid.*, lap. Dvi verso.

⁶⁰⁵ *Ibid.*, lap. Dvi verso.

*mane teisk, o likimą, Protėją. Ar sužinojai, kur jis yra? Tau pažįstamas jam būdingas nepastovumas*⁶⁰⁶.

Kartais, kai neturi galimybės ir net nebenori tobulėti, Risinskis jaučia didžiulį skaudulį, tarsi rezignuoja. Apie tai rašo Laurentijui Clobucensijui⁶⁰⁷. Kaip tik tuo metu, kai rašytas šis laiškas, tai yra 1585 m., jaunasis pedagogas mokytojavo Secemino (miestas Mažojoje Lenkijoje) evangelikų reformatų mokykloje. Jam teko sunkiai ir prastomis sąlygomis dirbti, persirgti sunkia liga⁶⁰⁸. Todėl kitame tų pačių metų laiške Danieliui Bielińskiui skundžiasi, kad jį prispaudusi sunkiai pakeliama Atlanto našta:

Kiek kartų galvoju apie žmogiškosios esmės padėtį, kuri iš tiesų yra apgailėtina, ir kiek kartų mintyse svarstau apie mirtingųjų gyvenimo pagerinimą, kuris priklauso nuo didelių blogybių, tiek kartų ateina į galvą to senojo ir išmintingiausiojo Askros⁶⁰⁹ dainiaus eilutė: „Kiekviena diena yra motina, bet kai kada virsta pamotė“. Juk nėra nė vieno, net ir pačios laimės kūdikio, kuris visada plaukiotų laimės uoste, ir kuriam didesnė dienų dalis būtų ištraukiama iš palankumo strėlinės, o ne iš nesėkmės. Būtent iš šio pavyzdžio ir mokausi ir [tikrai] žinau, kad [tai] yra teisingiausia. Nes kai prieš metus [skaičiuojant] nuo šių metų [t. y. 1584 m. pradžios] ėjau pedagogo pareigas pas M. [?], Upytės teisėją Žemaitijoje, naudojausi motinišku laiko gerumu ir malone, ir kai po to iš ten jūra atplukdė mane į šitą krantą, labiausiai kentėjau nuo tos pamotės. Kol esu čia, Secemine, aš nei turiu kokią nors uždarbį, nei gaunu kokią nors naudą, nei galiu tęsti ir baigti savo studijų. Mane užgriuvo toks darbų kalnas, prispaudė tokia Atlanto našta (jau iš pat pradžių pripažįstu, kad ji – ne mano pečiams), kad regiu, jog mano laiko nelieka ne tik imtis studijų, bet ir apskritai atgauti dvasią. Nesveikų akių žmonėms ir barzdaskučiams žinoma⁶¹⁰, kaip tai sunku ir tiesiog nepakeliama žmogui, o ypač tokiam, kuris dega meile mokslams, nes šitaip mano prasidedančio gyvenimo laikas, kuris dabar geriausiai tinka talentui ugdyti,

⁶⁰⁶ *Ibid.*, lap. Gvi verso (II, 29). Plg. Cicerono žodžius apie žmogaus sielos daugialypiškumą ir nepastovumą, kuris ypač trukdo draugystei: „Mat kadangi bičiulystės esmę sudaro tai, kad viena siela tarsi atsiranda iš daugelio, tai kaipgi ji galės atsirasti, jei netgi vienas žmogus neturės vienos ir tos pačios sielos, o – įvairuojančią, nepastovią ir daugialypę?“, žr. Markas Tulijus Ciceronas, *Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*, iš lotynų kalbos vertė Sigitas Narbutas, Vilnius: Vyturys, 1998, p. 110.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, lap. Bii recto (I, 5).

⁶⁰⁸ Laiškų rinkinyje dėl šių aplinkybių yra net parašyta Risinskio epitafija sau pačiam, žr. *ibid.*, lap. B verso (I, 3).

⁶⁰⁹ Hesiodo.

⁶¹⁰ Ši posakį autorius vartoja ir kituose rinkinio laiškuose. Jis reiškia: „visiems žinoma“, t. y. įvairių profesijų ir luomų žmonėms.

eina be naudos, o ir tie dalykai, kurių išmanymą iki šiol pasiekiau, greitai nueis vėjais⁶¹¹.

Tačiau Risinskis nepasiduoda, tvirtai laikosi savo siekių, tęsia studijas ir rodo puikų pavyzdį auklėtiniams, bendraudamas su jais laiškais ir jiems patardamas. Apie nuolatinį darbą ir tobulėjimą, apie būtinumą studijuoti poeziją ir kurti patiems kalbama daugelyje jaunojo pedagogo laiškų, rašytų globotiniams Bučinskiams. Įspūdinga humanitarinio lavinimosi programa, pasak S. Narbuto, išdėstyta ilgame I-os knygos 17-ame laiške. Pacituosime tik keletą šios „programos“ minčių:

Jei kuo pirma negaliu nesistebėti, tai turtinga ir vaisinga jūsų prigimtimi. Tarsi visoms augalų rūšims tinkamos dirvos [tos jūsų prigimties] užteko ne tikrai retorinių gabumų vaisiams subrandinti, bet ji, sėkmingomis aplinkybėmis priėmusi dieviškosios poezijos sėklą, laimingą valandą išleido jos želmenį. Nekyla abejoniu, kad jūs akivaizdžiai įrodysite esą ne prancūzai ar italai, atsidavę vienam užsiėmimui ir [tam pačiam] nuolat atsidėję, o žmonės, tikslintys, [kaip sakoma], kiekvienam metų laikui. Taip galvodamas aš meldžiu ir melsiu, kad judu ateityje teiktųsi saugoti šitods kuo įstabiausias machinos, kurią mes regime priešais savo akis, Kūrėjas. [...] Mat budint, veikiant ir numatant, ką gali, įgyjama dangaus malonė. [...] Iš to darosi aišku, kad žmogus jokiuose dalykuose neis į priekį, jei neįdės savo triūso ir [vengs] dažnų pratybų⁶¹².

Toliau Risinskis prieina prie mieliausio jo širdžiai ir labiausiai vertinamo „šventosios“ poezijos (*sacra poesis*) žanro, nagrinėjamo ir komentuojamo taip pat ne viename jo laiške (I, 12; 21; 23; II, 2; 8; 11; 21). Poezijos menas – sudėtingas, o poeto talentą reikia visokeriopa lavinti ir puoselėti bei gerbti, visų pirma išsiaiškinus asmens polinkius: *Jei kokiems sugebėjimams ir reikia*

⁶¹¹ Versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Aviii recto–verso (I, 1). Taip pat naudotasi S. Narbuto vertimu: Sigitas Narbutas, „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, p. 19.

⁶¹² *Ibid.*, p. 19–20. Plg. su Mirandolos mintimis: *jei panorėsime būti palydovais angelų, kopiančių Jokūbo laiptais aukštyn ir žemyn, jeigu iš anksto nebūsime gerai parengti ir išmokyti, kaip reikia kopti nuo vieno laiptelio ant kito, niekada neišsukant iš kelio ir nesusiduriant su kitais, kurie juda pirmyn ir atgal. Kai mes pasieksime šitai iškalbos menu arba proto sugebėjimais, tada, įkvėpti cherubinų dvasios, filosofuodami pagal laiptų, t. y. prigimties, pakopas, išsiskverbdami į visa ko esmę, mes kartais leisimės žemyn, su titano jėga suskaidydami vienovę tarsi Ozyrį į daugybę dalių, o kartais kilsim aukštyn, su Febo jėga sujungdami tą daugybę dalių tarsi Ozyrio kūno dalis į visumą, kol pateksime į tėvo, esančio laiptų viršuje, glėbį ir pagaliau nurimsime, patyrę teologijos palaimą, žr. Džovanis Piko dela Mirandola, „Kalba apie žmogaus orumą“, in: *op. cit.*, p. 127.*

kruopštaus bei atkaklaus lavinimo, tai pirmiausia – poetiniams. Dėl to būtina dieną naktį skaityti Horacijų, Vergilijų ir Ovidijų, mokytis jiems būdingų meninių figūrų bei posakių, kūrinio sąrangos ir kompozicijos, grakštaus pasakojimo, sąmojingų istorijų, aforizmų, tinkamų ir būtinų taip pat savo paties gyvenimui, juos imituoti. Anot laiško autoriaus:

privalote iširti savo jėgas, kurio žanro poezijoje galite geriau [pasireikšti] ir daugiausia [pasiekti]. [Tai] ištyrę, jūs prie svarbiausios kurio nors žanro asmenybės sutelksite savo triūsą, kuris, patikėkit, bus naudingas ir vaisingas. [...] Tegul jūsų negąsdina toks rafinuotas ir pedantiškas jūsų prigimties išbandymas iš esmės, nes kai perprasite savo genijaus prigimtį, galėsite su dar didesne nauda dalyvauti šiuose darbuose. Nenusiminkite, susidūrę su sunkia pradžia ir nebesitikėdami [galėsią] žengti į priekį, o priešingai, nuolat veikite, prisimindami Romos imperatoriaus Penktojo devizą „Toliau“⁶¹³.

Taip pat Risinskis palinki savo mokytiniais, kad nepraeitų nė viena diena, per kurią negimtų nė eilutė, ramina, kad kiekvienas darbas prieš jo imantis atrodo sunkus. Todėl tik nuolatinėmis studijomis, o ne jėga žmogus pasieks mokslo aukštumas. Taigi skamba humanistinės pedagogikos šūkiai. Šiame laiške, kaip ir daugumoje kitų, autorius pateikia galybę antikinių realiųjų pavyzdžių, patarlių, citatų, kurias kartais perkuria savaip. Ypač jomis mirga, kaip minėta, laiškai, adresuoti mokiniams. Kartais atrodo, kad jų kiek per daug. Taigi atsiskleidžia ne tik Risinskio-mąstytojo, bet ir Risinskio-pedagogo talentas, o tai matyti ne tik teorijoje, bet ir praktikoje, nes pats adresantas nuolatos dirbo ir tobulinosi visą gyvenimą⁶¹⁴.

Palygindami pateikiame Erazmo Roterdamiečio „programą-dienotvarkę“ apie discipliną, savikūrą, tobulėjimą, išdėstyta laiške Christianui Nothoffui:

⁶¹³ Sigitas Narbutas, „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, p. 21–22.

⁶¹⁴ Reikia tik apgailestauti, kad šiedu Risinskio mokytiniai-globotiniai nesuteikė jam paguodos, mat jau po trejų studijų metų Altdorfe, 1589 m. balandžio 24 d., Stanislovas Bučinskis buvo apkaltintas dėl skolos neapmokėjimo (1600 flor.). Dėl to net buvo pasodintas į kalėjimą, kur vis dar tebebuvo tų pačių metų lapkritį. Ne geriau susiklostė ir brolio Kristupo likimas, kuris 1590 m. įsiskolino taip smarkiai, kad 1592 m. vasarį Risinskis buvo priverstas prašyti vaivados Jürgeno Minseckho (sic!) pagalbos, ir jo padedamas tikėjosi išlaisvinti savo auklėtinį iš kalėjimo. Ko gero, Stanislovo skola buvo gerokai didesnė nei brolio, nes apie jį buvo kalbama ir 1592 m. lapkritį. Atrodo, kreditoriai kreipėsi į Janą Ostrorogą, nes būtent jis 1592 m. lapkritį sutiko patenkinti jų pretenzijas dėl Stanislovo. Reikalas tebesitęsė ir 1594 m.: du Altdorfo piliečiai išvyko į Lenkiją tvarkyti tų reikalų ir ilgai negrižo bei nedavė jokios žinios apie save; tada vėl buvo kreiptasi į Ostrorogą. Neaišku, kuo tas reikalas baigėsi, žr. Heinrich Kunstmann, „Salomon Rysiński i norymberski uniwersytet w Altdorfie“, p. 143.

Padalyk savo dieną į darbo valandas, kaip mes skaitome apie Plinijų Jaunesnį ir popiežių Pijų II, vyrus, vertus prisiminti. Pirmiausia, ir tai yra svarbiausia, klausyk mokytojo interpretacijos – ne tik atidžiai, bet ir godžiai. Nepasitenkink vien kantriai sekdamas nagrinėjimus, bet kartais pralenk minčių eigą. Įsidėmėk jo žodžius, užsirašyk juos popieriuje, kuris yra vertingiausias pasakyto žodžio saugotojas; tačiau, kita vertus, nepasikliauk [bet kuo], kaip koks Senekos mulkis [Ep. 3.6.5–8], kuris įsikalė į galvą viską, norėdamas išsaugoti savo vergams kiekvieną žodį. Nepasikliauk savo moksliskom knygom, kai pats lieki neišsimokslinęs! Ką išgirsti, to neturi užmiršti; kartok, vienas arba su kitais. To dar neužtenka: nepamiršk skirti laiko tyliam apmąstymui, [kaip] rašė Augustinas, ypač tai pritaikyk dvasiai ir atminčiai. Taip pat disputai [...] parodo minties jėgą, ją skatina ir gausina. Nesigėdink klausti, jei abejoji, ir jei klysti, nesigėdyk pamokymų. Venk naktinio darbo ir studijų netinkamu laiku, nes tai menkina dvasios jėgą ir labai kenkia sveikatai. Rytas už vakarą protingesnis⁶¹⁵ – tai tinka studijoms. Papusryčiavęs pažaisk, eik pasivaikščioti arba paplepėti. Kaip galima dar ir dirbti?! Valgyk tiek, kiek naudinga sveikatai, o ne kiek tu trokšti. Prieš valgį truputį pasivaikščiook, pavalgęs – taip pat. Prieš miegą skaityk ką nors išskirtinai malonaus ir turinčio išliekamąją vertę; tai apmąstant ateis miegas, ir kai tu pabusi, tai atsiminsi, ką buvai skaitęs. Įsidėk giliai į širdį Plinijaus žodžius [Ep. 3.5.16], kad laikas, praleistas ne studijoms – tai iššvaistytas laikas. Susimąstyk, nieko nėra trumpesnio kaip jaunystė; kartą ji ateina, bet niekada negrįžta⁶¹⁶.

Įdomūs ir aktualūs net ir šių dienų žmogui yra ir kiti klausimai, problemos, keliami Risinskio, kalbant apie poeziją, kūrybą apskritai: poeto ir kritiko santykis, talento vertinimo problema, koks kritikas yra geras, o koks ne, ir pan. (I, 18; II, 2; 8 ir kt.).

Nuo žmogaus neatsiejami jo jausmai, vidinės būsenos, aistros – juolab kad Renesanso žmogus išlaisvėja, trokšta pažinti, grumiasi, ieško nuotykių,

⁶¹⁵ *Morgenstunde hat Gold im Munde* (pažodžiui: Ryto valandos burnoj turi auksą).

⁶¹⁶ Versta straipsnio autorės iš: Erasmus von Rotterdam, *Briefe*, verdeutscht und herausgegeben von Walther Köhler, Wiesbaden: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1947, p. 20–21. Beje, panašių „programų“ būta ir vėlyvojoje Antikoje. Romos imperatorius Julijanas (IV a.) rašo iš Galijos savo buvusiems bendramoksliams Atėnuose, Eumenijui ir Farianui: *Nevenkite sudarinėti kalbų, gerai rūpinkitės retorika, kurkite poemas; dar daugiau dėmesio skirkite moksliniams užsiėmimams; visapusiškai pasiūveskite Aristotelio ir Platono veikalų nagrinėjimui. Tegul tai tampa pirmo svarbumo reikalu – fundamentu, pagrindu, statiniu, stogu; visa kita – antraeiliai dalykai.* Cituota ir versta iš Т. Попова, „Письма императора Юлиана“, in: *Античная эпистолография*, p. 227.

atranda. Jis nebijo reikšti jausmų. Juos spalvingai laiškuose rodo ir Risinskis, pasitelkdamas galybę sąvokų. Laiške Ambraziejui Stankarui (I, 20) išsakomi skausmingi jausmai, nemalonūs pojūčiai, reiškiami gana įprastomis klišėmis: *dolor; moeror; vulneravit meas aures; vis lacrymarum; dolor auctus; me in solitam aegritudinem conuicerit; me occupatum moerore; tristia obsessum* ir t. t.⁶¹⁷ Su liūdesiu susijusi ir mirtis. Ją Risinskis supranta kaip neišvengiamybę, tai esąs rūkas, ūkanos, kurios mus visus sustabdo. II-os knygos 4-ame laiške mirtis apibūdinama taip: *Bet juk ji, kuriai apskritai svetima tai, kas žmogiška, dar neatėjo, nors yra visa gimdančios gamtos jėga, neišaiškinta savybė, prigludusi prie jos šaknų želmėnų*⁶¹⁸. Risinskio mirties suvokimą puikiai išreiškia ir guodžiamasis laiškas, skirtas Altdorfo akademijos rektoriui Busenreuthui, mirus jo dukrelei, kuriame humanistas guodžia draugą dėl netekties, bet kartu ragina stoiškai iškęsti sielvartą:

Aš šiandien sužinojau, garsusis vyre, kad tavo dukrelė Julijona dėl neišvengiamo likimo atsisveikino su gyvenimu, pagrobta žiaurios mirties. Žinau, tu išgyveni kančią, ypatingą skausmą, kurį jaučiame mes, visi žmonės, pavaldūs šiam įstatymui. Kiekvienas iš mūsų turi savų kančių, bet labiausiai tas iš tėvų, [kuris,] netekęs savo vaiko, sieloje yra neapsakomai iškankintas. Tau vis dėlto dera ramiai išgyventi šito vaikelio, pagrobto nuo gyvenimo slenksčio, likimą bent jau dėl to, kad šis sielvartas, jei jį dera laikyti tik sielvartu, o ne didžiausia malone, – bendras. Ir iš tiesų, „ὄκ ἀιχρὸν ἀνθρώποισιν ἀλλήλων κακά“ [„negėda žmonėms vienam su kitu dalintis nelaime“], kaip sako Euripido Tesėjas. Galbūt mes turime ne mažiau užuojautos dėl būsimos palaimos, nei [jos turėjo] ta barbariška trakų gentis, kuri, kai žmogus atsiranda šiame pasaulyje, ima raudoti ir vaitoti, o kai jis numiršta, linksminasi ir šoka, neslėpdama savo įsitikinimo, kad tas, kuris žengia į gyvenimą, įžengia į sielvarto pakalnę, o išeidamas iš gyvenimo išsilaisvina iš gausybės širdies skausmų ir patenka į ramybės uostą. Ir, žinoma, teisinga yra mintis: „ὄν θεοὶ φιλόσιν, ἀποθνήσκει νέος“ [„tas, kurį dievai myli, miršta jaunas“]. Kas gi gali būti labiau pagirtina ir naudinga žmogaus darbuose, negu [tai,] kai kuo greičiausiai

⁶¹⁷ *Skausmas; liūdesys; sužeidė mano ausis; ašarų jėga; didžiulis skausmas; įstums mane į įprastą liūdesį; mane, užvaldytą sielvarto; apimtą nykumos.*

⁶¹⁸ Versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Dvii verso (II, 4).

pasiekiamas tikslas koku nors trumpiausiu keliu. Koks dar gali būti trumpesnis kelias į būsimą nemirtingumą, nei vaikiškame amžiuje atiduoti duoklę prigimčiai? Juk visi mes neabejotinai žemiškame gyvenime, vieni lėčiau, kiti greičiau, keliaujame nuo žmogiškų dalykų Dievo link. Bet kodėl aš pilu vandenį į okeaną? Tu, pats būdamas išmintingas, pakankamai apie tai žinai. Vis dėlto, kadangi apdainavau neišdailintoje giesmėje vaikelio gimimą, nutariau ta pačia plunksna papasakoti ateičiai apie jos mirties dieną; taigi siunčiu dvi aštuonių eilučių epitafijas, sukurtas tam atvejui; jei jos tau nusišypsos, priimk kaip paguodą, jei bus nemalonios, neprarandu vilties, kad tu liksi patenkintas savo dvasios stiprybe⁶¹⁹.

Jau minėjome, kad laiškų rašymo vadovėliuose buvo detalūs nurodymai, kaip rašyti guodžiamuosius laiškus. Kaip matome, Risinskis buvo uolus tokių vadovėlių skaitytojas. Ne ką mažiau įspūdingai jo laiškuose reiškiamas ir džiaugsmas (I, 21), pyktis (I, 22) bei kiti afektai. Žinoma, tokia jausmų raiška yra ir to meto retorikos dalis. Tai puikiai iliustruoja minėtas neva Mirandolos rašytas laiškas broliui. Čia matome gerokai hiperbolizuotą liūdesio jausmą, išvykus draugui. Laiškas kiek panašus į parodiją, primenančią paties Erazmo Roterdamiečio kai kuriuos jaunystės laiškus. Palyginkime vieną iš gausybės panašaus pobūdžio didžiojo olando laiškų, rašytų draugams, ir Risinskio-Mirandolos laiško fragmentus. 1487 m. Erazmas rašo draugui Servacijui Rodžeriui (Servatius Roger, vienuolyno prioras) verksmingą laišką:

Miliausias Servacijau, nors aš negalėjau skaityti Tavo laiško be ašarų, tačiau jis ne tik išsklaidė mano vidinį skausmą, kuris mane jau stipriai nukamavo, bet netikėtai pralinksmino. Kaip tinka džiaugsmas prie ašarų? Skaitydamas Tavo mielą laišką verkiau iš džiaugsmo dėl Tavo neapgaulingo taip geidžiamos meilės man liudijimo, ir verkdamas džiaugiausi. Tačiau prieš tai ištisas dienas raudodamas dejavau iš liūdesio; paskui pratrūko ašarų liūtis, kuri suvilgė Tavo laišką, ne iš skausmo pripildytos krūtinės, o iš neapsakomos meilės Tau. Tikėk manimi, yra ir meilės ašaros, ji taip pat turi savo džiaugsmus. Ir kas, mielas Servacijau, turi tokią akmeninę širdį, kad nelietų ašarų skaitydamas tokį laišką, kaip Tavo? Kokie gražūs žodžiai, koks žavus turinys, argi tai ne ypatingos meilės liudijimas! Ir kiek aš jį

⁶¹⁹ *Ibid.*, lap. Gviii verso–H recto (II, 31). Šalia lotyniško teksto taip pat naudotasi rusišku J. Poreckio vertimu, žr. Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 34–35. Plg. Servijaus Sulpicijaus Rufo guodžiamąjį laišką, siųstą mirus Cicerono dukrelei Tulijai, taip pat Cicerono atsakymą, žr. Cicero, *Ad fam.* IV, 13, 1; VI, 10 ir VI, 13, 1.

beskaityčiau (aš skaitau jį beveik kas valandą), atrodo, girdžiu savo Servacijaus balsą, matau jo draugišką veidą. Kadangi dabar mes negalime pasikalbėti, mane guodžia laiškas, jis sujungia mane su tolimuoju Servacijumi, ir čia tinkamai galiu pacituoti Vergilijų [Aen. 4, 83]: „Girdi ir mato jį, nesantį šičia“⁶²⁰. Savo laišku mane praturtinai ir padarei laimingesnį, negu Aleksandrą Didįjį – visi jo triumfai arba Krezų – jo turtai.

[...] Kas yra svarbiausia tikroje draugystėje, jei ne su draugu pasidalinti paslaptimi, jei jis tai vertina. Tai sakyti „ne“, tai teigti „taip“ ir vėl kitaip kalbėti, aš klausiu Tavęs, ar tai ne veidmainiavimas ir slapukiškas žaidimas? Daryk ką nori, bet nesišaipyk iš savo geriausio draugo. Kaip ten bebūtų, sakyk tiesiai; jautriai sielai nieko nėra labiau kankinančio. Ir jeigu aš Tavęs negaliu suminkštinti dėl šito reikalo ir, Vergilijaus žodžiais tariant [Aen. 5, 449f], „veltui lieja vargšas ašaras, mirti norėčiau aš ir niekad nematyti dangaus skliauto“. Lik sveika, mano viltie, vienintele mano gyvenimo paguoda. Tegul kaip galima greičiau Tavo laiškas pasiekia mane⁶²¹.

Šiame Erazmo tekste išryškėja laiško, kaip tarpininko tarp nesančiųjų vienas šalia kito, koncepcija; taip pat supratimas draugystės, kuri ir labai džiugina, ir labai skaudina, bet yra be galo svarbi Renesanso žmogui. O dabar pateiksime Risinskio laiško broliui, rašyto Mirandolos vardu, ištrauką:

Pagaliau man pasisekė pasigėrėti šiuo veidu, kurį jau labai seniai troškau pamatyti. Atrodo, kad tavęs nėra metus, mieliausiasis broli, nors tavęs nėra tik 40 dienų. Toks liūdesys atslinko tau išvykus, kad aš ėmiau abejoti, ar galėsiu ilgiau likti gyvas, jei ne viltis, kad, daugelio nuomone, tu greitai grįši. Jei galėtum pažvelgti į kurį nors iš mūsų, įstrigusią tarp vilties ir baimės, pasakytum, kad [jis yra] tarsi Charonas. Jau taip visa kas buvo apimta ilgesio ir liūdesio, panardinta į neviltį; tu būtum pamatęs, kad nė vienas nebuvo linksmas: nudelbti žemėn žvilgsniai, visų sunerimę ir beveik suakmenėję veidai. Jeigu tuo laiku pranašė būtų iškvietusi iš požemių karalystės pas mus Nazoną, tai ne tamsias ar paslaptingas ir sunkiai suprantamas, bet gyvas ir iš tikrųjų vaizdingas metamorfozes jis būtų galėjęs pavaizduoti savo kūrinuose. Bet kam buvo reikalinga [pateikti] toki mūsų būsto vaizdą? Būtent dėl to, kurio buvimas tą būstą džiugino, kad sugražintų jam buvusį linksmumą, kurio nebuvimas [tą džiaugsmą] sumažino. Kodėl gi? Kokia dievų puota

⁶²⁰ Žr. Vergilijus, *Eneida*, iš lotynų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 1989, p. 67.

⁶²¹ Versta darbo autorės iš: Erasmus von Rotterdam, *Briefe*, p. 3–5.

vykdavo mūsų buveinėje, kai viską puošė tavo buvimas! Nesuklysi pasakęs, kad tau esant viskas imdavo judėti. Tu ne mažiau, nei tas Panas, tai šmaikštumu, tai pokalbiais, tai puikiomis kalbomis, tai dainomis, tai skambiais, natūraliais ir dainingais žodeliais buvai įpratęs linksminti ir išjudinti. O dabar mes visi panašūs į Batus⁶²²: nė vienas nekalba, o jei kalba, tai jokiū būdu neprimena tavo iškalbos gelmių, niekas nedainuoja, o jei dainuoja, atrodo, kad baubia; ir niekam neateina į galvą nieko, kas galėtų atkreipti visų dėmesį. Nejaugi pelnytai mes viso to netekome ir atrodome beveik priblokšti liūdesio ir vienatvės? Ir jeigu maloniausi buvusiu [laikų] prisiminimai apie tave būtų iš mūsų pagrobti, tai reiktų rūpintis mūsų išgelbėjimu⁶²³.

Panašumų, kaip matyti, yra nemažai – ir žodinėje raiškoje, ir parenkant retorines priemones: epitetus, hiperboles, konstruojant frazes kontrasto principu (beje, labai mėgtu ir kitų to meto rašytojų), esama daug sinoniminių pakartojimų su jungtuku *ir*. Tačiau Erazmo laiškas atrodo kaip labai atviras, nuoširdus jaunuolio išsipasakojimas draugui, o Risinskio laiškas – kiek „moksliškesnis“, „dirbtinesnis“, su tam tikra doze ironijos. Beje, ankstyvieji Erazmo laišakai kai kurių mokslininkų yra laikomi daugiau epistolinio stiliaus pratybomis nei asmeniška išpažintimi⁶²⁴.

Risinskis aukščiausia žmogiškų santykių pakopa laikė bendravimą tarp žmonių, draugystę, kuriai neturi trukdyti nei nuomonių skirtumai, nei amžius, nei kilmė. Žmonės susiję vienas su kitu, kad ir kokie skirtingi jie būtų. Bičiulystės tema jam buvo labai artima, svarbi, todėl daugumoje laiškų apie ją ir svarstoma, kartais nors probėkšmiai, net kalbant visai kita tema. Kaip matėme ir iš Erazmo laiškų, ji buvo ypač aktuali Renesanso žmonėms, humanistams, o tą pavyzdį jie ėmė iš Antikos žymiųjų „draugų porų“: Oresto ir

⁶²² Batus – piemuo, Merkurijaus paverstas į akmenį.

⁶²³ Versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Ciiii recto-verso (I, 19).

⁶²⁴ Apie tai žr. Johan Huizinga, *Erazmas*, p. 22. Palyginimui pateiksime trumpą ištrauką iš retoriaus Libanijaus laiško minėtam imperatoriui Julijanui: *Dabar aš beveik skraidau debesyse – taip mane įkvėpė atsiradusi viltis gauti iš tavęs laišką. [...] Ir man jau atrodo nereikšmingi Mido turtai, Nirėjo grožis, Krisono greitumas, Polidamanto jėga, Pelėjo kardas*. Cituota ir versta iš T. Попова, „Письма императора Юлиана“, p. 253. Nirėjas, Charopo ir Aglajos sūnus, – gražiausias iš achajų po Achilo; Krisonas – atletas iš Himeros, garsus olimpinių žaidynių (apie 450 m. pr. Kr.) nugalėtojas; Polidamantas – Trojos karo dalyvis ir aiškiaregys, Hektoro draugas.

Pilado, Damono ir Pintijo, Tesėjo ir Peiritojo, taip pat Dovydo ir Jonatano⁶²⁵. Tokias poras mini ir rinkinio autorius (II, 4). Daugelyje Risinskio laiškų rasime žodžius: *amicitia*, *amor*, *amicus*. Kaip sakė Ciceronas, visi jie kilę iš tos pačios žodžio *amare* šaknies⁶²⁶. Natūralu, nes laiškai rašomi draugams arba pasinaudojant jais norima susidraugauti, palaikyti draugiškus santykius. Draugams reikia parodyti meilę (*amor*) ir atlikti pareigą (*officium*): paskatinti ir palaikyti draugystę nuolatos rašomais laiškais, padėti bičiuliui atskleisti ir tobulinti savo talentą, draugiškai (*familiariter*) kalbėtis, polemizuoti įvairiais klausimais su šalia nesančiu bičiuliu, paprašyti paslaugos, paguosti, pamokyti (I, 12; 17; 20; II, 2; 4; 5; 6; 9; 10; 15; 19; 21; 22 ir kt.). Štai ką apie tai rašo Erazmas 1497 m. vasario 4 d. laiške Johannesui Mombaertui:

Rašau ne abatui, ne priorui, o draugiškai plepu su draugu. Koks džiaugsmas, kad paprašei manęs laiško! Aš apgailėstauju ir man pikta, kad negalėjau tesėti to taip, kaip norėjau. Aš ką tik išsikapsčiau iš ligos, dar ne visai gerai jaučiuosi ir esu užsiėmęs labiau nei anksčiau. Kaip paprastai apiberčiau tave gausiais, žodingais laiškais, kad tau jų būtų gana, nors tu laiškuose bambi, taip kaip ir aš, [kad] draugystės laišakai per trumpi. Jei nepateisinsi mano užimtumo, tai tavo meilumas atsilieps mano savijautai. Kai tik turėsiu laiko ir man bus geriau, pasirodysiu pas tave dažnais ir žodingais laiškais. Nieko nėra man mieliau, kaip rašyti mokytiems draugams arba skaityti jų laiškus⁶²⁷.

Risinskis laiškuose pateikia ir Antikos, ir krikščionybės laikų draugystės pavyzdžių (II, 4; 10 ir kt.). O jei ir nekalbama apie pačią draugystę, tai bent pabrėžiamas kreipinys į adresatą: *amicus amantissimus*, *carissimus*, *amicissimus*, *suauissimus*, *mellitissimus* (pavyzdžiui, II, 12). Taigi

⁶²⁵ *Ibid.*, p. 22–23. Huizinga teigia, kad netramdomas jaunojo Erazmo draugiškumo jausmas visai atitiko tų laikų dvasią. XV a. pasaulietiniuose sluoksniuose sentimentalios draugystės buvo tokia pat gero tono dalis, kaip ir XVIII a. pabaigoje. Jis sako, kad artimos draugystės saitai buvę ir savitas naujojo maldingumo požymis. Taip pat pateikiama Erazmo laiško Servacijui ištrauka: „esu tokios dvasios, kad šiame gyvenime už draugystę nieko labiau nevertinsiu, nieko karščiau netrokšiu, nieko uoliau nesergėsiu“. Jaunystė, sakęs Erazmas, linkusi užsidegti liepsningu prielankumu atskiriems bičiuliams. Pats Risinskis buvo skaitęs, kaip mini ne viename laiške, Cicerono kūrinį apie draugystę – *Lelijus, arba Apie bičiulystę*, parašytą 44 m. pr. Kr. Šiame veikale oratorius taip apibūdina draugystę: *Juk bičiulystė yra ne kas kita, kaip sutarimas dėl visų dieviškų ir žmogiškų dalykų kartu su maloningumu ir prieraišumu, ir aš nežinau, ar nemirtingieji dievai ką dar puikesnio už jį dovanojo žmonėms, išskyrus, aišku, išmintį*, žr. Markas Tulijus Ciceronas, *Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*, p. 74.

⁶²⁶ *Ibid.*, p. 78 (Cicero, VIII, 26).

⁶²⁷ Versta straipsnio autorės iš: Erasmus von Rotterdam, *Briefe*, p. 17–18.

nepastoviajam Protėjui tarsi priešpriešinama ištikimoji draugystė. Laiškuose aptariamas draugystės ir tiesos klausimas: nors gabusis literatas Risinskis ir kritikuoja kokį savo draugo ar kito garsaus mokslininko, jo manymu, netikusį antikinio kūrinio vertimą ar komentarą, bet tai daro subtiliai, neminėdamas vardų, nesityčiodamas. Jis gerbia kito pastangas, žinias ir nenori, kad nukentėtų draugystė. Vis dėlto tiesa jam svarbesnė: *Juk mes nors ir daug kuo skolingi draugystei, bet daug labiau – tiesai. Pastarōsios mums dėl būtinybės privalu laikytis labiau, nes draugas Platonas, draugas Sokratas, bet didesnė draugė tiesa*⁶²⁸.

Apie valstybę, visuomenę, tautą turime turbūt tik vieną Risinskio laišką, rašytą Janui Petricijui. Šiame tekste adresantas pateikia žinomo antitrinitorių autoriaus Andriaus Alciato (Andrea Alciati) žodžius: *Kai puola į mūšį, darydami žaizdas vienas kitam, žiauri liūtė nagais, šernas – iltimis, peslys atskrenda pasižvalgyti ir griebia grobį. Nugalėtojo šlovė tampa būsimu jo grobiu*. Toliau Risinskis daro tokią išvadą: *Tokiu pat būdu daugelis valstybių, kai kildavo tarpusavio neapykanta ir liepsnojo vidiniai nesutarimai, buvo užpultos ir sunaikintos išorės priešų, patyrusios didelius nuostolius*⁶²⁹. Taigi kai valstybę drasko vidinės rietenos, tai ją lengva užpulti ir nuniokoti. Laiškų rinkinyje nėra pateiktas aiškus Risinskio požiūris į valstybę, nėra plačiai gvildenamos su tuo susijusios problemos, nepolemizuojama dėl to su adresatais. Tuo jis labai skiriasi nuo kitų savo amžininkų – Rotundo, Volano ir daugelio kitų. Jam rūpi kiti – filosofiniai, etiniai, literatūriniai ir panašūs dalykai.

Risinskis ne kartą svajojo apie keliones į kitus kraštus, siekdamas naujų patirčių, mokslo, įspūdžių ir norėdamas užmezgti naujų intelektualių pažinčių (II, 25). Ir štai pasitaikė proga išpildyti vieną iš tokių svajonių. Tai buvo kelionė į Vokietiją, lydint bajoraičius Bučinskius į Altdorfo akademiją. Taigi 1587 m. birželio 5 d. Risinskis parašė laišką iš Altdorfo Janui Borisovijui apie savo pažintinę išvyką prie Dunojaus ištakų ir aukštupio. Autorius bičiuliui apie

⁶²⁸ Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Gii recto (II, 22).

⁶²⁹ *Ibid.*, lap. Fviii verso (II, 20).

tai pasakoja tarsi nenorom, tarsi šio verčiamas, o pats dėl to – tarsi dar labai kuklindamasis; jis naudoja gausias hiperboles ir metaforas:

Pasakoju todėl, kad primygtinai prašai, dar daugiau – tu man visai ausis išūžei, švelniai tariant, o šiaip jau tiesiog apkurtinai savo prašymais: „Aprašyk savo drąsiąsias klajones po svetimą žemę!“ Tiesą sakant, tai buvo ne klajonės ir ne tokios jau varginančios kelionės, bet visas laikas, kurį paskyrėme šiam reikalui, neviršijo ir dvidešimties dienų. Į kelią leidomės kovo 6, o baigėme 25. Tu klausai, kokio ilgio buvo maršrutas, – iš viso 50 000 žingsnių⁶³⁰. Mes tik probėkšmais matėme vietas, idėmiau jų neapžiūrėjome, todėl į akiratį pakliūdavo labai nedaug kas⁶³¹.

Toliau keliauninkas aprašo aplankytus miestus, pateikdamas jų istorinį, geografinį ar kultūrinį aprašymą. Laiško pabaigoje tarsi susigriebia parašęs per ilgą laišką ir taip sulaužęs įprasto laiško taisyklę. Bet dar prideda papildymą, tai yra savo sukurtus ketureilius, skirtus aplankytiems miestams, pridurdamas, kad dėl jų atrodys, jog laiškas „ištiesė uodegą“ ir pelnytai bus vadinamas „uodeguotu“.

Čia verta prisiminti kito keliauninko – Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio (1549–1616) – *Kelionės į Jeruzalę* (1601) aprašymo pradžia:

Pageidauji, kad Tau parašyčiau ne tiktai apie šios Dievo Vardan pradėtos mano kelionės sumanymą ir eigą, bet ir apie priežastį, kuri mane paskatino leistis į tokią tolimą ir, kaip daugeliui atrodo, net pavojingą piligrimo kelionę, ypač dar kai tokia silpna, pašlijusi sveikata, kas daugeliui, o ypač Tau, gerai žinoma. [...] Taigi patenkindamas Tavo norą, siunčiu Tau šitos savo kelionės pradžią, kiek galiu apie ją prisiminti, tik to geisdamas, kad žinotum ją Tau vienam parašytą esant. Dėl mūsų abipusio įpročio ir šeimos ryšio negaliu atsisakyti Tau neparašęs, tačiau labai noriu, kad tie mano dalykai būtų kuo mažiausiai kitiems žinomi⁶³².

Kaip matyti, panašumų esama nemažai: ir reiškiant begalinį kuklumą – neva apie kelionę verčias pasakoti draugas, ir tarsi skiriant laišką tik vienam adresatui, nors turbūt abu kūriniai buvo rašomi, neatmetant minties apie galimą turinio paviešinimą. Autorius tarsi neįsipareigoja pateikti išsamaus kelionės

⁶³⁰ Romėniškas žingsnis – 1,47 m, romėniška mylia – 1478,7 m.

⁶³¹ Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Hiii recto-verso (II, 38).

⁶³² Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, *Kelionė į Jeruzalę*, iš lotynų kalbos vertė Ona Matusevičiūtė, Vilnius: Mintis, 1990, p. 32.

aprašymo, nuteikia skaitytoją nedėti didelių vilčių. Tačiau Radvilos kelionės aprašymas, dėl kurio pirminės formos mokslininkai nesutaria, buvo leistas daugybę kartų ir sulaukė milžiniško pasisekimo, buvo tam tikras tų laikų bestseleris⁶³³. Beje, abiejų autorių keliauta panašiu metu: Risinkio – 1587 m., o Radvilos – 1582–1584 m.

Tematika ir stiliumi nuo kitų LDK epistolografinių kūrinių ypač skiriasi Risinskio laiškas, skirtas Tobijui Wiśniowskiui. Jis kupinas ironijos, humoro; kartu jame galima išvelgti gilią prasmę, skaudžią gyvenimišką patirtį. Laiške svarstoma apie asilą kaip apie tam tikrą žmogaus savybių – kvailumo, užsispyrimo arba kantrumo, darbštumo ir pan. – simbolį, ir tai daroma „rimtu veidu“, tik su žybsinčiomis ironija akimis. Panašių kūrinių yra parašę Europos didieji mąstytojai, pavyzdžiui, prisiminkime Erazmo Roterdamiečio *Pagiriamąjį žodį kvailybei* (1508). Bet sugrįžkime prie Risinskio asilo aptarimo ir pasimėgaukime puikiu humanistiniu stiliumi, autoriaus kūrybiškumu, intelektualiu žaidimu:

Iš tavo laiško, rašyto tėvui, supratau, kad tau neužtenka medžiagos asilo esminiams bruožams aprašyti. Žinoma, tu patekai į gana kvailą padėtį. Kas gi, pakylėtas šlovės, nedirba toje srityje, kuri, kaip visų bendrai pripažįstama, laikoma reikalinga ir neginčijama. Toks [rašytojas] taptų balta varna. Vis dėlto tau nereikėtų nusiminti. Kiek kartu, būna, peikia ir koneveikia sąžiningesnius. Taigi, [ir] atvirksčiai, nėra nieko tokio menko ir niekingo, kad negalėtų tapti peikimo objektu.

Kuo stropiausiai pasiruošęs imuosi darbo. Taigi, sakykim, asilas tebus gyvulys, visiškai niekinamas ir kvailas; juo netgi žymusis frigu pasakininkas⁶³⁴ naudojasi tik peikdamas [ką nors], tai yra norėdamas parodyti jo kvailumą. Dėl to ir netikusius bei kvailus žmones tai kvailiais, tai asilais paprasta liaudis pravardžiuoja. Nors tai [randame] frigo knygoje, vis dėlto Aristotelis knygoje apie gyvūnus pasakoja, kad

⁶³³ Manoma, kad literatūrinę laiškų formą, populiarią XVI–XVII a. Europos literatūroje, Našlaitėlio tekstui, rengdamas spaudai lotyniškąjį jo variantą, suteikė kardinolo Hozijaus sekretorius Tomas Treteris. Būtent jis, pasitaręs su jėzuitais, nutarė, kad šis aprašymas neturėtų būti dienoraščio formos. Dėl propagandinių tikslų, kad su skaitytoju būtų užmegztas dar glaudesnis ryšys, suteikė veikalui keturių plačių laiškų draugui formą. Tokia kūrinio konstrukcija atitiko to meto rašymo kanoną. Mokslininkai spėja, kad šios kelionės rankraštis gali būti rašytas apie 1590–1591 m. Apie tai daugiau žr. Jūratė Kiaupienė, „Įvadas“, in: *ibid.*, p. 17–20; Tomasz Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616): wojewoda wileński*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper“, 2000, p. 123–126.

⁶³⁴ T. y. Ezopas.

asilas darbštus, pakankamai kantrus, gimęs didelei žmonių naudai. Jis paprastas gyvūnas, todėl siauraprotis, iškenčiantis šaltį, didelius nepriteklius. Iš tiesų, nė vienas netampa išmintingas, nieko neiškentėjęs. Vienos šventos knygos labai giria ir pabrėžia šito gyvūno pranašumą. Labiausiai žinomas atvejis su nenugalimu herojumi Samsonu, kuris nukovė tūkstantį vyrų asilo žandikauliu. Iš jo po kurio laiko ėmė srūti gausūs šaltiniai. Šitas atvejis, be abejo, rodo tai, kad Dievas ir stipriausius žmones įveikia silpnųjų rankomis, o šmaikščiausius šito pasaulio sofistus ir išminčius įveikia prasčiokų bei neišmanėlių lūpomis. Paminėsiu ir tai, ką poetai pasakoja apie Jupiterį, kuris, pasinaudojęs asilu, atskleidė žmonėms tam tikras paslaptis. Iš tiesų, geriausias ir galingiausias Dievas perdavė mums savo valią per paprastus ir nemokytus apaštalus. Daug yra tokių rašytojų, kurie stengėsi šlovinti šią dvasingą būtybę. Šitai ir aš darau šiame laiške. Jame lengvai išsirinksi tai, kas galėtų tikti tavo sumanymui. Visiškai pagrįstai galėjo Samsonas kaip išskirtinumo ženklą panaudoti asilo žandikaulį ir jam nebuvo gėda pateikti jį kaip giminės ženklą. O kiti kaip išskirtinumo ženklą rodė meškas, liūtas, erelius, grifus ir nežinia kokias dar pabaisas, svetimas žmogiškai prigimčiai⁶³⁵.

Pasirodo, ir paprastuose dalykuose galima įžiūrėti gera, tą patį objektą galima ir paniekinti, ir išaukštinti. Pateikdamas pavyzdžių iš antikinės literatūros ir Šventojo Rašto, Risinskis parodo savo erudiciją, taip pat pasišaiपो iš didikų herbuose vaizduojamų simbolių.

Risinskio laiškuose, kaip įprasta asmeninėje realioje korespondencijoje, taip pat pranešamos naujienos arba jų prašoma (I, 11, 14); pavyzdžiui, viename laiške prašoma surasti geresnį darbą (I, 1; 9) arba atsiųsti veikalo kopiją (II, 30); kituose kalbama apie reikalus (I, 8, 9, 10, 13, 16); rekomenduojama arba to prašoma (I, 20); linkima pasveikti (I, 4) ir t. t. Rinkinyje aptariama ir daugiau įdomių temų, kurių išsamus aptarimas reikalautų atskiro darbo. Taigi Risinskio epistoliniuose tekstuose stebime spalvingą žmogiškąjį spektaklį – *theatrum vitae humanae* – žmogaus jausmų, aistrų, veiksmų, minčių ir poelgių aptarimą bei vertinimą.

⁶³⁵ Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. B7 verso–B8 recto–verso (I, 16). Verčiant iš lotynų kalbos taip pat naudotasi ir J. Poreckio vertimu į rusų kalbą, žr. Яков Порецкий, *Соломон Рысинский*, p. 32–33.

Rašydamas laišką autorius laikosi elementarių jo kompozicijos taisyklių: pradžioje visada pateikiamas kreipinys – kas kam rašo, linkėjimai (*salutem plurimam dicit*). Laiškai pradedami tipiškais, „privalomomis“ formulėmis, kuriomis išsakomas adresanto nuoširdus, ilgesingas laiškų iš draugo laukimas, džiaugsmas jį gavus, pasiteisinimas dėl nerašymo: *daug džiaugsmo man suteikė tavo laiškas; pažadėjau tau parašyti, tai ir rašau ar siunčiu; per ilgai tylėjai* (I, 11; 14); *rašau, nors nėra rimtos priežasties rašyti; bent trim žodžiais (ar laiškeliu – curto epistolio, litterula) tave pasveikinsiu, ką nors papasakosiu* (I, 15); *seniai negavau iš tavęs laiškų, mane palaiko tik prisiminimas apie tave ir tavo laiškai* (II, 23); *rašau, nes visiškai išūžei man ausis* (II, 38); *patyriau ekstazę, gavęs tavo laišką* (II, 3) ir pan. Tačiau Risinskis ne visada jas naudoja: kai kada pradeda iš karto nuo reikalo ar kokių nors tą minutę jam svarbių minčių, pateikia kokį filosofinį, susijusį su tema, apmąstymą, pavyzdį, trumpą istoriją ir pan. Tokios laiškų pradžios vadovėliuose būdavo vadinamos *exordium abruptum*. Keli laiškai pradedami eiliuotai (I, 17; II, 25; 40). Toliau adresantas paprastai išdėsto „reikalą“, o pabaigoje pateikia išvadas-užbaigimą (pavyzdžiui, II, 20).

Laiškų pabaigoje irgi naudojamos privalomos formulės, kaip reikalavo vadovėliai. Tačiau ir čia pasireiškia autoriaus „išradingumas“: vos ne kiekvienas Risinskio laiškas užbaigiamas vis kitaip. Net jei rašo tik metus, tai viename laiške rašo datą skaičiais, o kitame – žodžiais. Neretai priklausomai nuo to, kam siunčiamas epistolinis tekstas, pabaigoje parašoma krikščioniška arba antikinė (*bene vale*) atsisveikinimo formulė – t. y. pritaikoma prie asmens padėties. Pateiksime keletą įdomiausių laiško pabaigos, datos užrašymo pavyzdžių: *anno a Christo unigenito Dei filio, orbi in carne manifestato* (II, 10: „[parašyta] metais nuo tada, kai Kristus, Viengimis Dievo Sūnus, apsireiškė pasauliui kūne“); *anno ab incarnatione filii Dei 1585* (I, 15: „1585-aisiais metais po Dievo Sūnaus Įsikūnijimo“); *anno salutiferae nativitatis* (II, 1: „Išganyimą atnešusio gimimo metais“); *A nato Christo sesquimillesimo supra octogesimum quintum anno* (I, 11: „1585 metais nuo Kristaus gimimo“)

ir kt. Ko gero, šio „išradingumo“ Risinskis bus taip pat pasisėmęs iš minėtų vadovėlių, kuriuose gausiai buvo pateikiama tokių pavyzdžių.

Kaip sakyta, laiško stilius pagal to meto epistolografijos taisykles turėjo priklausyti nuo to, kam, dėl ko, kokia tema rašoma. Atrodo, šių reikalavimų Risinskis irgi laikėsi. „Demosteniui“ Bučinskiui rašo su ironija, pakiliu, išpūstu, retoriniu stiliumi, nes tai – tarsi laiškas-parodija; guodžiamąjį tekstą jis rašo pakiliai, filosofiskai; kiek pakylėta kalbėjimo maniera jaučiama tada, kai moko auklėtinius; kai nori išsiteikti – pasitelkia pataikaujamą, filosofinį stilių ir pan. Risinskio laiškam būdinga argumentacija, logika, gausybė pavyzdžių, palyginimų. Vartojama daugybė Antikos realijų, citatų, posakių. Būdingi ilgi, sudėtingi sakiniai; dažnai naudojami sinonimai su jungtuku *ir* (pavyzdžiui, II, 13). Daug įterptinių žodelių ar sakinių autoriaus pasitelkiama, kai norima sukelti netikrumo, abejonės jausmą, neperšant savosios nuomonės, bet pateikiant mandagų siūlymą ar norint sukurti dialogo išpūdį – tarsi pertrauktą kalbėjimą (pavyzdžiui, II, 13; 17). Gražios laiškų metaforos, vaizdingi posakiai (II, 25); apskritai naudojama nemažai retorinių priemonių, būdingų ir kitiems to meto tekstams: antonimų, retorinių klausimų, pakartojimų, įterptinių klausimų, kontrastų, hiperbolių, ironijos ir t. t. Risinskio epistolinius tekstus taikliai apibūdino jo bičiulis Cunas iš Vokietijos savo laiške (II, 35), pavadinęs iš Risinskio gautus laiškus *mokyčiausiais, humanistiškiausiais (doctissimas, humanissimas)*⁶³⁶.

Laiškų rinkinio pabaigoje Risinskis kreipiasi į malonųjį skaitytoją:

*Akyliausias iš kitados gyvenusiųjų Linkėjas*⁶³⁷ *buvo apgautas. Ką čia Linkėjas? Net Argas*⁶³⁸, *akyliausias iš visų žmonių, kurie yra ir kurie buvo, ir tas buvo apgautas. Tu, gerasis skaitytojau, nejaugi manai, kad knygininkas, apdovanotas dviem akimis, negali klysti, jeigu Argas, turėjęs šimto akių regėjimą, galėjo [suklysti]? Blogai. Jausmai – apgaulingi, regėjimas – labiausiai. Jie yra žmonės kaip ir mes: niekas, kas žmogiška, jiems nesvetima: jie negali [išvengti], kad nebūtų apgauti, neklystų,*

⁶³⁶ Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Hii recto.

⁶³⁷ Linkėjas – mitinis herojus, turėjęs ypač gerą regėjimą, jis galėjo matyti kiaurai žemę ir uolas.

⁶³⁸ Tai daugiaakis milžinas, miegant dalis jo akių būdavo atmerktos.

*nesukluptų. Nė vienas iš mūsų neturi tokio aštraus regėjimo, kaip erelis arba Epidauro gyvatė. Vidurdienį mes elgiamės kaip kurmiai*⁶³⁹.

Taigi rinkinį pradeda Protėjas, o baigia Argas ir Linkėjas: visais atvejais pabrėžiamas permainingumas, nepastovumas ir apgaulė. Bet juk klysti žmogiška. Nors šie pabaigos žodžiai įspėja apie klaidas, padarytas spaustuvininko, tačiau kartu jie įteigia skaitytojams abejonę, pažadina kritinį santykį su skaitomu tekstu ir su aplinka, tarsi skatina ieškoti tiesos ir nebijoti klysti.

Saliamonas Risinskis savo laiškų tomelio turiniu, stiliumi, raiška atrodo tikras europietis humanistas; kartu jis labai skiriasi nuo kitų XVI–XVII a. LDK autorių, rašiusių epistolinius tekstus. Risinskio laiškai – pirmas humanistinės epistolikos pavyzdys LDK, išleistas rinkinio pavidalu, atspindintis būdingas to laiko Europos humanistų epistolinės kūrybos tendencijas, nes analizuojami ne lokalūs, siauri dalykai, o pateikiami bendražmogiški, platesnės problematikos literatūriniai, filosofiniai, etiniai apmąstymai, jaučiamas platus kultūrinis kontekstas, antikinės literatūros ir mitologijos žinios. Rinkinyje atsiskleidžia puikus autoriaus išsilavinimas, literatūrinė kultūra, pedagoginė erudicija, humanistinės epistolografijos išmanymas. Taigi nors Risinskis ir nėra itin originalus Vakarų Europos filosofinės ar literatūrinės minties kontekste, bet tikrai savitas LDK kultūros erdvėje.

⁶³⁹ Versta iš: Saliamonas Risinskis, *Epistolarum*, lap. Hviii recto.

IŠVADOS

1. Epistolografija susiformavo Antikoje, kaip retorikos dalis, tačiau ilgainiui tapo atskiru mokslu, sudariusiu epistolinės kūrybos ir korespondencijos pagrindus. Epistolografijos raidai turėjo įtakos epochų istoriniai, visuomeniniai, kultūriniai pokyčiai. Skirtingose epochose keičiasi laiško samprata, definicijos, reikšmė, bet išlieka pagrindinės jo funkcijos – informacinė, komunikacinė ir ekspresinė. Laiškas buvo susijęs su socialine adresato ir adresanto aplinka, padėtimi, ryšiais, saviraiška.
2. Politiniai, visuomeniniai, mentaliniai, praktiniai Viduramžių epochos poreikiai, naujų kultūrinių, estetinių, literatūrinių idėjų formavimasis sudarė sąlygas atsirasti naujam laiško ir dokumentų rengimo mokslui – *ars dictaminis*. Viduramžių *ars dictandi* vadovėliuose perimama antikinė laiško rašymo tradicija, bet kartu modifikuojama, atsižvelgiant į luominę priklausomybę ir hierarchinius santykius, epistolografijos teorija susisteminama.
3. LDK epistolografijos teoriją ir praktiką XIV–XV a. formavo europinis lotyniškosios epistolografijos kanonas. *Ars dictaminis* tradicijos realizavimas ryškus Lietuvos didikų kunigaikščių korespondencijoje. Valdovo kanceliarijoje dirbo raštininkai, gavę išsilavinimą Vakarų ir Vidurio Europoje ir taikę bendraeuropines epistolografijos taisykles, be to, dokumentų ir laiško rengimo mokslo buvo mokomasi ir iš kitų šalių gautos korespondencijos ar dokumentų.
4. Lietuvos didikų kunigaikščio Vytauto laiško parašyti pagal Viduramžių lotyniškosios epistolografijos taisykles. Jo epistolikai būdinga tipologinė ir stilistinė įvairovė. Labai įvairios paskirties didikų kunigaikščio laiškuose (tiek dalykinio, tiek asmeninio, tiek mišraus pobūdžio) išlaikoma privaloma laiško kompozicija, naudojamos reglamentuotos raiškos priemonės, tradicinės įvairių dalykų nusakymo Viduramžių epistolografijos formulės.

5. Renesanso humanistinė epistolografija (*ars epistolandi*) didele dalimi tęsia Viduramžių epistolografijos tradiciją, tačiau labiau remiamasi jau ne diktamino mokslo taisyklėmis, bet Cicerono ir kitų Antikos autorių laiškuose buvusiais nurodymais, antikine laiško samprata. Laiškų rašymo teorija buvo dėstoma universitetuose, aiškinama gausiuose Europos humanistų, pedagogų rašytuose epistolografijos vadovėliuose (*artes epistolandi, modi epistolandi*).

6. XVI a. LDK buvo naudojama užsienyje leistais humanistinio pobūdžio epistolografijos vadovėliais. Renesansinio laiško tipą platino užsienio universitetuose studijavę ir su kitų šalių humanistais, kultūros veikėjais, mokslininkais, diplomatais susirašinęję Lietuvos inteligentai, didikai. Jie parsiveždavo naujo tipo (t. y. *ars epistolandi*) epistolografijos vadovėlių, Antikos autorių ir humanistų laiškų rinkinių, remdamiesi juose buvusiais laiškų rašymo nurodymais, savo korespondencijoje ar epistolinėje kūryboje įtvirtino laisvesnę, individualesnę epistolinio bendravimo formą LDK.

7. Epistolografijos mokslas sudarė didelę XVI a. LDK mokymo programų dalį: daugiausia buvo mokomasi iš Cicerono laiškų ir retorinių veikalų. Gana gausiai epistolografijos vadovėlių, epistolinių rinkinių būta išsilavinusių LDK humanistų, kultūros veikėjų, didikų bibliotekose. Visa tai formavo LDK laiškų rašymo tradiciją, plėtė epistolikos žanrinį, stilistinį, tipologinį spektrą. Tęsiama ne tik oficialiosios, dalykinės korespondencijos tradicija, bet rašomi ir publicistinio, polemienio, tikiybinio, asmeninio pobūdžio laiškai, o XVI a. pabaigoje pradedami kurti ir literatūriniai laiškai.

8. Saliamono Risinskio laiškų korpusas – pirmas ryškus, savitas ir originalus humanistinės epistolinės kūrybos ir korespondencijos pavyzdys LDK, išleistas rinkinio pavidalu, atspindintis būdingas to laiko Europos humanistų epistolikos tendencijas. Laiškuose atsiskleidžia puikus autoriaus išsilavinimas, literatūrinė kultūra ir pedagoginė erudicija, epistolografijos žanro įvaldymas.

9. Epistolografijos teorija ir praktika daug prisidėjo formuojant žmogaus erudiciją, savarankišką kūrybą, literatūrinio kūrinio specifikos suvokimą, atitinkamą bendravimo būdą.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

1. Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, herausgegeben von Franz-Josef Schmale, Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1961.
2. Albericus Casinensis, *Flores rhetorici*, prieiga per internetą: <http://www.uan.it/alim/testi/xi/AlimAlbCasinensisFloresXIretpro.htm>
3. [Algirdas], „Nuo lietuvių karaliaus Algirdo pasveikinimas patriarchui“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 203–204.
4. Alminauskis K., „Vytauto skundas“, in: *Archiwum Philologicum*, kn. 8, Kaunas, 1939, (atspaudas iš..., akc. „Spindulio“ bendrovės spaustuvė).
5. *Antologia listu antycznego*, opracował Jerzy Schnayder, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.
6. „Apie humanitarinių mokslų studijas“, in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49 (3), p. 99–107 (vertė E. Ulčinaitė).
7. *Aurea Gemma „Gallica“* (apie 1154 m.), prieiga per internetą: <http://scrineum.unipv.it/wight/aggindx.htm#1.27-28>
8. Beblavý Jonas, *Lietuvių čekų santykiai Vytauto Didžiojo laikais*, Kaunas, 1930: „Priedai“, p. 56–97.
9. Bene de Florence, *Candelabrum* (Bologne, 1220–27), ed. G. C. Alessio, Padoue, 1983.
10. [Beroaldus Philippus], *Philippi Beroaldi Bononiensis viri charissimi epistolandi modus*, [Kraków: Florian Ungler, 1512].
11. [Boncompagnus de Signa, *Palma*], in: C. Sutter, *Aus Leben und Schriften des Magisters Boncompagno*, Freiburg, Leipzig, 1894, prieiga: <http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimBoncPalma.htm>
12. [Bretkūnas Jonas], „J. Bretkūno laišakai“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslas, 1983, p. 313–327.

13. Bunge Friedrich Georg von (Hrsg.), *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Reval, in Commission bei Kluge und Ström, Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat: t. 4, 1859; Riga: im Verlage von Nikolai Kymmell, Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat, t. 6, 1873.
14. [Celtis Conradus], *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta*, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563, (VUB – II-3245).
15. *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans: Gedimino laiškai*, tekstus, vertimus bei komentarus parengė Stephen C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003.
16. Cicero, *De inventione. De optimo genere oratorum. Topica=On invention. Best kind of orator. Topics*, ed. by Jeffrey Henderson, translated by H. M. Hubbell, Harvard University Press, 2006.
17. *Cicero: Letters to friends*, edited and translated by D. R. Shackelton Bailey, t. 1–3, Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 2001.
18. [Cicero], *M. Tvlli Ciceronis epistvlae*, t. 2: *Epistvlae ad Atticvm*, Pars prior: *Libri I–VIII*, recognovit breuique adnotatione critica instrvxit W. S. Watt, Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1965.
19. *Cicero: Select letters with historical introductions, notes and appendices*, a new edition based upon that of Watson revised and annotated by W. W. How, t. 1: *Text*, Oxford: Oxford University Press, 1974.
20. Ciceronas Markas Tulijus, *Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*, iš lotynų kalbos vertė Sigitas Narbutas, Vilnius: Vyturys, 1998.

21. [Cingularius Hieronymus Aurimontanus], *De octo partium orationis cognitione libri tres [grammatica]. Accessit: De componendi epistolis opellum*, Lipsii, 1515, (VUB – II-83).
22. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti (XV)*, wyd. August Sokołowski, Joseph Szujski, (*Monumenta medii aevi historica. Res gestas Poloniae illustrantia*, t. 2), Kraków: Nakładem Akademii umiejętności krakowskiej: w drukarni „Czasu“, 1876.
23. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, Collectus opera Antoni Prohaska, (*Monumenta medii aevi historica. Res gestas Poloniae illustrantia*, t. 6), Cracoviae: Sumptibus Academiae literarum Crac., 1882.
24. [Dachus Augustinus], *Charissimi ac prestantissimi philosophię doctoris Augustini Dachi Senensis de uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus*, Impressus Dauentrię: Per me Richardum Pafraet, 1504, (VUB – II-4540).
25. [Dachus Augustinus], *Charissimi ac prestantissimi philosophię doctoris Augustini Dachi Senensis de uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus minor sive novus*, Impressum Lipzk: Per Melchiar Lotter, 1501, (VUB – II-2348).
26. Démétrios, *Du style*, Texte établi et traduit par Pierre Chiron, Paris: Les belles lettres, 1993.
27. *Duae epistolae. Altera Aloysii Lipomani Veneti, episcopi Veronae Rom: Pontificis in Polonia legati, ad illustrissimum principum D. Nicolaum Radivilum, Palatinum Vilnensem etc. Altera vero eiusdem illustrissimi D. Radivili ad episcopum et legatum illum, Regiomonti Borussiae*, 1556, (MAB – L-16/1-25).
28. [Dubravus Rodericus], *Roderici Dubravi Bohemi Libellus de componendis epistolis*, Impressum Viennae: [Per Hieronymum Vietorem et Joannem Singrenium], 1511, (VUB – II-2353).

29. *Elegantiarum uiginti precepta ad perpulcras conficiendas epistolas: multum utilia necnon necessaria*, Impressum Dauentrię: Per me Jacobum de Breda, 1506 (VUB – II-4541).
30. *Epistolarum Turci Magni per Laudinum libellus sententiarum gravitate refertissimus: additis nonnullis lectu dignis epistolis ex Laertio Gellio et nostrae tempestatis Callentio praeiuncto unicuique titulo [quam] frugem habeat totius lectionis. Adolescentibus studiosis commodissime compactus*, Impressum est hoc epistolarum opusculum Viennae Pannoniae ab Hieronymo Philoualle et Ioanne Singrenio Kalendis Martii, Anno M.D.XI. [1511] [VUB – II 2347].
31. Erasmus von Rotterdam, *Briefe*, verdeutscht und herausgegeben von Walther Köhler, Wiesbaden: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1947.
32. [Feyge Bernardinus], *Epistolae exemplares communiore Bernardini Feyge alias Caricini de Wratislavia in studio communi Cracoviensi conscripte*, Lipsk, 1500, in: *Humanizm i reformacja w Polsce: Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, wydali Ign. Chrzanowski i Stanisław Kot, Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927.
33. *Filosofijos istorijos chrestomatija: Antika*, Vilnius: Mintis, 1977.
34. *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, Vilnius: Mintis, 1984.
35. „Formularz ciechanowski“, in: Grażyna Klimecka, *Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków śriednich: Formularz ciechanowski*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997, p. 53–110.
36. *Gedimino laiškai*, parengė V. Pašuta, I. Štal; Alvydas Nikžentaitis, *Gediminas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1989.
37. [Grigalius Nazianzietis], Saint Grégoire de Nazianze, *Lettres*, texte établi et traduit par Paul Gallay, Paris: Société d'Édition „Les Belles Lettres“, 1964.

38. Guido Faba, *Summa dictaminis* (Bologne, 1228–1240), in: „Guidonis Fabe *Summa dictaminis*“, ed. Augusto Gaudenzi, in: *Il Propugnatore*, nr. 3, 1890, p. 287–338; 345–393.
39. [Hegendorphinus Christophorus], *Methodus conscribendi epistolas autore Christophoro Hegendorphino*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta*, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563, (VUB – II-3245).
40. Herakleitas, *Fragmentai*, vertė Mantas Adomėnas, Vilnius: Aidai, 1995.
41. *Humanizm i reformacja w Polsce: Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, wydali Ign. Chrzanowski i Stanisław Kot, Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927.
42. [Husovianas Mikalojus], „Nicolaus Hussowski Reverendissimo domino episcopo Przemisliensi“, in: Idem, *Raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 109–110, T. Veteikio vertimas p. 204.
43. „Index lectionum et exercitationum, quae in singulis gymnasiis catholicae Academiae Vilmensis cal. Octobris anni 1583“, in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej*, 1570–1599, Rzym, 1984, p. 212–215.
44. „Index lectionum et exertitacionum scholasticarum, quae in novo collegio Vilmensi Societatis Jesu ad proximum s. Stanislai festum instituentur anno MDLXX [1570]“, in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej*, 1570–1599, Rzym, 1984, p. 206–207.
45. „Katalog“ [Žygimanto Augusto bibliotekos katalogas], in: Kawecka-Gryczowa Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988, p. 117–308.

46. „1629 m. Kėdainių aukštesniosios mokyklos pamokų tvarkaraštis ir nuostatai“, in: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 218–222.
47. „1685 m. Kėdainių gimnazijos pamokų tvarkaraštis ir nuostatai“, in: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 277–281.
48. Klimecka Grażyna, *Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków śrzednich: Formularz ciechanowski*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997.
49. *Korepondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, przełożyła i opracowała Maria Cytowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969.
50. [Kulvietis Abraomas], „Abraomo Kulviečio bibliotekos knygų sąrašas“, in: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 479–480.
51. [Kulvietis Abraomas], *Confessio fidei Abrahami Culvensis, scripta ad serenissimam reginam Poloniae (1543)* in: *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. von Paul Tschackert, t. 3, Leipzig: Hirzel, 1890, p. 54–57.
52. Kulvietis Abraomas, „Tikėjimo išpažinimas“, in: *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 476–478 (laišką vertė Benediktas Kazlauskas).
53. *Libanii opera*, recensuit Richardus Foerster, t. 9: *Libanii qui feruntur characteres epistolici. Prolegomena ad epistulas*, imprimendum curavit Eberhardus Richtsteig, Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1927.

54. *Liber cancellariae Stanislai Ciolek. Ein Formelbuch der polnischen Königskanzlei aus der Zeit der hussitischen Bewegung*, (*Archiv für österreichische Geschichte*), ed. Jacob Caro, Wien, t. 45, sąs. 1: 1871; t. 52, sąs. 2: 1875.
55. *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
56. *Lietuvos ateizmo istorijos chrestomatija. Religijos kritika, laisvamanybė ir ateizmas Lietuvoje*, Vilnius, 1988.
57. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, sudarė ir parengė A. Baliulis ir E. Meilus, Vilnius, 2001.
58. *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a. Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
59. *Listy ciemnych mężów*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrył Tadeusz Brzostowski, wyd. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
60. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, opracowanie, wstęp, komentarze Irena Kaniewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999.
61. *Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego, Wojewody Wileńskiego Marszałka i Kanclerza W.X.L., Xięcia na Ołyce i Nieświżu; Brzeskiego, Szawelskiego, Kowieńskiego i Boryssowskiego etc. starosty [...]*, z autentyków spisane i wydane przez Stanisława Augusta Lachowicza, Wilno: Nakładem i drukiem T. Glücksberga, 1842.
62. [Magister Gaufredus], *La Summa de arte dictandi di maestro Goffredo*, ed. V. Licitra, in: *Studi Medievali*, t. 3, nr. 7, 1966.
63. Manutius Paulus, *Commentarius Pauli Manutii in epistolas Ciceronis Ad Atticum*, Venetiis: Aldus, 1561, (VUB – II-A1/6).
64. Mažvydas Martynas, *Pirmoji lietuviška knyga*, Vilnius: Vaga, 1974.

65. *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.
66. Naborowski Daniel, *Poezje*, oprac. Jan Dürr-Durski, Wraszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1961.
67. [Negro Francesco], *Ars epistolandi Francisci Nigri Weneti doctoris clarissimi*, [Deventer]: Impensis Richardi Pafraet impressum, 1506, (VUB – II-4539).
68. [Negro Francesco], *Francisci Nigri viri eruditissimi De conficiendis epistolis, et elegantiarum regulis opus summa denuo industria elimatum, distinctionibus, subdistinctionibusque, ut quisque locus exigebat, adpositis, quae in prioribus exemplaribus non habentur*, Impressum Cracovię: Per Hieronymum Vietorem et Marcum Scharffenberk bibliopolam, 1521, VUB – II-2340.
69. Olizarovijus Aronas Aleksandras, *Apie politinę žmonių sąjungą, lotynišką tekstą parengė ir į lietuvių kalbą vertė Jolita Sarcevičienė*, Vilnius: Aidai, 2003.
70. „Paskaitų ir mokyklinių pratybų, kurios naujojoje Vilniaus jėzuitų kolegijoje bus pradėtos skaityti 1570 metais nuo artimiausios Šv. Stanislovo šventės, tvarkaraštis“, in: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 132–135.
71. [Paulus Camaldulensis, *Introductiones dictandi*], in: Sivo V., *Le „Introductiones dictandi“ di Paolo Camaldolese (Testo inedito del sec. XII ex.)*, (*Studi e ricerche dell’Istituto di latino*, 3), 1980, tekstas duomenų bazėje ALIM, prieiga per internetą: <http://www.uan.it/alim/testi/xii/AlimPauCamaldIntrodDict.htm>
72. [Perottus Nicolaus], *Grammaticae Institutiones*, Colonia, 1515, prieiga per internetą: <http://www.digital->

collections.de/index.html?c=autoren_index&l=en&ab=Perottus%2C+Ni
colaus

73. [Philelphus Franciscus], *Francisci Philelphi Breviores elegantioresque Epistolae, omnibus qui pure et latine scribere cupiunt multum utiles et necessariae, summa ex eiusdem toto volumine diligentia collectae ac iterum ad unguem revisae*, Impresse Dauentrię: Per me Jacobum de Breda, 1506; VUB – II-4536.
74. [Philelphus Franciscus], *Francisci Philelphi Epistolarum summa diligentia excerptarum liber nuper quam emendatiss. impressus. Epistolae item duae ex Ioanne Pico Mirandulano. Altera: de stilo philosophorum: et an eloquentia in philosopho desideranda sit declamatoria. Altera de vita recte instituenda et inibi ad idem praecepta quaedam gravissima*, Impressum Viennae Austriae: In aedibus Ioannis Singrenii, 1520 (VUB – II-2337).
75. Piko dela Mirandola Džovanis, „Kalba apie žmogaus orumą“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 122–144.
76. Platonas, *Antrasis ir septintasis laiškai*, vertimas, komentaras ir įvadas Kristupo Saboliaus, Vilnius: Aidai, 2005.
77. [Plinius C. Caecilius Secundus], *C. Plinii Caecili Secundi Epistularum libri novem*, ed. C. F. W. Mueller, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1903.
78. „Program nauczania na studium humanistycznym w Akademii Wileńskiej w l. 1614–1622“, in: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983, p. 269–280.
79. [Publicius Jacobus], *Ars conficiendi epistolas elegantissime Tulliano more noviter in lucem redacta*, [Leipzig]: [Kachelofen], 1488/1489, prieiga per internetą: <http://diglib.hab.de/inkunabeln/171-14-quod-9/start.htm>

80. Publicius Jacobus, *Artes orandi epistolandi memorandi*, Venetiis: Erhardus Ratdolt Augustensis, 1485 (senasis šifras: VUB – II-1103, dabartinis: VUB – Ink. 93).
81. Quintilianus, *M. Fabi Qvintiliani Institvtionis oratoriae libri XII*, edidit LvdoVICVS Radermacher, Lipsiae: In aedibus B. G. Tevbneri, d. 1: 1907; d. 2: 1911.
82. Radvila Našlaitėlis Mikalojus Kristupas, *Kelionė į Jeruzalę*, iš lotynų kalbos vertė Ona Matusėvičiūtė, Vilnius: Mintis, 1990.
83. Ragauskienė Raimonda, Ragauskas Aivas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems: Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius: Vaga, 2001.
84. [Rapolionis Stanislovas], „Laiškas Pauliui Speratui“, Karaliaučius, 1545 m. sausio 4 d., in: *Stanislovas Rapolionis*, sudarė Eugenija Ulčinaitė ir Juozas Tumelis, Vilnius: Mokslas, 1986 (lotyniškas tekstas p. 157–160, vertimas p. 160–161).
85. *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Turnoni: Apud Claudium Michaelē typographum Universitatis, 1603.
86. Rockinger Ludwig, *Briefsteller und Formularbücher des eilften [sic] bis vierzehnten Jahrhunderts, (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, t. 9)*, München: bei Georg Franz, 1863 (New York: B. Franklin, 1961), prieiga per internetą: <http://www.archive.org/stream/quellenunderrte00rudhgoog#page/n9/mode/1up>
87. [Rotundas Augustinas], „Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui (1576)“, in: *Sietynas*, t. 5, Vilnius, 1989, p. 113–125.
88. [Rotundas Augustinas], „Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui (1576)“ (vertimas); „Augustino Rotundo Mieseskio, abiejų teisių daktaro, karališkosios didenybės sekretoriaus ir t. t. laiškas šviesiausiajam ir garbingiausiajam ponui, ponui Jurgiui Radvilai, Olykos kunigaikščiui, Dievo malone Vilniaus vyskupui,

- kuriuo atsakoma kažkokiam anonimui, peršančiam ereziją minėtam garbingiausiajam ponui (1581)“ (lotyniškas tekstas ir vertimas); „Apie garbingą Lenkijos karalystės bažnytininkų luomo padėtį (1582)“ (lotyniškas tekstas ir vertimas), in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, t. 5), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 276–285, 312–337, 339–368.
89. [Saliamonas Risinskis], *Solomonis Rysinii Sarmatae, ad epistolas L. Annaei Senecae, philosophi Stoici, notarum sive conjecturarum liber*, Norimbergae: Typis Johannis Friderici Sartorii, 1620.
90. Seneka Lucijus Anėjus, *Laiškai Lucilijui*, iš lot. k. vertė Dalia Dilytė, Vilnius: Tyto alba, 2007.
91. Sivo V., *Le „Introductiones dictandi“ di Paolo Camaldolese (Testo inedito del sec. XII ex.)*, (*Studi e ricerche dell'Istituto di latino*, 3), 1980, internetinė prieiga: <http://www.uan.it/alim/testi/xii/AlimPauCamaldIntrodDict.htm>
92. [Sommerfeld (Aesticampianus) Johannes], *Modus epistolandi Ioannis Aesticampiani, viginti genera epistolarum complectens castigatissime impressus, mendis quibusdam emaculatus, distinctionibus, substinctionibusque, ut quisque locus exigebat, diligenter appositis, ut vel mediocriter eruditus, in hoc opusculo privata lectione proficere possit*, Impressum Cracoviae: Per Hieronymum Vietorem, 1522 (VUB – II-2341).
93. *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarytojai Algis Samulionis, Rasa Jurgelėnaitė, Darius Kuolys, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
94. *Tajne listy Króla Polskiego Zygmunta Augusta do Stanisława Hozyusza posła Rżpltej Polskiej na dworze Rzymkim: w r. 1549 i 1550 umówionemi znakami pisane*, odczytał Józef Lepkowski, Wiedeń: J. Sabiński, 1850.
95. „Texte“, in: Karl Burdach, *Schlesisch-bömische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten jahrhunderts (Vom Mittelalter zur Reformation.*

- Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung*), unter Mitwirkung Gustav Bebermeyers, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, t. 5, 1926, p. 1–116.
96. [Thomas de Capua], *Die Ars dictandi des Thomas von Capua*, kritisch erläuterte Edition von Emmy Heller, Heidelberg: C. Winters Universitätsbuchhandlung, 1929, prieiga per internetą: <http://www.uan.it/alim/testi/xiii/AlimThoCapuanArsdictXIIIretpro.htm>
97. *Three medieval rhetorical arts*, ed. by James J. Murphy, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971 (antras leidimas 1985).
98. „Tvarkaraštis paskaitų ir pratybų, kurios vyks atskirose Vilniaus katalikiškosios akademijos [t. y. universiteto] mokyklose nuo 1583 m. spalio 1 d.“, in: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 137–140.
99. Urban Waclaw, Lūžys Sigitas, *Cracovia Lithuanorum saeculis XIV–XVI=Lietuvių Krokuva XIV–XVI amžiais*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.
100. *Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preussen*, hrsg. von Paul Tschackert, t. 3, Leipzig: Hirzel, 1890.
101. Ursyn Jan z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, przełożyła, wstępem i objaśnieniami opatrzyła Lidia Winniczuk, (*Biblioteka pisarzy polskich*, Seria B, Nr. 7), Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957.
102. Valla Lorenzo, *De conficiendis epistolis libellus*, (Nachdruck der Ausgabe Florenz 1486), in: Idem, *Opera omnia*, con una premissa di E. Garin, vol. 2, Torino, 1962.
103. Verepaeus Simon, *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis, libri V, nunc recens meliore methodo, schematismis et*

- scholiis illustrati, et accessione aliqua nova postremum aucti*, Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1586 (VUB – II-3290).
104. Vergilijus, *Eneida*, iš lotynų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius: Vaga, 1989.
105. [Victor C. Iulius], *C. Ivlii Victoris Ars rhetorica*, ediderunt Remo Giomini, Maria Silvana Celentano, Leipzig: BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1980.
106. [Vimphelingus Jacobus], *Excerpta quedam ex elegantis Jacobi Uimphelingi viri doctissimi non nihil ad conficiendas epistolas facientia*, [s.l., s.a.].
107. [Vives Joannes Ludovicus], *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta*, Basileae: per Nicolaum Brylingerum, [1545], (VUB – II-4626).
108. [Vives Joannes Ludovicus], *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta*, Coloniae Agrippinae: Excudebat Petrus Horst, 1581, (VUB – II-1690).
109. [Vives Joannes Ludovicus], *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta*, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563, (VUB – II-3245).

110. „Vytauto laiškai“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, t. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 205–221.
111. [Volanas Andrius], „Laiškai“, in: *Idem, Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 309–362.
112. *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce: Średniowiecze-Renesans-Barok*, Wstęp, wybór i opracowanie Maria Cytowska i Teresa Michałowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
113. Деметрий, „О стиле“, *Античные риторики*, собрание, комментарии и общая редакция А. А. Тахо-Годи, Москва: Издательство Московского университета, 1978, p. 237–274.
114. *Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков*, Москва: Наука, 1970.
115. *Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*, Москва: Наука, 1972.
116. *Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту*, перевод и комментарии В. О. Горенштейна, Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР: t. 1, 1949; t. 2, 1950; t. 3, 1951.

Bibliografijos rodyklės ir bibliotekų katalogai

1. Čepienė Kastutė, Petrauskienė Irena, *Vilniaus akademijos spaustuovės leidiniai 1576–1805: Bibliografija*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979.
2. Feigelmanas Nojus, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius: Vaga, 1975.
3. *Vilniaus universiteto bibliotekos aldai: Katalogas*, sudarė Petras Račius, Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2008.

4. *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: Katalogas*, sudarė Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
5. *XVII a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 8), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
6. *XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje: Katalogas*, sudarė Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
7. *XV–XVI a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
8. *XV–XVI amžių knygos Kauno bibliotekose: Katalogas*, sudarė Sigitas Lūžys, Rita Urbaitytė, Irena Vitkauskienė, Vilnius, 2006.

Enciklopediniai leidiniai ir žinynai

1. *Antikos žodynas*, Vilnius: Alma littera, 1998.
2. *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, auf der Grundlage von Paully's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer, t. 2, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1967.
3. *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike: Altertum*, herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider, t. 3, Stuttgart; Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1997.
4. *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, t. 1, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969.
5. Korolko Mirosław, *Sztuka retoryki: przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa: Wiedza powszechna, 1990.
6. *Lexikon der Alten Welt*, t. 1, Augsburg: Weltbild Verlag GmbH, 1995.

7. *Lexikon der Alten Welt*, t. 1, Zürich; München: Artemis Verlag, 1990.
8. *Lexikon des Mittelalters*, München und Zürich: Artemis Verlag, t. 1, 1980.
9. *Lexikon des Mittelalters*, München und Zürich: Artemis Verlag, t. 4, 1989.
10. *Lexikon des Mittelalters*, München, Zürich: Artemis Verlag, t. 2, 1983.
11. *Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas ir kt., Vilnius: Aidai, 2001.
12. *Medieval Italy: an encyclopedia*, ed. Christopher Kleinhenz, t. 2, New York: Routledge, 2004.
13. *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, hrsg. von Georg Wissowa, t. 3, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1899.
14. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33 (4), s. 139, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992.
15. *Reallexikon der deutschen Literatur-Wissenschaft: Neubearbeitung des Reallexikons der deutschen Literaturgeschichte*, gemeinsam mit Harald Fricke, Klaus Grubmüller, Jan-Dirk Müller, hrsg. von Klaus Weimar, t. 1, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1997 (3 leidimas).
16. *Reclams Lexikon der Antike*, herausgegeben von M. C. Howatson, Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1996.
17. *Słownik kultury antycznej: Grecja. Rzym*, pod redakcją Lidii Winniczuk, wyd. 5, Warszawa: Wiedza powszechna, 1988.
18. *Słownik literatury staropolskiej: Średniowiecze, Renesans, Barok*, pod redakcją Teresy Michałowskiej, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998 (2 pataisytas ir papildytas leidimas).
19. *Słownik terminów literackich*, pod redakcją Janusza Sławińskiego, Wrocław [i inn.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
20. *Viduramžių žodynas*, sud. Peter Dinzelbacher, iš vok. k. vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius: Aidai, 2004.

Literatūra

1. Adamus Jan, „Wydawnictwa źródeł do historii Litwy“, *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, Lwów: Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1935, p. 439–449.
2. Alminauskis Kazimieras, „Vytauto skundas“, in: *Archiwum Philologicum*, Kaunas, 1939, kn. 8 (atspaudas iš akcinės „Spindulio“ bendrovės spaustuvės).
3. Antanavičius Darius, „Mindaugo raštai Romos popiežiams: skaičius, forma, turinys, likimas“, in: *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, sud. Edmundas Rimša, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, p. 109–122.
4. Asadauskienė Nelė, *Kišku giminė LDK XV–XVII a.: Genealoginis tyrimas*, Vilnius: Vaga, 2003.
5. Augustyniak Urszula, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe Semper, 2001.
6. Axer Jerzy, „List renesansowy jako źródło historyczne i tekst literacki“, in: *Listowne Polaków rozmowy: List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, praca zbiorowa pod red. Jerzego Axera i Jerzego Mańkowskiego, Warszawa: Fundacja Aletheia, 1992, p. 13–21.
7. Banionis Egidijus, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų tarybos narių susirašinėjimas su Maskvos bajorais Aleksandrui valdant (1492–1506 m.)“, in: *Jaunųjų istorikų darbai*, nr. 1, 1976, p. 19–28.
8. Banionis Egidijus, „Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laiškuose“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai, (Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 22–40.
9. Banionis Egidijus, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiais*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998.

10. Barycz Henryk, „Rozwój i upadek Akademii Krakowskiej“, in: *Kultura staropolska*, Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1932, p. 267–315.
11. Barycz Henryk, *Barok*, in: *Historia nauki polskiej*, pod red. B. Suchodolskiego, t. 2, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970.
12. Barycz Henryk, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935.
13. Baronas Darius, „Karalius krikščionis Mindaugas popiežių akimis“, in: *Mindaugas karalius*, sud. Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2008, p. 23–29.
14. Bielińska Maria, „W kwestii początków kancelarii polskiej“, in: *Studia Źródłoznawcze*, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968, t. 13, p. 63–71.
15. Biržiška Vaclovas, *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais*, Chicago: Litanistikos instituto leidykla, 1987.
16. Borinski Karl, *Die Antike in poetik und Kunsttheorie: Von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt*, t. 1: *Mittelalter, Renaissance, Barock*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Weicher, 1914.
17. Bresslau Harry, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, t. 1, Leipzig: Verlag von Veit und Comp., 1912 (2 leidimas).
18. Brzostowski Tadeusz, „Listy ciemnych mężów, przyczyna powstania, literaccy poprzednicy i autorzy“, in: *Listy ciemnych mężów*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Tadeusz Brzostowski, wyd. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, p. 5–32.
19. Burdach Karl, *Schlesisch-böhmische Briefmuster aus der Wende des vierzehnten Jahrhunderts (Vom Mittelalter zur Reformation. Forschungen zur Geschichte der deutschen Bildung)*, unter Mitwirkung Gustav Bebermeyers, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, t. 5, 1926.

20. Burke Peter, *Renesansas*, iš anglų kalbos vertė Laurynas Katkus, Vilnius: Pradai, 1992.
21. Burton Gideon, „From *Ars dictaminis* to *Ars conscribendi epistolis*: Renaissance Letter-Writing Manuals in the Context of Humanism“, in: *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present. Historical and Bibliographic Studies*, eds. Carol Poster, Linda C. Mitchell, Columbia: The University of South Carolina Press, 2007, p. 88–101.
22. Bütow Adolf, *Entwicklung der mittelalterlichen Briefsteller bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, mit besonderer Berücksichtigung der Theorieen der ars dictandi*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doktorwürde, Greifswald: Buchdruckerei Hans Adler, 1908 [prieiga: <http://www.archive.org/bookreader/print.php?id=dieentwicklungd00btgoog>]
23. Chachaj Marian, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995.
24. Cynarski Stanisław, *Žygimantas Augustas*, Vilnius: Versus aureus, 2007.
25. Cysewski Kazimierz, „Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad epistolografią“, in: *Pamiętnik Literacki*, 1997, t. 88, sąs. 1, p. 95–110.
26. Cytowska Maria, „Koniektury Salomona Rysińskiego do listów Seneki: Kartka z dziejów filologii klasycznej w Polsce“, in: *Eos*, t. 50: 1959/1960, sąs. 2, [1960], p. 179–186.
27. Cytowska Maria, „Od tłumacza“, in: *Korepondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, przełożyła i opracowała Maria Cytowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969, p. 5–17.
28. Cytowska Maria, „Źródła staropolskiej wiedzy retorycznej“, in: *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce: Średniowiecze-Renesans-Barok*, Wstęp, wybór i opracowanie Maria Cytowska i Teresa

- Michałowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, p. 42–76.
29. Creese Maggi, *Letters to the Emperor: Epistolarity and Power Relations from Cicero to Symmachus*, A thesis submitted to The University of St Andrews for the degree of Doctor of Philosophy, School of Classics, The University of St Andrews, October 2006, prieiga per internetą: http://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/10023/316/1/mcreese_thesis.pdf
30. Curtius Ernst Robert, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, Kraków: Universitas, 1997.
31. Czermińska Małgorzata, „Pomiędzy listem a powieścią“, in: *Teksty*, 1975, nr. 4 (22), p. 28–49.
32. Čapaitė Rūta, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kasdienybė pagal jo ir jo amžininkų korespondenciją“, in: *Alytaus miesto istorijos fragmentai*, Alytus, (Alytaus kraštotyros muziejus, Dzūkų kultūros draugė), 2001, p. 10–27.
33. Čapaitė Rūta, „The Everyday Life of Grand Duke Vytautas of Lithuania According to Contemporary Correspondence“, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2003, t. 8, p. 1–27.
34. Čapaitė Rūta, „Vytauto laišakai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 47–95.
35. Čapaitė Rūta, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, Vilnius: Versus aureus, 2007.
36. Dambrauskaitė Ramunė, „Puteanus’ correspondence with the dignitaries of the Grand Duchy of Lithuania“, in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies*, t. 49: *Offprint*, Leuven: Leuven University Press, 2000, p. 201–208.
37. Doubek Fr. A., „Formuła pozdrowienia (*Salutatio*) w *Codex epistolaris Vitoldi*“, in: *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, p. 505–529.

38. Dubonis Artūras, „Raštininkas“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 574–587.
39. Dürr-Durski Jan, *Daniel Naborowski: Monografia z dziejów manieryzmu i baroku w Polsce*, Łódź, 1966.
40. Erdmann Carl, *Studien zur Briefliteratur Deutschlands im elften Jahrhundert*, Leipzig: Verlag Karl W. Hiersemann, 1938.
41. *Europos mentaliteto istorija: Pagrindinių temų apybraižos*, sud. Peter Dinzeltbacher, Vilnius: Aidai, 1998.
42. Genzelis Bronius, „Materialistinės filosofijos formavimasis“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Antika*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 59–68.
43. Gerlo Alois, „Erasmus von Rotterdam: sein Selbstporträt in seinen Briefen“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, herausgegeben von Franz Jozef Worstbrock, (*Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung*), Weinheim: Acta humaniora, 1983, p. 7–23.
44. Gibson Roy K., Morrison A. D., „Introduction: What is a Letter?“, in: *Ancient Letters: Classical and Late Antique Epistolography*, ed. by Ruth Morello and A. D. Morrison, Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 1–16.
45. Goff Jacques Le, *Inteligencja w wiekach średnich*, przełożyła Eligia Bąkowska, Warszawa: Czytelnik, 1966.
46. Goff Jacques Le, *Viduramžių vaizduotė*, iš prancūzų kalbos vertė Diana Bučiūtė, Vilnius: Alma littera, 2003.
47. Gudavičius Edvardas, „Gedimino miestų politika jo laiškų fone“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 41–46.
48. Gudavičius Edvardas, „Mindaugas ir Morta – pirmoji krikščionių šeima Lietuvoje“, in: *Mindaugas karalius*, sud. Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2008, p. 31–49.
49. Gudavičius Edvardas, *Lietuvos istorija : Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, t. 1, 1999.

50. Gudavičius Edvardas, *Mindaugas*, Vilnius: Žara, 1998.
51. Gurevič Aaron, *Individas Viduramžių Europoje*, iš rusų kalbos vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
52. Gurevičius Aronas, *Viduramžių kultūros kategorijos*, iš rusų kalbos vertė Vanda Nekrašienė, Vilnius: Mintis, 1989.
53. Gurnickis Lukas, *Lenkų dvariškis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
54. Harth Helene, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, herausgegeben von Franz Jozef Worstbrock, (Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung), Weinheim: Acta humaniora, 1983, p. 81–99.
55. Henderson Judith Rice, „Despauterius' *Syntaxis* (1509). The earliest publication of Erasmus' *De conscribendis epistolis*“, in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies*, Leuven University Press, 1988, t. 37, p. 175–210.
56. Hernas Czesław, *Barok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
57. Hinge George, „Linguistic consciuosness in Erasmus Desiderius' *De conscribendis epistolis* and *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*“: Paper held at the conference *Texts and Contexts IV: The Role of Latin in Early Modern Europe*, Sandbjerg Estate, University of Aarhus, 17–20 May 2007. Prieiga per internetą: <http://www.georgehinge.com/index.html>
58. Huizinga Johan, *Erazmas*, iš nyderlandų kalbos versta Antano Gailiaus, Vilnius: Aidai, 2000.
59. Huizinga Johan, *Viduramžių ruduo: Studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenimą ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, iš nyderlandų kalbos vertė Antanas Gailius, Vilnius: Amžius, 1996.

60. Hutchinson G. O., *Cicero's Correspondence. A Literary Study*, Oxford, 1998.
61. Ivinskis Zenonas, *Lietuvos istorija: Iki Vytauto Didžiojo mirties*, Vilnius: Mokslas, 1991.
62. Ivinskis Zenonas, *Rinktiniai raštai*, Roma, t. 2, 1986.
63. Jaworski Rafał, „Kancelaria litewska XIV–XVI wieku. Stan i specyfika badań. Postulaty badawcze“, in: *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem*, Materiały konferencji naukowej, Toruń 18 kwietnia 2002 roku, pod redakcją Waldemara Chrażyczewskiego i Wojciecha Krawczuka, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003, p. 89–104.
64. Jovaišas Albinas, „Augustino Rotundo Lietuvos valstybės vizija“, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarytojai Algis Samulionis, Rasa Jurgelėnaitė, Darius Kuolys, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 75–114.
65. Jovaišas Albinas, „Gedimino laiškų teksto dvilypumas: senameldis adresantas ir katalikas raštininkas“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišškai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 163–174.
66. Jurginis Juozas, *Istorija ir poezija: Kultūros istorijos etiudai*, Vilnius: Vaga, 1969.
67. Kakridi Christina, *Cassiodors Variae: Literatur und Politik im ostgotischen Italien*, München, Leipzig: K. G. Saur Verlag, 2005.
68. Kamuntavičienė Vaida, „Lietuvos samprata Kristupo Zigmanto Paco laiškuose: 1646–1660 metai“, in: *Darbai ir dienos*, 2005, Nr. 44, p. 167–174.
69. Kaniewska Irena, „Wstęp“, in: *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, opracowanie, wstęp, komentarze Irena Kaniewska, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1999, p. 5–36.

70. Karpavičienė Jolanta, *Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje: Gyvenimo sumiestinimo Lietuvoje atodangos*, Vilnius: Versus aureus, 2005.
71. Kawecka-Gryczowa Alodia, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
72. Kempa Tomasz, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616): wojewoda wileński*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper“, 2000.
73. Keršienė Dovilė, „Cicerono laiškai ir Renesanso humanistinės epistolografijos tradicija“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 24, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 63–98.
74. Kętrzyński Stanisław, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Warszawa: Z zasiłku Funduszu kultury narodowej, t. 1, 1934.
75. Kiaupienė Jūratė, „Ivadas“, in: Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, *Kelionė į Jeruzalę*, iš lot. k. vertė Ona Matusevičiūtė, Vilnius: Mintis, 1990, p. 8–23.
76. Klimecka Grażyna, „Księgi formularzowe w polskiej praktyce kancelaryjnej i dydaktyce“, in: *Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich: Formularz ciechanowski*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997, p. 9–51.
77. *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*, hrsg. H. D. Heimann in Verbindung mit I. Hlaváček, Paderborn [u. a.]: Schöningh, 1998.
78. Korolko Mirosław, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego: Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1991.
79. Kosman Marcei, „Archiwum wielkiego księcia Witolda“, in: *Archeion*, Warszawa, t. 46, 1967, p. 129–138.

80. Kosman Marceľi, „Dokumenty wielkiego księcia Witolda“, in: „Studia Źródłoznawcze“, t. 16, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1971, p. 139–169.
81. Kosman Marceľi, „Kancelaria wielkiego księcia Witolda“, in: „Studia Źródłoznawcze“, t. 14, Warszawa-Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1969, p. 91–117.
82. Krautter Konrad, „Acsi ore ad os... Eine mittelalterliche Theorie des Briefes und ihr antiker Hintergrund“, in: *Antike und Abendland*, 1982, nr. 28, p. 155–168.
83. Krzyżaniakowa Jadwiga, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, d. 1: 1972.
84. Krzyżaniakowa Jadwiga, *Kancelaria królewska Władysława Jagiełły. Studium z dziejów kultury politycznej Polski w XV wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, d. 2: 1979.
85. Kučinskienė Audronė, „Cicerono santykis su graikais ir jų kultūra“, in: *Literatūra*, 2006, [t.] 48 (3), p. 68–78.
86. Kühne Udo, *Brieftheoretisches in mittelalterlichen Briefen*, in: *Romanische Forschungen*, t. 109, 1997, p. 1–23.
87. *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, pod redakcją Bronisława Geremka, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo Naukowe *Semper*, 1997.
88. Kuolys Darius, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: Renesansas. Barokas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
89. Lanchoľc Teresa, „Ars epistolandi“, in: *Słownik literatury staropolskiej: Średniowiecze, Renesans, Barok*, pod redakcją Teresy Michałowskiej, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998 (2 pataisytas ir papildytas leidimas), p. 61–65.

90. Lausberg Heinrich, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 3. Auflage, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990.
91. Lebedys Jurgis, „M. Mažvydo laiškai“, in: *Lituanistikos baruose*, t. 1: *Studijos ir straipsniai*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 59–65.
92. Lichański Jakub Z., „Przegląd definicji retoryki (od antyku do XV wieku)“, in: *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, praca zbiorowa pod redakcją Małgorzaty Frankowskiej-Terleckiej, Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988, p. 33–52.
93. Lichański Jakub Z., „Retoryka w XV wieku: zarys problematyki i propozycje badawcze“, in: *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, praca zbiorowa pod redakcją Małgorzaty Frankowskiej-Terleckiej, Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988, p. 15–32.
94. *Listowne Polaków rozmowy: List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, praca zbiorowa pod red. Jerzego Axera i Jerzego Mańkowskiego, Warszawa: Fundacja *Aletheia*, 1992.
95. Lukšaitė Ingė, „Andrius Volanas XVI–XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse“, in: *Andrius Volanas, Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 27–48.
96. Lukšaitė Ingė, „Biblioteka Salomona Rysińskiego“, in: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 30, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985, p. 191–206.
97. Lukšaitė Ingė, „S. Risinskis – Lietuvos reformacijos veikėjas ir humanistinė kultūra“, in: *Lietuvos istorijos metraštis: 1984 metai*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 5–19.

98. Lukšaitė Ingė, „Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas“, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: Teminis mokslo darbų rinkinys*, sud. Juozas Tumelis, Vilnius, 1985, p. 17–41.
99. Lukšaitė Ingė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis–XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
100. Lulewicz Henryk, „Rysiński (Rysinius Sarmata, Pantherus) Salomon h. Ostoja“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33 (4), s. 139, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992, p. 553–557.
101. Lutz Eckart Conrad, *Rhetorica divina – mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin, New York: de Gruyter, 1984.
102. Maciūnienė Anna, „Plinijaus Jaunesniojo laiškai: žanro tradicija ir savitumas“, in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49(3), p. 58–65.
103. Maleczyński Karol, „O formularzach w Polsce w XIII wieku“, in: *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław [i inn.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1971, p. 189–221.
104. Maleczyński Karol, „W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261“, in: *Ateneum Wileńskie*, t. 11, 1936, p. 1–56.
105. Manitius Max, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, t. 3: *Vom Ausbruch des Kirchenstreites bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, Verlag C. H. Beck, 2005 (5 leidimas, 1 leidimas 1931).
106. Markowski Mieczysław, „Krakowskie piśmiennictwo retoryczne w świetle piętnastowiecznych źródeł“, in: *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, 1987, nr. 37, p. 5–71.
107. Markowski Mieczysław, „Tendencje rozwojowe piętnastowiecznej retoryki krakowskiej“, in: *Retoryka w XV stuleciu*, red. Małgorzata Frankowska-Terlecka, Wrocław [i in.]: Zakład

- Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988, p. 87–119.
108. Mažeikaitė Rasa, „Tekstas ir potekstė Gedimino laiškuose Vokietijos miestams bei vienuoliams“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 147–162.
109. Mažeikis Gintautas, „Svetimą įprasminanti likimo figūra ir renesansinio individualizmo paieškos“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 75–89.
110. Mejer Mieczysław, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, in: *Listowne Polaków rozmowy: List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, p. 5–12.
111. *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
112. Michałowska Teresa, „Klucz semiotyczny. Teoria i twórczość literacka w średniowieczu“, in: *Pamiętnik literacki*, Warszawa: Instytut Badań Literackich, PAN wydawnictwo, nr. 97, s. 3, 2006, p. 29–54.
113. Michałowska Teresa, „Średniowieczna teoria literatury w Polsce (*ars dictaminis* – jej pogranicza i funkcje)“, in: *Literatura, historia, dziedzictwo*, pod redakcją Tomasza Chachulskiego i Anny Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa: IBL, 2006, p. 29–39.
114. Michałowska Teresa, „Źródła staropolskiej wiedzy o poezji“, in: *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce: Średniowiecze-Renesans-Barok*, Wstęp, wybór i opracowanie Maria Cytowska i Teresa Michałowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999, p. 13–42.
115. Michałowska Teresa, *Średniowiecze*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2000.
116. Mickūnaitė Giedrė, *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.

117. Mullet Margaret, „The Classical Tradition in the Byzantine Letter“, in: *Byzantine and the Classical Tradition (Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies)*, Birmingham, 1979, p. 75–93.
118. Murphy James Jerome, „Introduction: The Medieval Background“, in: *Three medieval rhetorical arts*, ed. by James J. Murphy, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971 (antras leidimas 1985), p. vii–xxiii.
119. Murphy James Jerome, *Rhetoric in the Middle Ages: A history of rhetorical theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1974.
120. Narbutas Sigitas, „Lietuvių kilmės iš romėnų legenda kultūrinės integracijos šviesoje“, in: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 17)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 286–315.
121. Narbutas Sigitas, „Trijų Gedimino laiškų leidimo klausimu“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai, Metraščiai ir kunigaikščių laiškai, (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 4)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 118–123.
122. Narbutas Sigitas, „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, in: Saliamonas Risinskis, *Trumpas pasakojimas apie garsiuosius šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 9–57.
123. Narbutienė Daiva, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a., (Senosios literatūros studijos)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
124. Nawrocki Stanisław, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998.
125. Nikžentaitis Alvydas, „1323 m. gegužės 26 d. Gedimino laiškai Vokietijos miestams ir dominikonų bei pranciškonų ordinų vienuoliams:

- ekonominiai ir politiniai laiškų parašymo motyvai“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 124–133.
126. Nikžentaitis Alvydas, *Gediminas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1989.
127. Nizio Krystyna, „Autorstwo poematu *Stanu wdowiego tęskliwego pobożne zabawy i pociechy*“, in: *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, sąs. 19, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1982, p. 203–212.
128. Ozolas Romualdas, „Renesanso epochos metmenys. (Vietoj įvado)“, in: *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*, p. 7–16.
129. Pacevičius Arvydas, „Bibliotekos“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, p. 94–108.
130. Pacevičius Arvydas, „Skriptorius ir raštinių kultūra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 25–49.
131. Patiejūnienė Eglė, „Dvariškio knyga apie dvariškį“, in: Lukas Gurnickis, *Lenkų dvariškis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. vii–xxxiv.
132. Patt William D., „The Early *Ars Dictaminis* as Response to a Changing Society“, in: *Viator*, 1978, nr. 9, Brepols Publishers, p. 133–155.
133. Perelman Les, „The medieval art of letter writing: rhetoric as institutional expression“, in: *Textual dynamics of the professions: Historical and contemporary studies of writing in professional communities*, eds. Charles Bazerman and James Paradis, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1991, p. 97–119.

134. Petrauskas Rimvydas, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2005, Nr. 1, 2006, p. 5–38.
135. Petrauskas Rimvydas, „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai“, in: *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 206–222.
136. Petrauskas Rimvydas, „Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2003, nr. 1–2 (145–146), p. 39–44.
137. Petrauskas Rimvydas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis. Struktūra. Valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003.
138. Piechnik Ludwik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej, 1570–1599*, Rzym, 1984.
139. Piechnik Ludwik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983.
140. Pietrzyk Zdisław, *W kręgu Strasburga: Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Kraków: Nakładem Biblioteki Jagiellońskiej, 1997.
141. Pitts Andrew W., *Hellenistic Moral Philosophy and the Greek Epistolary Tradition: Implications for the Study of Pauline Paraenesis*, prieiga per internetą: <http://www.macdiv.ca/coned/documents/Pitts--MoralPhilosophyandGreekLetters.pdf>
142. Pliučas Arvydas, „Stiliaus teorijos Dionisijo Halikarnasiečio veikaluose“, in: *Literatūra*, [t.] 43 (3), 2001, p. 71–85.
143. Poole Reginald Lane, *Lectures on the History of the Papal Chancery: Down to the time of Innocent III*, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., Clark, 2005 (reprintas, pirmas leidimas: Cambridge University Press, 1915).
144. Quadlbauer Franz, *Die antike Theorie der Genera dicendi im lateinischen Mittelalter*, Wien: Hermann Bölaus Nachfolger, 1962.

145. Ragauskienė Raimonda, „The ruler and his noble subject: the communication model of the correspondence between Sigismund Augustus and Mikalojus Radvila The Red, 1546–1572“, in: *Lithuanian historical studies*, 1998, nr. 3, Vilnius: Lithuanian institute of history, p. 5–26.
146. Ragauskienė Raimonda, Ragauskas Aivas, *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems: Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius: Vaga, 2001.
147. Randall David, „Epistolary rhetoric, the newspaper, and the public sphere“, in: *Past and Present*, Oxford: The Past and Present Society, 2008, nr. 198, p. 3–32.
148. Richardson Malcolm, „The Ars dictaminis, the Formulary, and Medieval Epistolary Practice“, in: *Letter writing manuals and instruction from antiquity to the present: historical and bibliographic studies*, ed. by Carol Poster and Linda C. Mitchell, University of South Carolina, 2007, p. 52–66.
149. Ročka Marcelinas, „Abraomo Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 71–84.
150. Ročka Marcelinas, „Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 85–94.
151. Ročka Marcelinas, „Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 11–18.
152. Ročka Marcelinas, „Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos*

- literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 193–204.
153. Ročka Marcelinas, „Andrius Volanas. Gyvenimas ir raštai“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 205–218.
154. Ročka Marcelinas, „Lietuvių studentai Krokuvoje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV a.–XVI a. pradžia)“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 43–70.
155. Ročka Marcelinas, „Martyno Mažvydo lotyniškieji raštai“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 112–130.
156. Ročka Marcelinas, „Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*; kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 191–204.
157. Rosenmeyer Patricia A., *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*, Cambridge University Press, 2001.
158. Rowell Stephen C., „Du Europos pakraščiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir ispanų karalysčių ryšiai 1411–1412 ir 1432 m. tekstuose“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003, nr. 1, Vilnius, 2004, p. 149–158.
159. Rowell Stephen C., „Įvadas“, in: *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans: Gedimino laiškai*, tekstus, vertimus bei komentarus parengė Stephen C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003, p. XI–LVIII.
160. Rowell Stephen C., „Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tranauja valstybei“, in: *Lietuvos istorijos metraštis: 2004 metai*, t. 1, Vilnius, 2005, p. 25–56.

161. Sabolius Kristupas, „Įvadas“, in: Platonas, *Antrasis ir septintasis laišakai*, vertimas, komentaras ir įvadas Kristupo Saboliaus, Vilnius: Aidai, 2005, p. 7–60.
162. Sarcevičienė Jolita, *Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*, Vilnius: Versus aureus, 2005.
163. Schmale Franz-Josef, „Einleitung“, in: Adalbertus Samaritanus, *Praecepta dictaminum*, herausgegeben von Franz-Josef Schmale, Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1961, p. 1–25.
164. Schmidt Peter L., „Die Rezeption des römischen Freundschaftsbriefes (Cicero–Plinius) im frühen Humanismus (Petrarca–Coluccio Salutati)“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, herausgegeben von Franz Jozef Worstbrock, (*Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung*), Weinheim: Acta humaniora, 1983, p. 25–59.
165. Schnayder Jerzy, „Wstęp“, in: *Antologia listu antycznego*, opracował Jerzy Schnayder, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959, p. III–CVII.
166. *Self-presentation and social identification: the rhetoric and pragmatics of letter writing in early modern times*, ed. by Toon Vom Houdt, Jan Papy, Gilbert Tournoy, Constant Matheussen, (*Supplementa Humanistica Lovaniensia*, 18), Leuven University Press, 2002.
167. Skwarczyńska Stefania, *Teoria listu*, na podstawie lwowskiego pierwodruku opracowali Elżbieta Feliksiak i Mariusz Leś, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006.
168. Southern Richard William, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Harmondsworth: Penguin Books, 1970.
169. Suchodolski Bogdan, *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967, p. 5–22.

170. Sułkowska-Kurasiowa Irena, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław [i inn]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967.
171. Szczucki Lech, *Humanisci, heretycy, inkwizytorzy: Studia z dziejów kultury XVI i XVII wieku*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2006, p. 133–146.
172. Tatarkiewicz Władysław, *Estetyka średniowieczna*, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960.
173. Topolska Maria Barbara, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław: Ossolineum, 1984.
174. Třeštík Dušan, „Formularze czeskie XIII wieku. Rękopisy i filiacje“, in: *Studia Źródłoznawcze*, 1962, t. 7, p. 43–56.
175. Ulčínaitė Eugenija, „Aldai – renesansinio humanizmo sklaida“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos aldai: Katalogas*, sudarė Petras Račius, Vilnius: E. Karpavičiaus leidykla, 2008, p. 11–20.
176. Ulčínaitė Eugenija, „Antikos autoriai XVI–XVIII a. Lietuvoje“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, Vilnius, 1993, p. 75–91.
177. Ulčínaitė Eugenija, „Antikos poveikis lotyniškai S. Rapolionio kūrybai“, in: *Stanislovas Rapolionis*, sudarė Eugenija Ulčínaitė ir Juozas Tumelis, Vilnius: Mokslas, 1986, p. 96–120.
178. Ulčínaitė Eugenija, „Europos humanistų knygos Lietuvoje (XVI–XVIII a.)“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis: 1999*, Vilnius, 2000, p. 41–57.
179. Ulčínaitė Eugenija, „Lietuvos XVI a. humanistų laiškai: Europos tradicija ir savitumas“, in: *Naujasis židinys-Aidai*, 1998, Nr. 11–12, p. 483–489.
180. Ulčínaitė Eugenija, „Opera et necessitudines Ivsti Lipsii in Lithuania saeculis XVI–XVII“, in: *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae*, Lovanii et Antverpiae, 2–6 Augusti MCMXCIII, Romae MCMXCV, p. 405–422.

181. Ulčínaitė Eugenija, Jovaišas Albinas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
182. Ulčínaitė Eugenija, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
183. Vasiliauskas A., „Vytauto Didžiojo diplomatika. Įvadas. Terminologija: diplomatika, dokumentai, aktai, laiškai“, in: *Senovė*, 1939, Nr. 2, p. 179–186.
184. *Vilniaus universiteto istorija: 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994.
185. Vladimirovas Levas, *Knygos istorija: Senovė. Viduramžiai. Renesansas. XVI–XVII amžius*, Vilnius: Mokslas, 1979.
186. Vulliez Charles, „Lettres et société au temps de la Renaissance du XIIIe s.“, in: *Correspondance et sociabilité*, ed. Daniel-Odon Hurel, Publications de l'Université de Rouen, 1994, nr. 1, p. 35–50, prieiga: <http://books.google.lt/dooks?id=XdKQZlsYMzwC&printsec=frontcover&dq=„Correspondance+et+sociabilite“&so>
187. Wenzel Horst, *Hören und Sehen – Schrift und Bild. Kultur und Gedächtnis im Mittelalter*, München: Verlag C. H. Beck, 1995.
188. Winniczuk Lidia, „Elegie Owidiusza a teoria epistolograficzna“, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, p. 79–100.
189. Winniczuk Lidia, „Formuły końcowe w *Listach* Pliniusza. Przyczynek do epistolografii“, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, p. 176–184.
190. Winniczuk Lidia, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, in: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, przełożyła, wstępem i objaśnieniami opatrzyła Lidia Winniczuk, (*Biblioteka pisarzy*

- polskich*, Seria B, Nr 7), Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957, p. VII–XXX.
191. Winniczuk Lidia, „*Urbanitas* w listach Pliniusza Młodszeo“, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, p. 167–175.
 192. Witt Ronald, „On Bene of Florence’s Conception of the French and Roman *Cursus*“, in: *Rhetorica*, 1985, Spring, t. 3, nr. 2, p. 77–98.
 193. Wolff Luella M., „A Brief History of the Art of Dictamen: Medieval Origins of Business Letter Writing“, in: *Journal of Business Communication*, 1979, t. 16, nr. 2, p. 3–11.
 194. Zieliński Thadeusz, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig, 1912.
 195. Ziomek Jerzy, *Renesans*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001.
 196. *Życie Janusza Radziwiłła*, przez Edwarda Kotłubaja, Wilno i Witebsk: Nakładem M. Mindelsohna księgarza, drukiem A. Marcinowskiego, 1859.
 197. Żołądź-Strzelczyk Dorota, *Peregrinatio academica: Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 1996.
 198. Žukas Saulius, „Gedimino laiškų semiotinė analizė“, in: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 175–183.
 199. Аверинцев Сергей, „Античный риторический ритуал и культура Возрождения“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, p. 347–363.
 200. Аверинцев Сергей, „Древнегреческая поэтика и мировая литература“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской*

- литературной традиции*, Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, р. 146–157.
201. Аверинцев Сергей, „Жанр как абстракция и жанры как реальность“, in: *Idem, Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, р. 191–219.
202. *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967.
203. Беркова Е. А., „Поздняя римская эпистолография (IV–V вв. н. э.)“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967, р. 260–284.
204. Воронцова Г. В., „Джамбаттиста Джелли и некоторые аспекты флорентийского неоплатонизма“, in: *Возрождение: общественно-политическая мысль, философия, наука*, Иваново: Министерство высшего и среднего образования РСФСР, 1988, р. 58–66.
205. Гаспаров Михаил, „Каролингское возрождение“, in: *Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков*, Москва: Наука, 1970, р. 221–242.
206. Гаспаров Михаил, „Латинская литература между империей и папством (X–XI вв.)“, in: *Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*, Москва: Наука, 1972, р. 9–37.
207. Гаспаров Михаил, „Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики“, in: *Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье*, Москва: Наука, 1986, р. 91–169.
208. Грабарь-Пассек Мария, „От античности к средневековью (IV–VIII вв.)“, in: *Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков*, Москва: Наука, 1970, р. 9–21.
209. Грабарь-Пассек Мария, Гаспаров Михаил, „Время расцвета (XII в.)“, in: *Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков*, Москва: Наука, 1972, р. 267–289.

210. Григорьева И. Л., „Гуманистические воззрения молодого Эразма“, in: *Возрождение: общественно-политическая мысль, философия, наука*, Иваново: Министерство высшего и среднего образования РСФСР, 1988, p. 101–107.
211. Кнабе Георгий, „Цицерон, античная классика и рождение классицизма“, in: *Цицерон: Эстетика: трактаты, речи, письма*, Москва: Искусство, 1994, p. 7–51.
212. Кузнецова Т., „Письма Плиния Младшего к друзьям“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967, p. 113–138.
213. Латышонак Алег, *Навуковыя крыніцы самаакрэслення Саломона Рысінскага як беларуса*, праеіга per interneta: www.belreform.org/latyszonak_rysin.php
214. Нахов Исая, „Цицерон и греческая культура“, in: *Цицерон: 2000 лет со времени смерти: Сборник статей*, Москва: Издательство Московского университета, 1959, p. 72–104.
215. Попова Т., „Письма императора Юлиана“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967, p. 226–259.
216. Попова Т., „Фиктивное письмо как литературный жанр“, in: *Античная поэтика: Риторическая теория и литературная практика*, Москва: Наука, 1991, p. 181–215.
217. Ревякина Нина, „Антические источники итальянской гуманистической педагогики XV в.“, in: *Античное наследие в культуре Возрождения*, Москва: Наука, 1984, p. 66–79.
218. Ревякина Нина, „Из практики гуманистического воспитания (Гуарино из Вероны и Леонелло д'Эсте)“, in: *Возрождение: общественно-политическая мысль, философия, наука*, Иваново: Министерство высшего и среднего образования РСФСР, 1988, p. 40–51.

219. Ревякина Нина, „Учение о человеке итальянского гуманиста Джаноццо Манетти“, in: *Из истории культуры средних веков и возрождения*, Москва: Издательство „Наука“, 1976, p. 245–275.
220. Фрейберг Л. А., „Фиктивное письмо в поздней греческой прозе“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967, p. 162–191.